

TARTALOM

Halmi Péter – Elekes Andrea: A nemzetközi agrár-kereskedelempolitika új körvonalai. Helyzetértékelés Cancún előtt	4
Ifj. Simon György: Piacgazdasági átmenet Oroszországban	28
Palotás László: Az argentin lemaradásról	54

ÚJ KÖNYVEK

A magyar iparpolitika területi öröksége. (Barta Györgyi: A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000) (Balogh Zoltán)	79
Brief Summary of the Articles	83

JOGI MELLÉKLET

Dr. Tattay Levente: Az információs társadalom kihívásai és az Európai Unió	125
---	-----

Októberi számunk

első cikke a világgazdasági kapcsolatok számos szempontból igen sajátos szegmensének, az agrárkereskedelemnek nemzetközi szabályozása terén mutatkozó új fejleményekkel foglalkozik. Közismert, hogy ez a folyamat egy véget nem érő tárgyalássorozatban alakul, amelyet a WTO szervez. Folyóiratunk feladatának tekinti, hogy a tárgyalások menetét nyomon kövesse. A tárgyalások célja az agrárkereskedelem szabadságának lehetséges maximális megvalósítása, amit azonban számos tényező tesz különlegesen bonyolulttá. Ilyen a masszív exportőrök és masszív importőrök határozott és természeti okokból gyökeresen nem feloldható különállása, ami kemény érdekelletéket hoz fel-színre. Motiválja a helyzetet a nagy agrártermelőknél társadalmi okokból általános támogatás. A tárgyalások a piacra jutás, a belső piaci támogatás és az exporttámogatás terén végrehajtott és megvitatás alatt álló változtatásokról szólnak. – A rendszerváltó országok gazdasági fejlődésének ívét bemutató cikksorozatunk, amely szerzőnknek, a KSH tanácsosának érdeme, különösen fontos állomásához érkezett: az egyetlen valódi nagyhatalom, Oroszország által a 90-es évek eleje óta bejárt utat térképezi fel. Az 1998 óta mutatkozó tartós gazdasági növekedés és az ezredforduló óta eredményesen követett reformpolitika nemcsak a világgazdaság fejlődése, hanem a világ politikai és társadalmi biztonsága szempontjából is az ebben az időszakban mutatkozó egyik legörvendetesebb fejleménynek tekinthető. – Világgazdasági szempontból némileg kisebb súlyú, de közgazdasági tanulságokban annál inkább bővelkedő történet Argentína esete, amelyről nagyívű áttekintést ad következő cikkünk szerzője. Argentína az egy főre jutó jövedelmet tekintve az ötvenes évek elején még az igen fejlett országok közé tartott, innen csúszott vissza az ezredforduló idejére súlyos lemaradásba, gazdasági, társadalmi és politikai válságba. A történet mindenekelőtt gazdaságpolitikai elemzést és értékelést igényel, bár a tényeket és az összefüggéseket természetesen többféleképpen lehet megfogalmazni és értelmezni. – Könyvrovatunkban a pécsi Dialóg Campus Kiadó Studia Regionum sorozatának egyik legújabb kötetéből adunk tájékoztatást, amely a magyar ipar 1945 és 2000 közötti területi folyamatait elemzi.

A szerkesztő

A nemzetközi agrár-kereskedelempolitika új körvonalai

Helyzetértékelés Cancún előtt

HALMAI PÉTER – ELEKES ANDREA

*Az 1994. évi Mezőgazdasági Megállapodás új alapokat teremtett ugyan a világ mezőgazdasági piacain, azonban a nagyon magas protekcionizmussal jellemezhető helyzet a WTO-megállapodás után sem a dereguláció, hanem a gyakran meglehetősen bonyolult, viszonylag nagy nemzeti mozgásteret hagyó technikák irányába mozdult el. További előrelépés remélhető a WTO legújabb fordulója keretében folyó agrárkereskedelmi tárgyalásoktól. A tárgyalási pozíciók, valamint a végső megállapodás alapját képező Harbinson-javaslat elemzése alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy a meghatározó szereplők érdekelték a kompromisszumban. Hangsúlyozni szükséges azonban, hogy még sikeres tárgyalások, új agrárkereskedelmi megállapodás esetén sem várható a mezőgazdasági kereskedelem teljes liberalizálása. Ám az új nemzetközi szabályok tovább szűkíthetik a nemzeti agrárpolitikák „játéktérét”, tovább mérsékelhetik a piactorzító beavatkozásokat.**

Az 1994. évi Mezőgazdasági Megállapodás új alapokat teremtett a világ mezőgazdasági piacain, s csak a változások kezdetét jelentette: a Megállapodás, illetve az implementációból adódó problémák további tárgyalásokat igényelnek. A nagyon magas mezőgazdasági protekcionizmussal jellemezhető helyzet a WTO-megállapodás után nem a dereguláció, hanem a gyakran meglehetősen bonyolult, viszonylag nagy nemzeti mozgásteret hagyó technikák¹ irányába mozdult el. Mindezek nyomán a nemzetközi agrárkereskedelem torzító tényezői egészében mérséklődtek, de ma sem jelentéktelenek.

További előrelépés volt remélhető az eredetileg 1999-ben megkezdeni kívánt új WTO-fordulótól. A tervezett, átfogó megközelítést képviselő körtárgyalások azonban az 1999. decemberi seattle-i csúcstalálkozó kudarca miatt nem kezdődhettek el. Mindezek ellenére 2000 elejétől – a Megállapodás rendelkezéseinek megfelelően – a mezőgazdasági tárgyalások megkezdődtek.

2001 elején lezárult a tárgyalások első fázisa, ennek során a tagállamok benyújtották tárgyalási javaslataikat. A WTO legújabb fordulójának (Doha) 2001. novemberi meg-

* A cikk megjelenése a Cancún utáni időszakra esik, megállapodás hiányában azonban az itt tárgyalta kérdések továbbra is nyitottak. Az újabb miniszteri konferencia (Cancún, 2003. szeptember 10–14.) megállapodás nélkül zárult. Az átfogó megállapodástervezet elfogadásának legfőbb akadályát az ún. szingapúri kérdések (kereskedelem és beruházás, kereskedelem és versenypolitika, a közbeszerzések átláthatósága, a kereskedelem feltételeinek javítása) képezték. A konferenciát záró miniszteri nyilatkozat a munka sürgős folytatására szólítja fel az érintett kormányokat, ám az újabb miniszteri konferencia időpontját és helyszínét illetően nem született megállapodás.

¹ E cikkben a technikák leírását nem kívánjuk megismételni, azokról bővebben lásd: Josling – Tangermann – Warley [1996], Ingersent – Rayner – Hine (szerk.) [1994], Halmai – Elekes [2001].

Halmai Péter, a Szent István Egyetem Vezető- és Továbbképző Intézetének tanszékvezető egyetemi tanára.
Elekes Andrea, a Szent István Egyetem Vezető- és Továbbképző Intézetének egyetemi adjunktusa.

nyitását követően a mezőgazdasági tárgyalásokat is integrálták a világkereskedelem általános liberalizációjáról folyó tárgyalássorozatba. 2002 márciusától 2003 márciusáig tartott a tárgyalások egyik legkritikusabb része. E szakasz eredményeként kellett volna rögzíteni a „modalitásokat” (modalities), vagy más néven az elérendő célokat, a dohai miniszteri deklaráció célkitűzésének² számszerűsített formáit. (Tulajdonképpen a modalitások jelentik a végső megállapodás alapját. A modalitások alapján teszik meg első ajánlataikat – tervezett kötelezettségvállalásaikat – a tagállamok.)

Az eredeti menetrendnek megfelelően 2003 februárjában a Mezőgazdasági Bizottság különleges ülésének elnöke (*Stuart Harbinson*) benyújtotta modalitástervezetét, amit a meglehetősen vegyes fogadtatás miatt később módosított. A módosított modalitástervezetet 2003. március 18-án hozták nyilvánosságra. A modalitásokat elvileg 2003. március 31-ig kellett volna elfogadni, ám a tervezet már említett szélsőséges fogadtatása miatt erre nem került sor. A következő kulcsfontosságú dátum 2003 szeptemberére. A dohai deklaráció szerint a tagállamoknak a modalitásokon alapuló nemzeti jegyzéküket legkésőbb a miniszteri konferencia ötödik üléséig (2003. szeptember, Cancún, Mexikó) kell benyújtaniuk.

A cikk első részében a tárgyalási pozíciók (megtekinthetők a WTO honlapján: www.wto.org) összehasonlítása, elemzése segítségével felvázoljuk a jelenlegi forduló főbb témaköreit. (E témakörök bemutatására a Mezőgazdasági Megállapodás alappillérei – piacra jutás, exportverseny, belső támogatás – szerint kerül sor. A főbb konstrukciókat az 1. táblázat tartalmazza.) A cikk második részében pedig áttekintjük a végső megállapodás alapját képező Harbinson-javaslatot (modalitástervezet).

1. táblázat

A Mezőgazdasági Megállapodás alapvető intézkedései

	Megnevezés	Bázisidőszak	Kötelezettségek 1995–2000	Kivételek, illetve további intézkedések
Piacra jutás	Termékspecifikus vámképzés: – a nem vámjellegű intézkedések vamosítása, – kötelezettség az alkalmazott vámtételre, – kötelező vámtételek átvétele.	1986–1988	Csökkentés – átlagosan 36 százalék – minimum 15 százalék	– Special Treatment (Rice Clause) kivéve – Különleges védő intézkedések (csak a vamosítás által érintett körben)
	Termékspecifikus minimális piacra jutás (csak a vámosítás által érintett körben): – Vámkvóták csökkentett vámmal, nagyságuk: a belső felhasználástól, a bázisidőszakban teljesített importtól, a bázisidőszakban működő preferenciáktól függ.	1986–1988	Növekedés a belföldi felhasználás 3 százalékáról 5 százalékra.	
Belső piaci támogatás	Piaci ártámogatások meghatározása, a közvetlen és a nem termékspecifikus támogatás, AMS révén történő aggregálása az egyes országok agrárgazdaságára.	1986–1988	Csökkentés: az AMS összegének 20 százaléka.	– „kék doboz” – „zöld doboz” – de minimis – Békeklauszula
Export- támogatás	Támogatott exportmennyiségek meghatározása.	1986–1990	Csökkentés: 21 százalék.	– Front Loading – Békeklauszula – Élelmiszersegély
	Exporttámogatásra fordított költségvetési kiadások meghatározása.	1986–1990	Csökkentés: 36 százalék.	

² A piacra jutás jelentős mértékű javítása; az exporttámogatások csökkentése, esetleg megszüntetése, illetve a kereskedelemtorzító belső támogatások jelentős mértékű csökkentése.

A vámok csökkentésével kapcsolatban a következő főbb alternatívák merültek fel: a) a vámok csökkentése a 2000. január 1-jei állapot (alkalmazott vámok) vagy b) a szerződéses (maximális) vámok³ alapján. Valamennyi tárgyalópartner egyet ért azzal, hogy a vámokat tovább kell csökkenteni, sőt azzal is, hogy a további csökkentés alapját a jelenleg érvényes szerződéses vámok képezzék. Egyedül az USA képviseli azt az álláspontot, hogy a vámcsoökkentési kötelezettségek megállapítása során az alkalmazott vámokat kellene figyelembe venni. Nem egységesek az álláspontok a vámcsoökkentés módját illetően sem: a kérdés az, hogy a vámcsoökkentésre aggregált vagy termékspecifikus alapon kerüljön-e sor.

A vámcsoökkentés formáját és ütemezését illetően a következő főbb alternatívák merültek fel a tárgyalásokon:

a) a svájci formula⁴ alapján (koefficiens=25) 5 év alatt, a szerződéses vámok szintjéről az első évben egyszeri 50 százalékos csökkentéssel, a fennmaradó rész 4 év alatti egyenletes csökkentésével;

b) a svájci formula alapján (koefficiens=25) 5 év alatt 5 egyenlő részletben, az agrárvámok – a későbbiek során meghatározásra kerülő időpontig történő – teljes megszüntetésének lehetőségével;

c) a vámok egyenletes ütemű csökkentése 6 év alatt, 50 százalékos értékvámp plafonnal (az e szintet meghaladó szerződéses vámokat első lépésként három év alatt 50 százalékra kell csökkenteni), illetve vámtételenként minimum 20 százalékos csökkentéssel;

d) kétszakaszos vámcsoökkentés 5 év alatt, első lépésben a magas vámok meghatározott szintre (például 30 százalékra) csökkentése, majd a svájci formula alkalmazása;

e) vámcsoökkentés az Uruguay-forduló során alkalmazott formula (lineáris vámcsoökkentés, minimális termékenkénti csökkentési kötelezettséggel) szerint.

Megoldásra váró feladat a vámcsoúcsok (kiemelkedően magas, gyakran több száz százalékos vámok) és a vámeszkaláció (az alaptermékekét meghaladó mértékű vámtételek alkalmazása a feldolgozott termékekre) kiküszöbölése. E problémák csökkentése érdekében egyes országok bilaterális tárgyalásokat javasolnak (kérések és ajánlatok ütköztetése), amelyek eredményeit a legnagyobb kedvezmény alapelve (LNK) szerint kellene alkalmazni.

Több ország is felhívja a figyelmet a vámrendszer egyszerűsítésének szükségességére. Az elképzelések azonban eltérőek, a skála a status quótól a vegyes vámok kiküszöbölésén át az értékvámok kizárólagosságáig terjed. Megjegyzendő, hogy akár sor kerül a vámrendszerek egyszerűsítésére, akár nem, a vámcsoökkentés előtt minden szerződéses

³ A szerződéses vámok maximális vámok, a tagállamok azoknál alacsonyabb szintű vámtételeket is alkalmazhatnak, azok mértékét a piaci fejleményektől függően változtathatják. Ilyen formában a vámok – a Megállapodásban vállalt kötelezettségeket felhívítva – a változó lefőlözéshez hasonlóan működhetnek. Az implementációs tapasztalatokról bővebben lásd: Halmai – Elekes [2001].

⁴ A vámtárgyalások során állandóan felmerül az ún. diszparitási probléma. E probléma az eltérő vámszínvonalakból, illetve a lineáris vámcsoökkentés tényéből adódik: azonos mértékű (százalékos) vámcsoökkentés arányait tekintve nagyobb terhet ró az alacsony vámszínvonalú országokra. E diszparitási probléma megoldására fogadták el a Tokió-fordulón (1973–1979) az ún. svájci formulát: $z = (x * q) : (x + q)$. (z = az új vámtétel, x = régi vámtétel és q koefficiens, amelynek értéke 12–16 között mozoghat.) E módszer – amit csak az ipari termékek vámtételeinek csökkentésére alkalmaztak – elég jól kiegyenlíti a vámcsoökkentésből adódó terheket.

(nem ad valorem) vámot értékvám egyenértékké kell átalakítani, és erre vonatkozóan irányelvek is megadhatóak.

A fejlődő országok különleges és differenciált bánásmódot igényelnek, többek között azonnali vámmentességet szeretnének elérni a fejlődő országokból származó trópusi termékek számára. Egyes fejlődő országok pozíciója szerint amennyiben a fejlett országok nem csökkentik jelentős mértékben az export támogatását, a fejlődő országok magasan kívánják tartani a vámokat, sőt – saját termelőik védelme érdekében – bizonyos esetekben a vámok emelését is kívánatosnak tartják. (Az import ilyen jellegű korlátozása azonban a fejlődő országok egymás közötti kereskedelmét is kedvezőtlenül érintheti.)

A vámokkal kapcsolatban felmerülő főbb álláspontokat (a szélsőségek feltüntetésével) a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat

Tárgyalási álláspontok I. (vámok)

	Radikális megközelítés	Status quo
A vámcsoökkentés alapja	Alkalmazott vámtétel	Szerződéses vámtétel
A vámcsoökkentés módja	Termékspecifikus	Aggregált
A vámcsoökkentés formája	Svájci formula	Uruguayi formula
Vámrendszer	Kizárólag értékvámok; a vámcsoúcsok, a vámeszkaláció csökkentése	Érték- + specifikus vámok
Fejlődő országok	Különleges és differenciált bánásmód, vámmentesség a fejlődő országok számára fontos trópusi termékekre	

Vámkvóták

A résztvevők többsége egyetért abban, hogy növelni kell a vámkvóták nagyságát. A legtöbb probléma a *kihasználatlan kvótákkal* kapcsolatban merült fel. E téren a főbb javaslatok a következők.

Szabályozni szükséges a vámkvóták működtetését, adminisztrációját. A vámkvóták adminisztrációját jelenleg a GATT XIII. cikke (a mennyiségi korlátozások nem diszkriminatív adminisztrációja) szabályozza. E szabályozás gyakorlatilag két kritériumot határoz meg: biztosítani szükséges a kvóták kihasználását, illetve a kvótákhoz való hozzáférést (a különböző lehetséges szállítók számára).

Amennyiben a 3. táblázatban ismertetett kvótaallokációs módszereket megpróbáljuk elhelyezni egy kvótakihasználtságot mutató skálán (nem teljes körű WTO-adatokat alapul véve), azt kapjuk, hogy a legnagyobb kihasználtsági fokot a bázisidőszaki piaci részesedésen alapuló, illetve az állami kereskedelmű vállalatoknak történő allokáció biztosítja. Kevésbé kihasználtak az érkezési sorrenden és az igény szerinti engedélyezésen alapuló vámkvóták. A legalacsonyabb kihasználtsági fokot az aukció révén allokált vámkvóták mutatják (Skully, 2001). A módszerek sokfélesége, illetve a kvóták gyakori kihasználatlansága következtében *egyértelmű alapelvekre van szükség* a kvóták adminisztrációját illetően. Mindenképpen ki kell szűrni a korlátozó és nem átlátható módszereket. Ennek leghatékonyabb módszere az, ha WTO-szabályok rögzítik, hogy melyek a WTO-konform kvótaallokációs módszerek.

Kvótaallokációs módszerek

Módszer	Leírás	Részesedés (a WTO-tagállamok gyakorlatában) százalékban
Alkalmazott vám < IQTR ¹	Korlátlan import IQTR vagy az alatti vám mellett $\Rightarrow$ a vámkvóta nem korlátozó.	47
Igény szerinti engedélyezés	A vámkvótás import engedélyköteles. Amennyiben az összes igény nem éri el a vámkvóta szintjét, a rendszer ugyanúgy működik, mint az érkezési sorrend alapján történő allokáció. Amennyiben az összes igény meghaladja a kvóta nagyságát, az igényelt kvóták szintjét arányosan csökkentik.	25
Érkezési sorrend (first come – first served)	Amíg a kvóta el nem fogy, kedvezményes vámtétel.	11
Bázisidőszaki piaci részesedés (historical)	A vámkvótákat meghatározott bázisidőszaki piaci részesedés alapján osztják szét.	5
Aukció	A kedvezményes vámtételű vámkvóták aukciója.	4
Állami kereskedelmi vállalat vagy termelői csoport	A kedvezményes vámtételű importjogot teljes egészében vagy jelentős részben állami kereskedelmi vállalatok vagy termelői csoportok birtokolják.	2
Vegyes	A fentiek valamilyen kombinációja.	4
Egyéb		2

¹ IQTR (in quota tariff rate): vámkvótára meghatározott vámtétel.

Forrás: Skully [2001]; WTO [2002a].

A kvótaallokáció során a következő *alapelveknek* kellene érvényesülniük:

- átláthatóság;
- korlátozásmentesség;
- reallokáció.

Speciális mechanizmusokat kell beépíteni a rendszerbe arra az esetre, ha a vámkvóták kihasználtsága elmarad a meghatározott szinttől. Ilyen mechanizmus lehet például a kihasználatlan kvóták átvitele a következő időszakra, vagy – amíg van kihasználatlan vámkvóta – a kvótán felüli (OQTR, többnyire a legnagyobb kedvezmény elve) vám alkalmazásának tilalma.

A vámkvóták allokációja *nem diszkriminálhat* egyes szállítókat, a legnagyobb kedvezmény (a legnagyobb kedvezmény elve) alapelvét az allokációra is alkalmazni kell (GATT XIII. cikk). Az országspecifikus allokációt fokozatosan a legnagyobb kedvezmény elve szerinti allokációval kellene helyettesíteni. Vita tárgya, hogy a meglévő vagy jövőbeni preferenciális kereskedelmi megállapodások (beleértve a regionális és bilaterális megállapodásokat is) keretében megvalósuló importot a minimális piacra jutás meghatározásánál figyelembe lehet-e venni. A liberális megközelítés hívei szerint meg kellene szüntetni az *aggregáció* lehetőségét.

A vámkvóták nagyságával kapcsolatban a következő elképzelések fogalmazódtak meg.

a) Az új vámkvótáknak a jelenlegi fogyasztási szerkezetet kell tükrözniük. A korábban meghatározott kvóták esetében *aktualizálni szükséges* a bázisidőszaki *fogyasztásra vonatkozó adatokat* (esetleg irányelvekre van szükség a hazai fogyasztás szintjének mérésére).

b) A meglévő vámkvóták szintje a fogyasztási adatok aktualizálását követően sem csökkenhet.

c) A vámkvóták szintjének 5 év alatti növelése a folyó hazai fogyasztás 20 százalékával azonos mértékben (a teljes növekmény 50 százaléka az első évben, a fennmaradó rész egyenletes ütemben).

d) A szerződéses vámkvóták növelése 6 év alatt *évente 1 százalékkal* (a bázisidőszaki – 1986–1988 – fogyasztás százalékában meghatározva).

e) A szerződéses vámkvóták növelése a jelenlegi hazai fogyasztás legalább 5 százalékára.

f) A szerződéses vámkvóták legalább *évi 4 százalékos növelése* 5 éves időszak során.

g) Nincs szükség a vámkvóták emelésére.

A kvótán belüli vámokat illetően a következő elképzelések merültek fel:

a) a kvótán belüli vámok *megszüntetése* 5 év alatt (csak a fejlett országokban);

b) a *vámplafon* meghatározása a kvótán belüli vámokra, a plafon fölötti vámok 5 év alatti csökkentése (a plafon szintjére);

c) nem szükséges csökkenteni az érzékeny termékek kvótán belüli vámtételeit;

d) a kvóták kihasználtságát alapul véve *csökkenteni* szükséges a kvótán belüli vámokat (minél kevésbé kihasznált a kvóta, annál nagyobb mértékben szükséges csökkenteni a vámokat).

Felmerült továbbá, hogy a vámkvótákat alacsony vámokkal kellene helyettesíteni.

Különleges védőintézkedés

A védőintézkedés az import feltételes korlátozását teszi lehetővé. Alkalmazására akkor kerülhet sor, ha az import mennyisége hirtelen megnő. Alkalmazásának feltételeit általában a védőzáradékról szóló megállapodás (Safeguards Agreement) szabályozza, de a Mezőgazdasági Megállapodás (5. cikk) külön szabályozza e területet. A különleges mezőgazdasági védőintézkedés a következőkben tér el a normál védőzáradéktól:

– mezőgazdasági termékek esetén a védőintézkedés keretében alkalmazott magasabb vámokat automatikusan kivetik, ha az import mennyisége bizonyos szint fölé nő, vagy az importár bizonyos szint (jelzőár) alá csökken;

– nem szükséges bizonyítani, hogy az import súlyos károkat okoz a hazai ipar számára.

A különleges mezőgazdasági védőintézkedés kizárólag a vámosság alá tartozó termékekre (összességében a mezőgazdasági termékek kevesebb mint 20 százalékára) alkalmazható, és csak akkor, ha az adott ország nemzeti listája (national schedule) tartalmazza e lehetőséget.⁵

E különleges védőintézkedés kérdését illetően két csoportra oszlanak az érintett országok. Az USA és a Cairns-csoport⁶ annak megszüntetését, míg az EU, Japán és Korea a megtartását szorgalmazza. Japán és Korea a védőintézkedés egy újabb formájára is javaslatot tett, amely a romlandó és szezonális termékekre vonatkozna. A fejlődő orszá-

⁵ Az Európai Unió 539, a Cseh Köztársaság 236, az Egyesült Államok 189, Kanada 150, Lengyelország 144, Japán 121, Magyarország 117, Ausztrália 10, Új-Zéland pedig 4 termékre tartotta fenn a különleges mezőgazdasági védőzáradék alkalmazásának jogát [WTO, 2002a].

⁶ 1986-ban az ausztráliai Cairnsban létrejött csoport. A csoporthoz azok az országok csatlakoztak, amelyek a kereskedelmi korlátozások felszámolását, a mezőgazdasági kereskedelmet befolyásoló támogatások jelentős csökkentését szorgalmazzák. Alapítótagejai a következő országok voltak: Argentína, Ausztrália, Brazília, Kanada, Chile, Kolumbia, Magyarország, Indonézia, Malajzia, Új-Zéland, Fülöp-szigetek, Thaiföld és Uruguay. A csoport összetételében azonban sor került némi változásra, új tag Bolívia, Costa Rica, Guatemala, a Dél-Afrikai Köztársaság és Paraguay, viszont nem tagja a csoportnak Magyarország.

gok szerint e lehetőséget kizárólag a fejlődő országok számára kellene fenntartani. A *főbb javaslatok* ezen a területen a következők.

- a) A jelenlegi piaci feltételek megjelenítése érdekében *aktualizálni szükséges* a jelzőárak meghatározásához használt *bázisidőszakot*.
- b) *Egyszerűsíteni* szükséges a pótvámok kalkulációját.
- c) Amennyiben a szerződéses vám alacsony, a jelzőmennyiség túllépése esetén minimális szintű pótvám alkalmazására nyíljon lehetőség.
- d) *Új védőintézkedés* szükséges a romlandó és szezonális termékekre.
- e) A védőzáradék *kiterjesztése* minden országra/minden átmeneti gazdaságú országra/minden újonnan csatlakozó országra; minden – az Uruguay-forduló során vámosítás alá vont – termékre; minden mezőgazdasági vámtarifaszámra, amennyiben azt illetően meghatározott mértékű vámcsökkenésre került sor; a romlandó és szezonális termékekre.
- f) A védőintézkedés *megszüntetése* a fejlett országok esetében.
- g) A védőintézkedés *megtartása* a reform időszakára.

Állami kereskedelmi vállalatok

Az állami kereskedelmi vállalatok⁷ az importoldalon gyakran komoly piaci torzításokat eredményeznek. Az USA például az ilyen vállalatok tevékenységének átláthatóbbá tételét, valamint a kizárólagos importőri jog megszüntetését szorgalmazza. Hasonló javaslatokkal éltek az ASEAN-országok is, amelyek az állami kereskedelmi vállalatok szabályozásától alapvetően a diszkriminációmentes kvótaallokációt várják. E területen a következő *főbb javaslatok* merültek fel.

- a) Az importőr állami kereskedelmi vállalatok *különleges jogainak tilalma*.
- b) Kereskedelmi tevékenységet folytató állami kereskedelmi vállalatok *ne láthassanak el szabályozási funkciókat, kvótaallokációs feladatokat*, illetve ne állapíthassanak meg technikai, állat- és növény-egészségügyi, valamint minőségi sztenderdeket.
- c) Az importjogot magánvállalatokra kell átruházni, ha a kvóták kihasználtsága egy bizonyos időszak alatt meghatározott szint alatt marad.
- d) A közvetlen (nem állami kereskedelmi vállalaton keresztül lebonyolított) import arányát fokozatosan (például 5 év alatt) meghatározott szintre (például 30 százalékra) kell emelni.
- e) Az érintett országoknak évente *notifikálniuk* kell a következő adatokat: mennyiség, importár, származási hely, hazai értékesítési ár, az éves üzleti terv alapelemei.
- f) Az importőr állami kereskedelmi vállalatok nem kötelezhetők tranzakcióspecifikus információszolgáltatásra.

⁷ A GATT Uruguay-fordulója során a következőképpen definiálták az állami kereskedelmi vállalatokat: állami vagy nem állami tulajdonú vállalatok, ideértve az értékesítési tanácsokat (marketing board) is, amelyeket kizárólagos vagy különleges joggal, privilégiummal ruháztak fel (törvényi vagy alkotmányos hatalom révén is) olyan feladat ellátására, amely megvalósítása során saját vételi vagy eladási ügyleteivel befolyásolja az export, illetve import szintjét, irányát.

Valamennyi résztvevő egyetért abban, hogy a támogatásokat csökkenteni kell, a csökkentés mértékét és ütemezését illetően azonban jelentős eltérések mutatkoznak. Az exporttámogatás területén a következő *elképzelések* merültek fel.

– *Nem vezethetők be új* (a Mezőgazdasági Megállapodás 9. 1. cikkében fel nem sorolt) *támogatási formák*.

– A 9. 1. cikket *ki kell terjeszteni* azokra a *belső támogatási politikákra*, amelyek jellegüket tekintve árakhoz kapcsolódó kompenzációs támogatások, illetve a támogatásban részesülő termékek a megállapodásban százalékosan rögzítendő meghatározott arányánál nagyobb részét exportálták.

– A kötelezettségeknek minden termékre, illetve termékcsoportra ki kell terjedniük, beleértve a *feldolgozott termékeket is*.

– Az *új kötelezettségek bázisa* a korábbi szerződéses szint (a jelenlegi helyzetet jobban reprezentáló jelenlegi bázisszint alkalmazható az átmeneti gazdaságú országok esetében), új bázis az 1995–2000. időszak átlagos támogatási szintje.

– 50 százalékos csökkentés azonnal, illetve a fennmaradó rész felszámolása 3 (fejlődő országok esetén 6) év alatt.

– *Fokozatos felszámolás*, az átmeneti időszak (5 év) végére teljes megszüntetés.

– Az Uruguay-formula alkalmazása.

– Az *egységnyi támogatás* (például: USD/t) szabályozása.

– *Moduláció*: bizonyos termékek támogatásának kisebb mértékű csökkentéséért cserébe nagyobb mértékű csökkentés más termékek esetében.

– A *fejlődő országok* hangsúlyozzák, hogy míg a fejlett országok továbbra is jelentős összegeket költhetnek az export támogatására, a fejlődő országok nem élhetnek ezzel a lehetőséggel. Vagy azért, mert hiányzik hozzá a költségvetési forrás, vagy azért, mert csak azok az országok nyújthatnak támogatást – igaz, a korábbinál alacsonyabb szinten –, amelyek korábban is támogatták az exportot. Az exporttámogatások megítélésében azonban a fejlődő országok sem egységesek, de mindenképpen nagyobb rugalmasságot igényelnek saját támogatásaikat illetően.

Az exportversennyel kapcsolatban felmerült főbb pozíciókat (a szélsőségek feltüntetésével) a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat

Tárgyalási álláspontok II. (Exportverseny)

	Radikális megközelítés	Status quo
Az exporttámogatás csökkentésének alapja	1995–2000 közötti időszak átlagos támogatási szintje	Szerződéses szint
A csökkentés mértéke	50 százalékos azonnali, majd teljes megszüntetés	Uruguayi formula
Speciális	Egységnyi támogatási szint rögzítése	Moduláció
Exporthitel, -garancia	Exporttámogatással azonos megítélés, csökkentési kötelezettség	Szabályozás az OECD keretében
Élelmiszersegély	Teljes mértékben segély, nem alkalmazható a többletek felszámolásának eszközeként	
Exportkorlátozás	Adósítás, csökkentési kötelezettség	

A legradikálisabb álláspont (EU) szerint az exportverseny minden formáját azonos módon kell kezelni:

- az exporttámogatások között az *államilag támogatott exporthiteleket* is figyelembe kell venni (a hitel, biztosítás és garancia támogatási komponensének kiszámítását követően csökkentési kötelezettség);

- az *élelmiszersegélyt* teljes mértékben segély formájában kell nyújtani;

- az *állami kereskedelmű vállalatok* kereszttámogatási és ár-pool⁸ rendszerét, valamint egyéb kereskedelemtorzító gyakorlatait meg kell szüntetni.

Valamennyi résztvevő hangsúlyozza, hogy meg kell szüntetni és tiltani kell minden olyan állami támogatást és garanciát, ami a kizárólagos exportőrök pénzügyi életképességét javítja. (Az USA a kizárólagos exportjog teljes megszüntetését szorgalmazza.) Japán ugyanakkor – sajátos helyzeténél fogva – arra hívja fel a figyelmet, hogy különbséget kell tenni az exportőri és importőri állami kereskedelmű vállalatok között.

Az *exporthitelekkel és biztosításokkal* kapcsolatos szabályokat (az EU-n kívül) az ASEAN- és a MERCOSUR-országok⁹ szorgalmazzák leginkább. Hangsúlyozzák, hogy az exporthiteleket, exporthitel-garanciákat és biztosítási programokat egyaránt szabályozni kell. Főbb javaslataik a következők:

- definiálni szükséges az államilag támogatott exporthitel fogalmát;

- meg kell határozni, milyen típusú intézményekre és programokra terjedjen ki a szabályozás;

- listát kell készíteni az államilag támogatott exporthitelek formáiról;

- rögzíteni szükséges a hitelek felhasználásának feltételeit;

- notifikációs kötelezettség áll fenn.

Az exporthitelek szabályozását – az OECD keretében folytatott tárgyalások eredményeinek¹⁰ figyelembevételével – Japán is fontosnak tartja. Az USA ugyanakkor kifejezetten az OECD keretein belül – tehát a WTO-n kívül – kívánja rendezni a kérdést. (Egyes fejlődő országok felhívják a figyelmet arra, hogy a támogatott hitelre különösen nagy szükségük lehet valutaválság esetén.)

Exportkorlátozás, exportadó

E területen elsősorban a nettó agrárimportőr országok (Japán, Korea és egyes fejlődő országok) tesznek határozott javaslatokat, hangsúlyozva, hogy szimmetrikus szabályozásra van szükség az export- és importintézkedések terén. A főbb javaslatok a következők:

- minden exportkorlátozó intézkedést „*adósítani*” kell, a korlátozás kizárólagos formája az exportadó legyen;

⁸ Az ár-pool révén az állami kereskedelmű vállalatok a magánvállalatoknál rugalmasabban alakíthatják az exportárakat, különösen akkor, ha állami garanciát élveznek, vagy a teljes értékesítési utat (hazai és külföldi) az ellenőrzésük alatt tartják. Pool esetén a termelők a tervezett (export) értékesítési árnak csak egy előre meghatározott részét kapják meg a termék leszállításakor. A maradékot akkor kapják meg, ha a tényleges exportár magasabb, mint a „részfizetés” kezelési és adminisztratív költségekkel növelt összege. Piaci torzításról igazából akkor van szó, ha a pool-ügylet révén keletkező esetleges deficitet az állam valamilyen módon (garancia, kezesség stb.) átvállalja.

⁹ MERCOSUR-országok: Argentína, Brazília, Paraguay, Uruguay.

¹⁰ A GATT Tokió-fordulón elfogadott támogatási kódexszel párhuzamosan az OECD irányelveket dolgozott ki az államilag támogatott exporthitelek szabályozására, azok azonban nem terjednek ki a mezőgazdasági termékekre. Az irányelvek kiterjednek a hitel futamidejére, a tőke és a kamat törlesztésére, a kamat, illetve a kockázati prémium mértékére. (Az irányelvek alkalmazása nem kötelező, csak ajánlott.)

- szerződésben kell rögzíteni az exportadók maximális szintjét;
- „adómentes” kvótákat kellene meghatározni;
- szigorúan kell szabályozni a sürgős esetekben bevezethető intézkedéseket, és elő kellene írni az érintettekkel történő előzetes konzultációt;
- egyes fejlődő országok szerint a hazai feldolgozóipar támogatása érdekében szükségessé válhat a nyersanyagexport megadóztatása vagy korlátozása, különösen akkor, ha a fejlett ország magasabb vámot alkalmaz a feldolgozott termékekre, mint a nyersanyagokra (vámesszkaláció).

Állami kereskedelmű vállalatok

Több tagállam is szorgalmazza az állami kereskedelmű vállalatok (ÁKV) szimmetrikus szabályozását. Jelenleg az importőr állami kereskedelmű vállalatokra vonatkoznak szigorúbb szabályok, holott *az exportőr vállalatok világpiaci exportjukkal közvetlenebbül torzíthatják a nemzetközi kereskedelmet.*

Kérdés az is, hogy a vállalatokat vagy inkább az intézkedéseket szükséges szabályozni. A vita középpontjában az állami kereskedelmű vállalatok és a magánvállalatok közötti különbségek állnak. Egyes vélemények szerint a különbség jelentéktelen, hiszen az állami kereskedelmű vállalatok is kereskedelmi alapon működnek. Ráadásul a magánvállalatok éppen úgy élvezhetnek monopoljogot, alkalmazhatnak differenciált árazást és részesülhetnek támogatásban, amikor bajba kerülnek, mint az állami kereskedelmű vállalatok. *Az érintettek szerint ezért nem általában az állami kereskedelmű vállalatokat, hanem az általuk alkalmazható intézkedéseket kell szabályozni.* Mások szerint alapvető a különbség, mert az állami kereskedelmű vállalatoknak (vagy az értékesítési tanácsnak) monopoljoga van az exporttermékek felvásárlása terén, állami garanciát élveznek, és valójában nem kereskedelmi célokat követnek. *Monopoljogot élvező állami kereskedelmű vállalatok esetén az ártranszparenciát a felvásárlási és értékesítési árak, valamint a tranzakciós költségek kötelező notifikációja biztosíthatná.* (Az érintett állami kereskedelmű vállalatok üzleti titokra hivatkozva elutasítják a megjelölt adatok kiszolgáltatását.)

Belső támogatás

Összefoglalva a tárgyalási álláspontokban megjelenő javaslatokat, a belső támogatások terén az 5. táblázatban összefoglalt elképzelések merültek fel.

*Sárga doboz*¹¹

Az agrárkereskedelmi liberalizáció hívei szerint az e körbe tartozó támogatásokat fokozatosan (3-5 év alatt) meg kell szüntetni. A fokozatos megszüntetés mellett egyéb alternatívák is felmerültek a sárga dobozos támogatások szabályozására. Ezek a következők: a) első évben 50 százalékos csökkentés + fokozatos felszámolás; b) differenciált csökkentés – külön csökkentési ráta az alapvetően exportra szánt termékekre, és egy másik a hazai fogyasztásra szánt termékekre; c) az egyes termékekre vonatkozó támogatás maximalizálása; d) progresszív csökkentés – a magasabb támogatási szintek nagyobb arányú csökkentése; e) a piaci árak függvényében változó és az exportot ösztönző támo-

¹¹ A sárga doboz azoknak a belső támogatási intézkedéseknek a népszerű elnevezése, amelyekre a WTO Mezőgazdasági Megállapodás értelmében csökkentési kötelezettség vonatkozik. A belső támogatásokat az implementációs időszak (1995–2001) alatt 20 százalékkal kellett csökkenteni.

gatásokat exporttámogatás címén kell szabályozni. Mások szerint a sárga dobozos támogatások teljes megszüntetése túlnyúl a dohai mandátumban meghatározott jelentős csökkentésen, a teljes megszüntetés túl drasztikus lépéseket igényelne. A sárga dobozzal kapcsolatban a következő *főbb elképzelések* merültek fel:

- a kötelezettségvállalások alapja a szerződéses szint (az 1995–2000-es évek átlagos tényleges támogatási szintje);

- az AMS¹² kalkulációs *módszertan javítása* (például: a támogatásra jogosult termelés magába foglal minden olyan piaci értékesítésre szánt terméket, amelyre közvetlen vagy közvetett hatással van a támogatott ár – beleértve, de nem kizárólagosan az intervenciót is);

- amennyiben valamely tagállam eltörli az alkalmazott adminisztratív árat, de a támogatás szintje valamilyen új támogatási forma révén változatlan marad (azaz nem kerül sor valóságos reformra), *reprezentatív piaci árat* kell alkalmaznia az AMS piaci ártámogatási elemének kalkulációja során;

- az *inflációs kiigazítással* kapcsolatos elképzelések a következők: a) a kiemelkedően magas inflációs rátával rendelkező országok számára rugalmasság biztosítása a kalkuláció módszerét illetően – egy stabil árfolyamú valutát vagy valutakosarat alkalmazhassanak a belső támogatások notifikációja során, b) a belső támogatásokra vonatkozó pénzügyi kötelezettségvállalások éves inflációs kiigazítása, c) az inflációs kiigazítás nem engedhető meg.

- a támogatás *csökkentését* illetően felmerült elképzelések: a) Uruguayi formula szerint; b) a jelenlegi szerződéses támogatási szint 5 év alatti nullára csökkentése (50 százalékos csökkentés az első évben);

- az AMS *termékspecifikus* kötelezettségvállalássá alakítása (a jelenlegi aggregált helyett);

- erősíteni szükséges az olyan belső támogatási politikákra vonatkozó előírásokat, amelyek mértéke függ a piaci ártól (például: hiánypótló kifizetések).

*Zöld doboz*¹³

A liberálisok szerint a zöld doboz szigorú felülvizsgálatára van szükség. Az idetartozó támogatásokat is maximálni, bizonyos típusú támogatásokat pedig korlátozni szükséges, sőt felmerülhet egyes jövedelemtámogató programok eltávolítása is. Más országok bővíteni szeretnék a zöld dobozos támogatások körét, alapvetően az ún. nem kereskedelmi szempontok (környezetvédelem, vidékfejlesztés, állatjólét stb.) integrálása érdekében. A „satus quo” csoport is felül kívánja vizsgálni a zöld doboz kritériumait, ám

¹² Az AMS adott szektor kormányzati pénzügyi támogatását, gyakorlatilag az ártámogatás mértékét mutatja. A WTO Mezőgazdasági Megállapodásában definiáltak szerint a közvetlen költségvetési kiadásokon túlmenően azokat a fogyasztóijövedelem-transzfereket is tartalmazza azonban, amelyekben a különböző piactorzító politikák következtében a termelők részesülnek. Az AMS kalkulációja során az intézményi ár és a fix külső referenciaár (világpiaci ár) különbségét a támogatásban részesíthető termék mennyiségével szorozzák meg. Az egyes termékek esetében az implicit formában megjelenő ártámogatást hozzáadják más termékspecifikus támogatásokhoz. (Például termékspecifikus műtrágya-támogatás.) Így kapják meg a termékspecifikus AMS-t, amelyet azután a de minimis küszöbhez viszonyítanak. A nem termékspecifikus támogatásokat külön kalkulálják, és az előzőekben leírtakhoz hasonlóan csak akkor kerülnek be az AMS-be, ha túllépik a de minimis szintjét. A Mezőgazdasági Megállapodás szerint a belső támogatást az implementációs időszak hat éve alatt 20 százalékkal kell csökkenteni.

¹³ A zöld doboz (green box) azoknak az intézkedéseknek a népszerű elnevezése, amelyek a WTO Mezőgazdasági Megállapodás értelmében mentesülnek a belső támogatáscsökkentési kötelezettség alól. E politikák elvileg csak minimális torzító hatással vannak a kereskedelemre, a termeléstől pedig teljesen függetlenek. Nem tartalmazhatnak fogyasztói transzfereket és termelőiár-támogatást sem.

a radikálisokkal szemben nem azok szigorítását, hanem éppen ellenkezőleg, a feltételek enyhítését szeretnék elérni. A zöld doboz kritériumait úgy kívánják átalakítani, hogy azok kellő rugalmasságot biztosítsanak a *mezőgazdaság multifunkcionális jellegének* kezeléséhez. Véleményük szerint a támogatáscsökkentési kötelezettség alóli mentességet a következő intézkedésre is ki kellene terjeszteni:

- a mezőgazdaság multifunkcionális jellegének elismeréseként nyújtott támogatásokra (közvetlen támogatások olyan közjavak szolgáltatásáért, mint például az élelmiszer-biztonság, környezetvédelem, a vidék megőrzése, kulturális örökség megőrzése stb.);

- jövedelembiztonság megteremtését szolgáló támogatásokra;

- a kis családi gazdaságok támogatására;

- mezőgazdasági és vidékfejlesztésre a fejlődő országokban.

A zöld dobozba tartozó támogatásokkal kapcsolatban a következő további *javaslatok* merültek fel:

- a termelőknek nyújtott *közvetlen támogatások* bázisidőszakát *notifikálni* kell, és a támogatás csak korlátozott ideig nyújtható;

- meg kell határozni a *termeléstől független* (decoupled) *jövedelemtámogatás jogosultsági kritériumait* (például: bázisidőszaki jövedelem, termelői vagy földtulajdonosi státus, tényezőfelhasználás, termelési szint);

- egyértelmű jogosultsági kritériumok meghatározása a kormányzat által támogatott *jövedelembiztosítási* rendszerek esetében;

- egyértelmű jogosultsági kritériumok meghatározása a *természeti katasztrófák enyhítésével* kapcsolatos támogatásokkal illetően;

- a *termelésből történő kivonulás* minimális idejének meghatározása a termelők előnyügdíjazásával kapcsolatban;

- az *erőforrás-kivonás* minimális idejének meghatározása az erőforrás-kivonási programokkal kapcsolatban;

- *beruházási, illetve regionális fejlesztési támogatások* esetén egyértelműen definiálni szükséges, hogy mi minősül strukturális hátránynak, illetve a támogatás nem kapcsolódhat sem a folyó évi termeléshez, sem a felhasznált inputokhoz (kizárólag a bázisidőszakhoz kötődhet);

- egyértelmű jogosultsági kritériumok meghatározása a *környezetvédelmi programok* keretében nyújtott támogatásokra;

- a környezetvédelmi támogatások nem érhetik el a program megvalósításának teljes költségét, és nem kötődhetnek a termelés mennyiségéhez;

- az *átmeneti gazdaságú országok* átmeneti mentességet igényelnek a támogatáscsökkentési kötelezettség alól a következő területeken: beruházási és inputtámogatások, a finanszírozás költségeit csökkentő kamattámogatás, illetve az adósságrendezést szolgáló támogatások esetén;

- *új kategóriaként* kellene megjeleníteni az *állatjóléttel* kapcsolatos magasabb szttenderdek, a *fogyasztói és társadalmi igényeknek* jobban megfelelő magasabb termelési szttenderdek, valamint a nemzetközi *élelmiszer-biztonsági szttenderdek*nél magasabb szintű előírások kielégítésével járó többletköltségek kompenzációját;

- *további új kategóriákra* tett javaslatok: az *élelmiszer-ellátás biztonságának* megteremtéséhez kapcsolódó támogatások, a kisgazdaságoknak a *vidék életképességének és kulturális örökségének megőrzése* érdekében nyújtott támogatások;

- a zöld dobozos kiadásoknál – a támogatások minden típusának *maximálása*;

- *különleges kedvezmények* a fejlődő országok számára (mentességek, külön támogatási kategóriák stb.).

Fejlett és fejlődő országok egyaránt támogatják a kék doboz megszüntetését (az ide tartozó támogatások sárga dobozba való átsorolását). Kevésbé szigorú az az álláspont, amely szerint a kék doboz átmeneti intézkedéseket tartalmaz, segít leépíteni a sárga dobozos támogatásokat. Ugyanakkor az átmeneti időszak alatt ezeket az intézkedéseket is szabályozni szükséges. Mások szerint a kék dobozra szükség van, hiszen az ide tartozó intézkedések – termeléskorlátozó elemük révén – kevésbé torzítják a kereskedelmet, mint a sárga dobozos támogatások, így elősegítik a belső támogatási politikák reformját. A kék dobozzal kapcsolatban a következő *főbb elképzelések* merültek fel:

- a mentesség megszüntetése;
- a támogatások fokozatos megszüntetése 5 (más elképzelés szerint 3) év alatt (1995–2001-es évek átlagos támogatási szintje alapján), esetleg 50 százalékos csökkenés már az első évben;
- az átláthatóság érdekében notifikációs előírások bevezetése;
- a kék doboz jelenlegi formában történő folytatása, mindenféle korlátozás nélkül.

De minimis

Egyes országok szerint a *de minimis*¹⁵ szabály lehetővé teszi a támogatáscsökkentési kötelezettség kijátszását. Egyes fejlődő és átmeneti gazdaságú országok számára a *de minimis* szintje, és nem az AMS csökkentési kötelezettség a kényszerítő erejű. Ezért ezek az országok a limitek emelését szeretnék elérni.

Speciális és differenciált bánásmód

A fejlődő országok problémáinak kezelésére a következő javaslatokat fogalmazták meg:

- a fejlődő országok fejlesztési programjainak részét képező intézkedések (mint például a beruházási és inputtámogatások) továbbra is mentesüljenek a támogatáscsökkentési kötelezettség alól;
- a mezőgazdasági diverzifikációt támogató intézkedések mentesüljenek a támogatáscsökkentési kötelezettség alól;
- a jelenlegi *de minimis* koncepció csak a fejlődő országokra vonatkozzon;
- a fejlődő országoknak megfelelő autonómiát szükséges biztosítani a biztonságos élelmiszer-ellátás megteremtését célzó intézkedések terén;
- a biztonságos élelmiszer-ellátás megteremtését célzó belső politikákat meg kell különböztetni a fejlett országokban túltermelést eredményező intézkedésektől.

¹⁴ A kék doboz (blue box) azoknak az intézkedéseknek a népszerű elnevezése, amelyek a Mezőgazdasági Megállapodás értelmében a következő feltételeket teljesítve mentesülnek a belső támogatáscsökkentési kötelezettség alól: a kifizetések függetlenek a termeléstől, tartalmaznak valamilyen termeléskorlátozó elemet, és nincs ártámogató hatásuk. A tárgyalások lezárását követően a kék dobozba gyakorlatilag két fontos intézkedés tartozott: az EU közvetlen támogatásai és az USA hiánypótló kifizetései.

¹⁵ A Mezőgazdasági Megállapodás *de minimis* rendelkezése szerint nem kell csökkenteni azokat – az egyébként kereskedelemtorzító hatású – belső támogatásokat, amelyek esetében a termékspecifikus támogatás aggregált értéke nem haladja meg a szóban forgó mezőgazdasági termék teljes termelési értékének 5 százalékát (fejlődő országok esetében 10 százalékát). Nem kell csökkenteni azokat a nem termékspecifikus támogatásokat sem, amelyek nem érik el a teljes mezőgazdasági termelési érték 5 százalékát (fejlődő országok esetében 10 százalékát).

Speciális álláspontot képviselnek a belső támogatás terén az *átmeneti gazdaságú országok*.¹⁶ Az átmeneti gazdaságú országokban a tőke és a jól működő hitelrendszer hiányában, a költségvetési feszültségek és egyéb, kifejezetten ezekre az országokra jellemző problémák következtében a piaci erők szabad érvényesülése veszélyezteti a mezőgazdasági szektor helyzetét. Különleges gazdasági helyzetükre hivatkozva ezért a következő szempontokat szeretnék érvényesíteni a tárgyalások során:

- mentesüljenek a támogatáscsökkentési kötelezettség alól a mezőgazdasági beruházási és inputtámogatások, a finanszírozás költségét csökkentő kamattámogatások, valamint az adósságszolgálatot enyhítő támogatások;
- átmeneti időszakra magasabb de minimis küszöb az érintett országok számára.

Az érintett országok hangsúlyozzák, hogy *a kedvezmény átmeneti lenne*, és nem eredményezné az agrárkereskedelmi torzulások további növekedését.

A belső támogatásokkal kapcsolatos főbb álláspontokat a (szélsőségek feltüntetésével) az 5. táblázat tartalmazza.

5. táblázat

A belső támogatásokkal kapcsolatos javaslatok, álláspontok

Kategória	Radikális megközelítés	Status quo
Sárga doboz	– A támogatások fokozatos megszüntetése (3-5 év), – első évben 50 százalékos csökkentés + fokozatos felszámolás; – differenciált csökkentés – külön csökkentési ráta az alapvetően exportra szánt termékekre, és egy másik a hazai fogyasztásra szánt termékekre; – az egyes termékekre vonatkozó támogatás maximálása; – progresszív csökkentés – a magasabb támogatási szintek nagyobb arányú csökkentése; – a piaci árak függvényében változó és az exportot ösztönző támogatásokat exporttámogatás címén kell szabályozni.	– Teljes megszüntetése túlnyúl a dohai mandátumban meghatározott jelentős csökkentésen; – a teljes megszüntetés túl drasztikus lépéseket igényelne.
Zöld doboz	– Szigorú felülvizsgálat; – a támogatások maximálása; – bizonyos típusú támogatások korlátozása; – egyes jövedelemtámogató programok eltávolítása.	– A nem kereskedelmi szempontok (környezetvédelem, vidékfejlesztés, állatjólét stb.) integrálása; – nagyobb rugalmasság a fejlődő országoknak
Kék doboz	– A kék doboz megszüntetése (az idetartozó támogatások sárga dobozba való átsorolása); – az átmeneti időszak alatt ezeket az intézkedéseket is szabályozni szükséges.	– A kék dobozra szükség van, hiszen az idetartozó intézkedések kevésbé torzítják a kereskedelmet, mint a sárga dobozos támogatások, így elősegítik a belső támogatási politikák reformját.
De minimis	– A de minimis szabály lehetővé teszi a támogatáscsökkentési kötelezettség kijátszását, ezért eltörlése vagy korlátozása szükséges.	– A limitek emelése.

¹⁶ Albánia, Bulgária, Horvátország, Cseh Köztársaság, Magyarország, Kirgiz Köztársaság, Lettország, Litvánia, Mongólia, Szlovák Köztársaság és Szlovénia.

Nem kereskedelmi szempontok, multifunkcionalitás

A legtöbb ország egyetért azzal, hogy a mezőgazdaságnak nem kizárólag az élelmiszer- (és textílialapanyag-) termelés a feladata. A vita tárgya az, hogy *vajon valóban szükség van-e kereskedelemtorzító, illetve zöld dobozon kívüli támogatásokra* ahhoz, hogy a szektor ellássa a különböző funkcióit.

Egyes országok szerint a nem kereskedelmi szempontok szorosan kapcsolódnak a mezőgazdasági termeléshez. A többletfunkciók ellátásához ezért a termelésen alapuló vagy ahhoz kapcsolódó támogatásokra van szükség. (Például a talajerózió elkerülése érdekében támogatni szükséges a földek megművelését.) A mezőgazdaság multifunkcionális¹⁷ jellegét, pontosabban az ahhoz kapcsolódó támogatásokat több ország is szeretné elfogadtatni a tárgyalásokon, többek között az EU, Norvégia, Svájc, Japán, Korea és Lengyelország.

Más országok szerint e célok hatékonyabban megvalósíthatóak a kifejezetten az adott funkciókra irányuló, a kereskedelmet definíciója szerint nem torzító zöld dobozos támogatásokkal. Megosztottak e kérdésben a fejlődő országok is. Egyes fejlődő országok szerint minden gazdasági tevékenységnek – így az iparnak és a szolgáltatásoknak is – vannak nem kereskedelmi szempontjai. Amennyiben a WTO foglalkozik e kérdéskörrel, akkor azt minden területen, és nemcsak a mezőgazdaságra koncentrálva kell megtennie. Más fejlődő országok szerint a mezőgazdaság valóban speciális terület.

Az élelmiszer-ellátás biztonsága (food security)

Minden ország egyetért abban, hogy az élelmiszer-ellátás biztonságának megteremtése – különösen a fejlődő országok számára – nagyon fontos kérdés. A megoldást illetően azonban eltérőek a vélemények. Alapvetően *három fő irányzat* alakult ki e területen: a biztonságos élelmiszer-ellátás megteremtése a *hazai termelés védelme, nemzetközi készletezés vagy biztonsági feltöltődő alap* létrehozása segítségével. A hagyományos megközelítést a hazai termelés védelme képviseli: a piaci hiányosságok, illetve az olyan különleges körülmények, mint például az éghajlat, szükségessé teszik a beavatkozást. Újabb megközelítést jelent a nemzetközi készletezés, illetve az ún. biztonsági feltöltődő alap (safety-net revolving fund). Élelmiszerhiány esetén az alap hitelt nyújtana a nettó élelmiszer-importőr fejlődő és a legkevésbé fejlett országok számára. Egyelőre nem tisztázott, hogy mindez egy teljesen új alap lenne, vagy a már meglévő világbanki és IMF-programok igénybevételét jelentené.

Az élelmiszer-biztonság (food safety)

Az Uruguay-fordulót követően került előtérbe az élelmiszer-biztonság kérdése. Az újonnan felmerült problémákat (a fogyasztók aggodalma a genetikailag módosított szervezetek; a járványos megbetegedések, mint például a BSE, száj- és körömfájás; vagy a dioxin növényvédőszer-maradványok miatt) kezelni szükséges. E kérdések rendezését illetően három lehetőség merült fel:

- a mezőgazdasági tárgyalások keretében;
- az állat- és növény-egészségügyi megállapodás (SPS), illetve a kereskedelem technikai akadályairól szóló megállapodás (TBT) keretében;
- a Codex Alimentarius¹⁸ keretében (ahol a WTO csak koordinál).

¹⁷ Bővebben lásd: OECD [2001].

¹⁸ Élelmiszer-biztonsági tárgykörben a CODEX a FAO/WHO Codex Alimentarius által világszinten elfogadott élelmiszer-szabványok, irányelvek, eljárási kódexek gyűjteménye. A CODEX az élelmiszer-biztonság legfontosabb módszereire (például: kockázatelemzés) készít egyeztetett előírásokat.

Az eredetmegjelölés a termékdifferenciálás, így a verseny egyik legfontosabb tényezője. A versenyt meghatározó tényezőként szorosan kapcsolódik a piacra jutáshoz, ezért e kérdéskörre is ki kell terjeszteni a mezőgazdasági tárgyalásokat. (A problémát itt az okozza, hogy egyes vélemények szerint a témakör sokkal szorosabban kapcsolódik a TRIPS- tárgyalásokhoz.)¹⁹

Az állatok jóléte

Az állatok jólétének védelme érdekében multilaterális megállapodásra van szükség, megfelelő szabályokat kell érvényesíteni. Amennyiben a gazdáknak magasabb állatjóléti sztxenderdekhez kell igazodniuk, az abból adódó többletköltségeket kompenzálni kell. Éppen ezért, mentesíteni szükséges a támogatáscsökkentési kötelezettség alól az olyan támogatásokat, amelyek bizonyos állatjóléti előírások teljesítése miatt felmerülő költségeket egyenlítene ki.

A diszparitási probléma

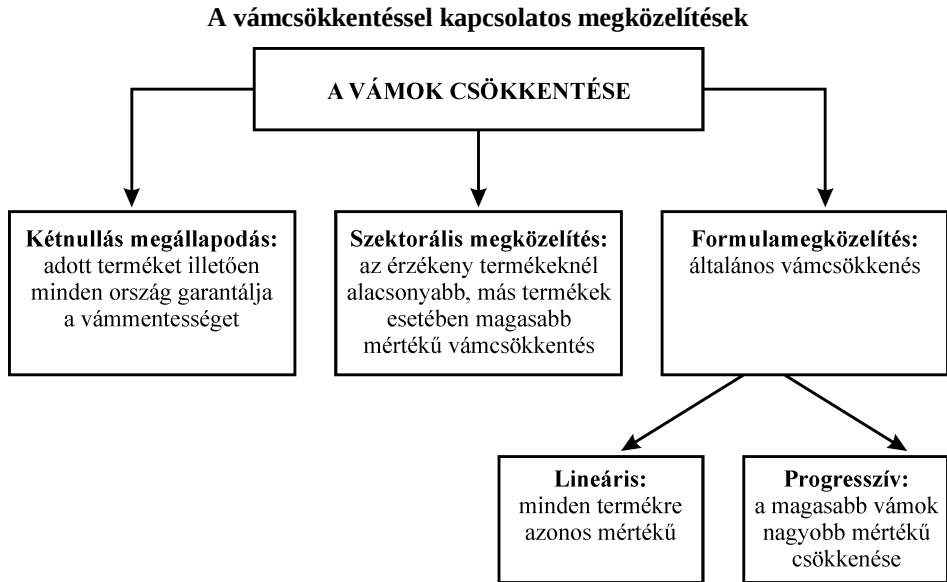
A Mezőgazdasági Megállapodás az ipari termékek liberalizációjánál már ismert diszparitási problémát okozott. Egyrészt a kötelezettségvállalások a Mezőgazdasági Megállapodás mindhárom kiemelt területén (piacra jutás, exporttámogatás, belső támogatás) *bázisidőszaki adatokon alapulnak*, így csak azok az országok támogathatják mezőgazdaságukat, akik azt a bázisidőszakban is megtették. Másrészt, mindhárom területen *lineáris csökkentésre* került sor, ami azt jelenti, hogy az egyébként is alacsony támogatást ugyanolyan mértékben kellett csökkenteni, mint a kiemelkedően magas támogatási szinteket.

A diszparitási probléma nemcsak országok, hanem az egyes termékek között is jelentős, hiszen nagy a szórás az egyes termékeknek biztosított támogatások között. (A legtöbb országban viszonylag kevés termékre koncentrálódik a támogatás zöme.)

A diszparitási probléma alapvetően meghatározza az egyes országok hozzáállását a további reformokhoz. Az agrártámogatások további csökkentésére két alapvető mód kínálkozik: a támogatás átfogó szintjének csökkentése vagy az országok és termékek közötti szóródás csökkentése.

A vámok csökkentésével kapcsolatban alapvetően három megközelítés terjedt el: kétnullás, s egyben multilaterális megközelítés (zero for zero); szektorális megközelítés és formulamegközelítés (lásd az 1. ábrát). A kétnullás, s egyben multilaterális megközelítés lényege, hogy *adott terméket illetően minden ország garantálja a vámmentességet*. A szektorális megközelítés lényege a *szektoronként differenciált mértékű vámcsökkentés*: az érzékeny termékeknél alacsonyabb, más termékek esetében magasabb mértékű vámcsökkentés. A szektorális megközelítés érvényesítése tovább növelné a vámok országok és termékek közötti egyébként is nagy szóródását. A *formulamegközelítés általános vámcsökkentést jelent*. A *vámcsökkentés lehet lineáris* (minden termékre azonos) vagy a vámtételek harmonizálását célzó *progresszív* csökkentés (a magasabb vámok nagyobb mértékű csökkentése). A progresszív módszer hatékonyabban csökkenti az átlagos vámszínvonalat, ezért az ilyen típusú vámcsökkentést nem igazán támogatják azok az országok, amelyeknek átlagos vámszínvonala relatíve alacsony, ám vannak olyan érzékeny termékeik, amelyek kiemelten magas védelemben részesülnek.

¹⁹ Trade-related aspects of intellectual property rights.

2. ábra

Az exporttámogatás megszüntetése különböző reakciókat válthat ki az egyes országok kormányaiból (lásd a 2. ábrát). A nemzetközi kereskedelem szempontjából az exporttámogatások felszámolása akkor igazán hatásos, ha az maga után vonja az ártámogatás csökkentését, fokozatos megszüntetését is. Az egyes nemzetek kormányai ugyanakkor dönthetnek úgy is, hogy a hazai termelők védelme érdekében tartják a támogatott árszintet. Erre három lehetőség kínálkozik:

– szigorú kínálatkorlátozó intézkedések (például: kvótarendszer) bevezetése (előnye a továbbra is magas belső piaci ár, hátránya a mennyiségi korlátozáshoz kapcsolódó kvótajáradék);

- közraktárak létesítése a feleslegek számára (a tartósan magas árak állandó túltelítésre ösztönöznek, ami növekvő raktározási költségeket eredményez);
- alternatív export- (verseny-) politikák (egyes tagállamok ezeket az eszközöket is igyekeznek bevonni a multilaterális szabályok hatálya alá).

A belső támogatás terén azoknak az országoknak kedvező a támogatás szintjének átfogó csökkentése, amelyek már most is a belső támogatásra vonatkozó kötelezettség szintje alatt vannak (például: USA, Kanada, Mexikó, Ausztrália, Új-Zéland stb.). Számukra a további lineáris csökkentés minimális kényszerítő erőt jelentene. Sokkal nagyobb kényszerítő erőt jelentene a belső támogatások olyan típusú korlátozása, amely csökkenti az országok és termékek közötti szóródást. Ilyen hatása lehetne annak az intézkedésnek, amely a termelési érték százalékában kifejezve korlátozza a termékspecifikus támogatásokat (például a termékspecifikus támogatások nem haladhatja meg a termelési érték 30 százalékát), vagy a termékspecifikus támogatások arányos csökkentését írja elő, ha az átfogó támogatás meghaladja a teljes termelési érték 30 százalékát. Ezek a módszerek még a legvédelettebb termékeknél (cukor, tej) is lehetővé tennének bizonyos mértékű liberalizációt.

Kompromisszum – a Harbinson-javaslat

A tárgyalási álláspontok áttekintése alapján egyértelmű, hogy az implementációs tapasztalatok²⁰ alapvetően meghatározzák a jelenlegi tárgyalások menetét. A 2000 márciusától benyújtott tárgyalási álláspontok igen eltérő pozíciókat tartalmaznak. A 2003. március 31-ig – azaz a modalitások kialakításának végső határidejéig – folyó tárgyalásokon nem minden esetben sikerült közelíteni a tagállamok egyes területeken meg lehetségesen élesen eltérő álláspontjait.

A Mezőgazdasági Bizottság különleges ülésének elnöke (*Stuart Harbinson*) 2003 februárjában nyújtotta be első modalitás-tervezetét (WTO, 2003a). A módosított modalitás-tervezet (WTO, 2003b), amelyet 2003. március 18-án hoztak nyilvánosságra, sem szerkezetében, sem tartalmában nem tér el lényegesen az első változattól. A tervezet fogadtatása két szélsőség között ingadozott: a tagállamok egy része (például: EU, Japán) túlzottan radikálisnak, míg más része (USA, Cairns-csoport) nem kellően ambiciózusnak tartotta. Sok fejlődő ország osztja azt a véleményt, hogy a Harbinson-javaslat nem biztosítja a megfelelő differenciálást a fejlődő országok számára.

A továbbiakban a tervezet főbb elemeit mutatjuk be.

Piacra jutás

Vámcsökkentés. A modalitás-tervezet a vámok (a vámkvótákra meghatározott vámok kivételével) csökkentését egyszerű számtani átlag alapján, a termékenként minimálisan szükséges csökkentés mértékének meghatározásával irányozza elő. A vámokat öt év alatt évente azonos mértékben kell csökkenteni. A tervezet a vámtételeket sávokba sorolja, és a sávon belül az uruguayi formulát alkalmazza, a magasabb sávokban nagyobb mértékű vámcsökkentési kötelezettséget érvényesítve (lásd a 6. táblázatot). *A vámcsökkentés mértéke további tárgyalások alapját képezi, a 6. táblázat adatai a Harbinson-javaslatot tükrözik.*

Amennyiben az alkalmazott vámtétel specifikus vám, ad valorem egyenértéket kell meghatározni „átlátható módon”, a legutóbbi ötéves referencia-időszak alapján (a legmagasabb és a legalacsonyabb értékeket figyelmen kívül hagyva) hároméves átlagos

²⁰ Lásd (az e cikk előzményének tekinthető): *Halmai – Elekes* [2001].

külső referenciaárat, illetve adatot alapul véve. Mindez tehát azt jelenti, hogy egyrészt a tagállamok szabadon választják meg a referenciaárat, másrészt a tervezet nem várja el a specifikus vámok érték vámokká alakítását.

6. táblázat

A vámcsoökkentés tervezett mértéke

A vámtétel (ad valorem egyenérték) mértéke	A tervezett vámcsoökkentés mértéke százalékban	A termékenkénti minimális vámcsoökkentés mértéke százalékban	Implementációs időszak (év)
<i>FEJLETT ORSZÁGOK</i>			
Vámtétel > 90 százalék	60	45	5
15 százalék < vámtétel ≤ 90 százalék	50	35	5
Vámtétel ≤ 15 százalék	40	25	5
<i>FEJLŐDŐ ORSZÁGOK</i>			
Vámtétel > 120 százalék	40	30	10
60 százalék < vámtétel ≤ 120 százalék	35	25	10
20 százalék < vámtétel ≤ 60 százalék	30	20	10
Vámtétel ≤ 20 százalék	25	15	10
Különleges termékek	10	5	10

Az eredeti Harbinson-javaslat szerint amennyiben a feldolgozott termék vámtétele magasabb, mint az alapterméké (vámeszkaláció), a feldolgozott termék vámcsoökkentése meg kell, hogy haladja az alapterméknél alkalmazott csökkentés mértékét. A módosított tervezet már szigorúbb előírást tartalmaz: a feldolgozott termékre vonatkozó vámtétel csökkentésének mértéke meg kell, hogy egyezzen minimum az alaptermék vámtételének 1,3-es szorzótényezővel kalkulált összegével (30 százalékkal nagyobb mértékű csökkentés).

Vámkvóták. A tervezet kilátásba helyezi a vámkvóták növelését, a kvótán belüli vámok csökkentését és a kvótaadminisztrációs eljárások áttekintését. A tervezet azonban csak azokat a termékeket érinti, amelyekre az Uruguay-forduló során vámkvótát nyitottak a tagállamok. Nincs új kvótanyitási kötelezettség, csupán a korábbi kvóták korrigálása kerül napirendre.

A vámkvóták nagyságát öt év alatt a folyó fogyasztás (1999–2001, vagy annak az utolsó három évnek az átlagos fogyasztása alapján, amelyről adatok állnak rendelkezésre) 10 százalékanak megfelelő szintre kell emelni, évente azonos ütemben. A vámkvóták 25 százaléka esetében a 10 százalék helyett 8 százalékos szintre történő emelés is elegendő, feltéve hogy legalább ugyanennyi kvóta esetében a hazai fogyasztás 12 százaléka emelkedik a kvóta mértéke.

A kvótán belüli vámok csökkentését a tervezet mindössze két esetben irányozza elő. A fejlett országoknak *vámmentes piacra jutást* kell biztosítaniuk a nyers vagy feldolgozott trópusi növényekre, valamint azokra a diverzifikációs célokat szolgáló termékekre, amelyek segítik a kábítószer-termelés, illetve az emberi egészségre ártalmas növények termelésének beszüntetését. Vámcsoökkentést irányoz továbbá elő a tervezet minden olyan esetben, amikor a legutóbbi három év átlagos kvótakihasználtsága kisebb, mint 65 százalék.

A vámkvóták adminisztrációját illetően a tervezet mindössze annyit tartalmaz, hogy szabályozás szükséges, részleteket azonban nem közöl.

Különleges védőintézkedések. A különleges védőintézkedések alkalmazásának lehetőségét a jelenlegi Mezőgazdasági Megállapodás 5. cikkelye biztosítja az Uruguay-

forduló során vámosítás által érintett termékek esetében. A tervezet szerint ezek az intézkedések továbbra is fennmaradhatnak, ám jövőjüket illetően három alternatív javaslat fogalmazódott meg:

- az 5. cikkely alkalmazását meg kell szüntetni a fejlett országok esetében;
- a fejlett országokban is alkalmazható a vámcsökkentések új implementációs időszakában, ám azt követően megszüntetendők;
- a vámcsökkentések új implementációs időszakát követően még két évig alkalmazhatóak, azt követően azonban megszüntetendők.

A tervezet explicit módon nem módosítja az 5. cikkely tartalmát, nincs változtatás sem a jelzőárak rendszerét, sem az érintett termékek körét illetően. Ugyanakkor a fejlődő országok különleges és differenciált kezelésével kapcsolatban olyan különleges védőintézkedések alkalmazhatóságát irányozza elő, amelyek hasonlítanak az 5. cikkely intézkedéseihez. E szerint a fejlődés – beleértve a biztonságos élelmiszer-ellátást, a vidékfejlesztést és a megélhetést is – szempontjainak hatékony érvényesítése érdekében a fejlődő országok különleges védőintézkedéseket alkalmazhatnának. E lehetőséget illetően részletek egyelőre nem állnak rendelkezésre.

Állami kereskedelmű importőr vállalatok. A jelenlegi Mezőgazdasági Megállapodás 4. 2. cikkelye alapján a tagállamoknak garantálniuk kell, hogy az állami importőr vállalatok működésük révén nem érvénytelenítik és nem csökkentik a piacra jutási kedvezményekből, illetve a nem vámjellegű intézkedésekre vonatkozó kötelezettségekből származó előnyöket. A Harbinson-javaslat 3. melléklete ezt lényegében csak annyival egészíti ki, hogy az állami importőr vállalatokra vonatkozó előírások alaptalanul nem akadályozhatják a fejlődő országokat az élelmiszer- és megélhetésbiztonsági, valamint vidékfejlesztési céljaik megvalósításában.

Exportverseny

A Harbinson-javaslat tovább kívánja korlátozni a tagállamok exporttámogatási lehetőségeit, és új irányelveket határoz meg az exporthiteleket és az állami kereskedelmű exportőr vállalkozásokat illetően. Szigorúbb szabályokat irányoz elő az élelmiszersegélyt illetően, valamint a fejlődő országok számára biztosítja új, az exportot tiltó, korlátozó vagy megadóztató intézkedések bevezetésének a lehetőségét.

Exporttámogatás. A tervezet nemcsak az exporttámogatások csökkentését, hanem átmeneti időszakot követő megszüntetését is kilátásba helyezi. A csökkentés alapját mind a támogatott mennyiséget, mind az exporttámogatásra fordított költségvetési kiadásokat illetően a jelenlegi szerződéses szint képezi.

A támogatások csökkentésére alkalmazni kívánt formula lehetővé teszi, hogy az implementációs időszak első időszakában gyorsabban épüljön le a támogatás. A tagállamoknak a támogatásra fordítható maximális költségvetési kiadások alapján a termékek két csoportját kell képezniük. Az első csoportba tartozó (a támogatásra fordítható maximális költségvetési kiadások legalább 50 százalékát reprezentáló) termékek esetében az exporttámogatást gyorsabban kell leépíteni. Mind a támogatott mennyiséget (2), mind a támogatásra fordított költségvetési kiadást (1) öt év alatt (fejlődő országok esetében 10 év alatt) évi 30 százalékkal (fejlődő országok esetében 25 százalékkal) kell csökkenteni úgy, hogy a csökkentés alapja mindig az előző évi szerződéses szint. Képlettel a következő formában írható fel:

$$(1) B_j = B_{j-1} - c B_{j-1},$$

ahol: $j = 1, 2, \dots, n$; B = exporttámogatásra fordítható maximális költségvetési kiadás; j = implementációs év; $c = 0,3$ a fejlett országok, $c = 0,25$ a fejlődő országok esetében.

$$(2) Q_j = Q_{j-1} - c Q_{j-1},$$

ahol: $j = 1, 2, \dots, n$; Q = maximálisan támogatható mennyiség; j = implementációs év; $c = 0,3$.

A 6. év (fejlődő országok esetében 11. év) elején mind a költségvetési kiadásokat, mind a támogatott mennyiséget nullára kell csökkenteni.

A termékek fennmaradó részénél mind a költségvetési kiadásokat, mind a támogatott mennyiséget kilenc (fejlődő országok esetében 12) év alatt kell a fenti formulák szerint csökkenteni, $c = 0,25$ (fejlődő országok esetében $c = 0,2$) szorzótényezőt (évi 25 százalékos, illetve 20 százalékos csökkentést) alkalmazva. A 10. (fejlődő országok esetében 13.) év elején mind a költségvetési kiadásokat, mind a támogatott mennyiséget nullára kell csökkenteni.

További fontos változás, hogy a jelenlegi Mezőgazdasági Megállapodástól eltérően, a tervezet szerint a kihasználatlan kereteket nem lehetne átvinni későbbi évekre.

Exporthitelek. Az exporthitelekkel a tervezet 5. melléklete foglalkozik. Az exporthiteleket illetően a tervezet nem fogalmaz meg részletes szabályokat, mindössze annyit tartalmaz, hogy a mezőgazdasági termékek exportfinanszírozása, a hozzájuk kapcsolódó hitelek, illetve a kockázatkezelés kizárólag piaci alapon, piaci feltételek mellett történhet. Kevésbé szigorú szabályok vonatkoznának a fejlődő, különösen a legkevésbé fejlett (LDCs) és a nettó élelmiszer-importőr fejlődő országokra.

Élelmiszersegély. Az élelmiszersegélyt illetően a tervezet nem kívánja korlátozni a jóhiszemű nemzetközi élelmiszersegélyt. A cél az, hogy az ilyen segély ne válhasson a többletek felszámolásának, illetve kereskedelmi előny szerzésének az eszközévé (Tervezet 6. melléklete).

Állami kereskedelmű exportőr vállalatok. A fejlett országok exportügynökségeivel szemben a tervezet 7. melléklete több követelményt is támaszt:

- az állami exportőr vállalat által exportált termék ára nem lehet alacsonyabb, mint a vállalat által a termék hazai termelőinek fizetett ár;
- az exporthoz való és az exportcélú mezőgazdasági termékek felvásárlásához kapcsolódó jog nem korlátozható;
- nem biztosítható semmilyen pénzügyi kiváltság (költségvetési juttatás, hitel, hitelgarancia, működési költségek átvállalása stb.).

A fejlődő országok esetében csak az első követelményt kellene érvényesíteni, így biztosítva az érintett országok különleges és differenciált kezelését.

Exportkorlátozások és -adók. A tervezet – a GATT által egyébként megengedett esetek kivételével – tiltaná, hogy a fejlett országok új tiltó, korlátozó vagy megadóztató intézkedéseket vezessenek be. E szigorítás nem vonatkozna a fejlődő országokra.

Belső támogatások

A korábbi területekhez hasonlóan a belső támogatásokat illetően is ragaszkodik a tervezet a Mezőgazdasági Megállapodás jelenlegi szerkezetéhez, bár több – elsősorban a fejlődő országokat érintő – változtatást is előírányoz.

Sárga doboz. A tervezet a szerződéses AMS 60 százalékos csökkentését irányozza elő, amit öt év alatt, évente azonos ütemben kell megvalósítani. (A fejlődő országok esetében 10 év alatt 40 százalékos csökkentés.) Bár termékspecifikus AMS-csökkentésre

továbbra sem kerül sor, a tervezet szerint az AMS az egyes termékek esetében nem haladhatja meg az 1999–2001. időszakban rögzített átlagos AMS-szintet (Mezőgazdasági Megállapodás 6. 3. cikkelyének módosítása).

Az inflációs erózió elkerülését szolgálja, hogy az AMS-kötelezettségvállalás kifejezhető nemzeti valutában, külföldi valutában vagy valutakosárban. Amennyiben külföldi valutára vagy valutakosárra esik a választás, de a szerződéses AMS nemzeti (vagy más külföldi) valutában van kifejezve, a szerződéses AMS-t az IMF által a kérdéses évre közzétett átlagárfolyam alapján kell átváltani.

A jelenlegi Mezőgazdasági Megállapodás 6. 2. cikkelye értelmében a fejlődő országok kihagyhatják a támogatások bizonyos formáit az AMS kalkulációból. A Harbinson-javaslat megtartja, sőt bővíti e listát. A korábbiaktól eltérően így már nemcsak a beruházási és inputtámogatások, valamint a tiltott, kábító hatású növények termeléséről történő átállást ösztönző belső támogatások mentesülnének a csökkentési kötelezettség alól, hanem az alábbi további intézkedések is:

- az egyébként törvényes, de az emberi egészségre káros növények termeléséről történő átállást ösztönző belső támogatások;
- hitelintézeteken keresztül folyósított kedvezményes hitelek támogatása vagy regionális, illetve közösségi hitelszövetkezetek létrehozásának támogatása;
- a mezőgazdasági termékek és inputok távoli területekre történő szállításának támogatása;
- (mezőgazdasági) foglalkoztatási támogatás alacsony jövedelmű családok és erőforrásokban szegény termelők számára;
- konzervációs kormányzati támogatás;
- marketingtámogatási programok, illetve olyan programok támogatása, amelyek célja a különböző minőségi, illetve állat- és növény-egészségügyi előírásoknak való megfelelés;
- kapacitásbővítő intézkedések, amelyek célja az alacsony jövedelmű és erőforrásokban szegény termelők versenyképességének a javítása;
- kormányzati segítség mezőgazdasági szövetkezetek létrehozásához és működtetéséhez;

– mezőgazdasági termelők számára kockázatkezeléshez és az éves jövedelemingadozást csökkentő megtakarítási eszközökhöz nyújtott kormányzati támogatás.

De minimis (a Mezőgazdasági Megállapodás 6. 4. cikkelye). A fejlett országok esetében a tervezet a de minimis küszöb évi 5 százalékos csökkentését irányozza elő öt éven keresztül. A fejlődő országok esetében a küszöb továbbra is 10 százalék maradna. Sőt, amennyiben valamely fejlődő országban negatív termékspecifikus támogatást regisztráltak, annak összege (az adott termék termelési értékének maximum 10 százalékáig terjedően) hozzáadható a 10 százalékos nem termékspecifikus de minimis értékéhez.

Zöld doboz (a Mezőgazdasági Megállapodás 2. melléklete). A Harbinson-javaslat két melléklete is a jelenlegi Mezőgazdasági Megállapodás módosítását célozza. A tervezet 8. melléklete a zöld dobozba sorolhatóság kritériumainak szigorítását irányozza elő. Ez alól kivételt képeznek az állatjóléti programok keretében nyújtott olyan kormányzati támogatások, amelyek célja a felmerülő többletköltségek kompenzálása. A tervezet 9. melléklete ugyanakkor további különleges és differenciált bánásmódot biztosít a fejlődő országok számára. Az ott felsorolt intézkedések között több olyan is szerepel (például: a vidék életképességének, illetve a kulturális örökség megőrzése), amelyeket a mezőgazdaság multifunkcionális jellegének elismerését szorgalmazó fejlett országok szerettek volna bevonni a zöld dobozba.

Kék doboz (a Mezőgazdasági Megállapodás 6. 5. cikkely). A kék dobozba tartozó intézkedéseket illetően a tervezet két alternatív javaslattal él:

– a kék dobozba tartozó intézkedések befagyasztása a legutóbbi notifikált szinten, majd öt év alatt, évente azonos ütemben 50 százalékos csökkentés (33 százalékos csökkentés 10 év alatt a fejlődő országok esetében);

– a kék dobozba tartozó támogatások bevonása az AMS-kalkulációba (öt év haladék a fejlődő országok számára).

A két változat közös jellemzője, hogy a jövőben a tagállamok egyik esetben sem csoportosíthatják át támogatásaikat a sárga dobozból a kék dobozba. A második változatot illetően egyelőre nem tisztázott, hogy az integrálást követően az AMS csökkentése a jelenlegi AMS-korlátok vagy a kék dobozos támogatások értékével megemelt korlátok alapján valósulna meg.

Záró gondolatok

Az alkalmazott agrárpolitikák, illetve a nettó kereskedelmi pozíció alapvetően meghatározza a tagállamok által képviselt álláspontokat. Ezek az álláspontok meglehetősen eltérőek, így a felek nehéz tárgyalásokra számíthatnak. A Harbinson-javaslat kísérletet tesz a különböző pozíciók közelítésére, egyelőre azonban még nem lehet tudni, hogy a tervezetnek mennyire sikerül áthidalnia a réseket, mennyire segíti a végső megállapodást.

A javaslatok némileg javítanák a piacra jutási lehetőségeket, jelentősen csökkentenék a vámeszkalációt, de nem egyszerűsítенék az importkorlátozó eszközök rendszerét. Továbbra is fennmaradhatnak a különleges védőintézkedések, ráadásul anélkül, hogy módosítanák az azokat kiváltó mechanizmusokat, a jelző árak rendszerét. A javaslat érdemileg nem foglalkozik a nem kereskedelmi szempontokkal. Csökkenne, sőt átmeneti időszakot követően megszűnne az exporttámogatás, szabályoznák az élelmiszersegélyt, az exporthitelt, valamint az állami kereskedelmi vállalatok tevékenységét. A javaslat jelentős csökkentést irányoz elő a sárga és kék dobozba tartozó támogatásokat illetően, s a fejlett országok esetében szigorítaná a zöld dobozos támogatások kritériumait. Végül, de nem utolsósorban, a javaslatok nem térnek ki a békeklauzula jövőjére.

A dohai miniszteri deklaráció szerint a tagállamoknak az elfogadott modalitások alapján az 5. Miniszteri Konferenciáig (Cancún, Mexikó, 2003. szeptember 10–14.) kell elkészíteniük nemzeti kötelezettségvállalásaik tervezetét. A nemzeti kötelezettségvállalások megvitatására alig több mint egy év áll rendelkezésre, hiszen a tárgyalásokat átfogó megállapodás keretében legkésőbb 2005. január 1-jéig be kell fejezni. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy egyelőre nincs elfogadott modalitás.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a meghatározó szereplők érdekeltek a kompromisszumban, így mindenképpen előrelépés várható. Hangsúlyozni szükséges azonban, hogy *még sikeres tárgyalások, új agrárkereskedelmi megállapodás esetén sem várható a mezőgazdasági kereskedelem teljes liberalizálása. Ám az új nemzetközi szabályok tovább szűkíthetik a nemzeti agrárpolitikák „játékterét”, tovább mérsékelhetik a piactorzító beavatkozásokat.*

Felhasznált irodalom

- ABARE [2002]: Global grains policy and WTO agricultural negotiations. ABARE Current Issues, január.
- Abbott, P. C. – Young, L. M. [2003]: Export Competition Issues in the Doha Round. Invited paper presented at the International Conference – Agricultural policy reform and the WTO: where are we heading? 2003. június 23–26. Capri, Olaszország.
- Agra Europe* (London), különböző számai.
- Agra Focus* (Bonn), különböző számai
- Bureau, J. C. – Salvatici, L. [2003]: WTO Negotiations on Market Access: What We Know, What We Don't and What We Should. Invited paper presented at the International Conference – Agricultural policy reform and the WTO: where are we heading? 2003. június 23–26. Capri, Olaszország.

- Burfisher, M. E. (ed.) [2001]: Agricultural Policy Reform in the WTO – The Road Ahead. USDA, Agricultural Economic Report, No. 802.
- Danish Research Institute of Food Economics, Agricultural Policy Research Division [2003]: Note on the Harbinson Draft on Modalities in the WTO Agriculture Negotiations.
- Halmi, P. – Elekes, A. [2001]: Uruguay után, Katar előtt: a WTO Mezőgazdasági Megállapodás alkalmazása és jövője. *Külgazdaság*, november.
- Halmi, P. (szerk.) [2002a]: A magyar agrár-külkereskedelem fejlődési perspektívái a nemzetközi szabályok alakulása tükrében. Tanulmány (készült a Külügyminisztérium Külgazdasági Elemző Főosztályának 15.631–4/2002. számú megbízása alapján).
- Halmi, P. (szerk.) [2002b]: Az Európai Unió Agrárrendszere. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Ingersent, K. A. – Rayner, A. J. – Hine, R. C. (szerk.) [1994]: Agriculture in the Uruguay Round. London – New York.
- Josling, T. – Tangermann, S. – Warley, T. K. [1996]: Agriculture in the GATT. Macmillan, London – New York.
- Josling, T. [2003]: Domestic Farm Policies and the WTO Negotiations on Domestic Support. Invited paper presented at the International Conference – Agricultural policy reform and the WTO: where are we heading? 2003. június 23–26. Capri, Olaszország.
- Josling, T. – Tangermann, S. [1999]: Implementation of the WTO Agreement on Agriculture and Developments for the Next Round of Negotiations. *European Review of Agricultural Economics*, 26 (3), 371–388.
- Kjeldsen-Kragh, S. [2001]: International Trade Policy. Copenhagen Business School Press
- Negotiating proposals, <http://www.wto.org>
- OECD [2001]: Multifunctionality: Towards an Analytical Framework. OECD.
- OECD [2002]: Agricultural Policies in OECD Countries. Monitoring and Evaluation. OECD.
- Ruffer, T. – Swinbank, A. [2003]: Stock-take of the WTO agriculture negotiations. Implications for developing Countries. *Oxford Policy Management*.
- Skully, D. W. [2001]: Economics of Tariff Rate Quota Administration. USDA.
- USDA ERS: Agricultural Outlook, különböző számai.
- WTO Committee on Agriculture [2002a]: Agricultural Negotiations. Overview. TN/AG/6.
- WTO Committee on Agriculture [2002b]: Agricultural Negotiations. The issues, and where we are now. www.wto.org
- WTO Committee on Agriculture [2003a]: Negotiations on Agriculture. First Draft of Modalities for the Further Commitments. TN/AG/W/1.
- WTO Committee on Agriculture [2003b]: Negotiations on Agriculture. First Draft of Modalities for the Further Commitments. Revision. TN/AG/W/1/Rev. 1.
- WTO Committee on Agriculture [2003c]: Negotiations on Agriculture. Report by the Chairman, Mr. Stuart Harbinson, to the TNC. TN/AG/10.

Piacgazdasági átmenet Oroszországban

IFJ. SIMON GYÖRGY

Oroszország, az egykori Szovjetunió legnagyobb tagköztársasága a 80-as évek végén a demokratikus átalakulás útjára lépett. Függetlenségét 1991-ben szerezte meg. A piaci reformokat kezdetben a lakosság széles körű elégedetlensége ellenére a sokkterápia és az állami vállalatok erőltetett privatizálása révén próbálták végrehajtani. Ez a stratégia az átalakulást szorgalmazó kormányzat és a konzervatív többségű törvényhozás éles szembenállását vonta maga után, amely 1993-ban a reformellenes erők vereségével végződött. Ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a sokkterápia politikai és szociális ára túl magas a törékeny orosz demokrácia számára. Ezért a radikális reformpolitikát átmenetileg felfüggesztették, míg a piacgazdasági átmenet ellentmondásosan, gyakran felemás módon haladt tovább. Noha 1997-ben az orosz gazdaság túljutott a transzformációs visszaesésen, a pénzügyi és fiskális fegyelmet nagyban aláásta a korrupció és a bűnözés elburjánzása. A következő évben a belső és külső tényezők kedvezőtlen alakulása folytán az országot súlyos pénzügyi válság rázta meg, amely a világgazdasági folyamatokra is rányomta bélyegét. Az 1998-as válságot Oroszországban tartós gazdasági növekedés követte, s az ezredfordulótól a reformpolitika újabb lendületet vett. Ennek eredményeként az utóbbi években előrelépés történt a privatizáció kiszélesítésében, a pénzügyi szféra, az energiaszektor és a vasúti közlekedés átalakításában, az agrárviszonyok rendezésében, a foglalkoztatáspolitikai, adó- és nyugdíjreform terén. Az orosz gazdaság helyzete azonban erősen függ az energiahordozók világpiaci árának ingadozásától, ami a számos területen továbbélt válságjelenségekkel párosulva az ország és a piaci reformok jövőjét nagymértékben bizonytalanná teszi.

A mai Oroszország 1922 és 1991 között a Szovjetunió legnagyobb és legnépesebb szövetségi köztársasága volt. Szuverenitását 1990. június 12-én nyilvánította ki, s 1991. december 8-án a Független Államok Közösségének (FÁK) alapító tagja lett. Az ENSZ-ben 1991. december 24-én foglalta el a Szovjetunió helyét, és annak másnap bekövetkezett megszűnésével teljes jogú független állammá vált. A fontosabb nemzetközi gazdasági szervezetek közül 1992 áprilisában belépett az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bankba (EBRD), júniusban pedig a Nemzetközi Valutaalapba (IMF) és a Világbankba (IBRD). 1998 novemberében csatlakozott az Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködéshez (APEC).

1991 júliusától 1999 decemberéig az Orosz Föderáció elnöke *Borisz Jelcin* volt, aki igen széles körű hatalommal rendelkezett. Jogkörét az 1993 decemberében elfogadott alkotmány tovább bővítette (lásd *Goldman*, 1996, 60. o.). A piaci reformok ellentmondásossága a 90-es években nem kis mértékben a Jelcin körül csoportosuló elit, az ún. „család” kialakulására, a hatalomért és a tulajdon újraelosztásáért folyó küzdelmekre vezethető vissza. Jelcin utódja, *Vlagyimir Putyin*, aki 1999. december 31-én vette át az

Ifj. Simon György Ph.D., a KSH vezető tanácsosa.

ország irányítását, az utóbbi években ezen úgy próbál változtatni, hogy politikai irányvonalának formálásában a „családdal” szemben egyre inkább a hozzá közel álló titkoszolgálati, katonai és üzleti körökre támaszkodik. A helyzetet azonban bonyolítja, hogy a 89 szubjektumból álló Orosz Föderációban a kormánzatnak a centralizáció (szövetségi körzetek létrehozása, területek összevonása stb.) megvalósítása során figyelembe kell vennie a regionális elitek érdekeit is.

Jelen cikk az utóbbi évtized gazdasági folyamatait elemzi. Ennek keretében azt a célt tűztük ki, hogy többé-kevésbé átfogó képet adjunk a piaci reformok főbb irányvonalairól, az orosz gazdaság helyzetéről és az előtte álló kihívásokról. A mindebből levonható következtetések nemcsak hazánk számára – a kétoldalú kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok kiszélesítésére szempontjából – lehetnek fontosak, hanem Oroszország hatalmas belső piaca és gazdasági, katonai potenciálja folytán globális jelentőséggel is bírnak.

A piaci reformok főbb irányvonalai

A piaci reformok kezdete Oroszországban a *peresztrojka* idejére, nevezetesen az 1987–1991 közötti időszakra tehető (lásd például *Gaidar, 1999; Transition report, 1994, 1995; Vasiliev, 1999*). A *piacgazdasági átmenet első átfogó koncepciója*, amely az egész Szovjetunióra vonatkozott, *Grigorij Javlinszkij 1990-es ún. ötszáz napos programja volt*. *Javlinszkij* tervezetét az akkori szovjet kormány nem fogadta el, az Orosz Föderációban azonban ez tekinthető a későbbi radikális intézkedések alapjául (vö. *Goldman, 1996, 73–74. o.*). 1991-ben a nem vámjellegű korlátozások többségének hatályon kívül helyezésével megkezdődött a kereskedelempolitikai reform. 1991–1992-ben az adózás alapelveiről, továbbá az egyes adófajtákról szóló törvények elfogadásával kialakították a korszerű piacgazdaságnak megfelelő adórendszer jogi bázisát. 1991 márciusában életbe lépett a versenytörvény és megalakult az Állami Monopólium-ellenes Bizottság, amely kezdetben az ár- és profitszabályozásra, valamint a privatizáció során kialakuló túlzott tulajdonkoncentráció megakadályozására összpontosította tevékenységét. 1991 nyarán megkezdték működésüket az első orosz értéktőzsdék. 1991 októberében *Jegor Gajdár kezdeményezésére a sokkterápiára épülő átfogó reformsomagot dolgoztak ki*. Decemberben hatályba helyezték a banktörvényt, valamint a központi bankról szóló törvényt. Ily módon létrejött a központi bankból és autonóm kereskedelmi bankokból álló kétszintes bankrendszer. A *Gajdár-csomag keretében 1992 januárjában bevezették az általános forgalmi adót (áfa), megszüntették a nagy- és kiskereskedelmi árak kb. 80, illetve 90 százalékának adminisztratív ellenőrzését és az állam kereskedelmi monopóliumát*. Ugyanebben a hónapban felállították a Szövetségi Energiaipari Bizottságot (*Gaidar, 1999; Goldman, 1996; Transition report, 1994, 1995; Vasiliev, 1999*).

1992 júniusában külön programot fogadtak el a tömeges privatizációról, melynek megvalósítását vagyonjegyek kibocsátása révén októberben kezdték meg. A sok esetben bennfenteseknek kedvező privatizációs folyamat felügyeletét az Állami Vagyonkezelő Bizottságra bízta. 1992. július 1-jétől egységes, lebegő árfolyam mellett bevezették a rubel részleges konvertibilitását. Az év folyamán megszüntették gyakorlatilag az összes FÁK-on kívüli országból származó importra vonatkozó kvótákat. 1992 végén elindult a lakásprivatizáció, melynek során 1994 közepére a lakások több mint 30 százaléka magánkézbe került. 1992 novemberében elfogadták a csődtörvényt, amely 1993 márciusában lépett hatályba. 1993 májusában megnyílt a kincstárjegyek piaca. Júliusban a szovjet helyett bevezették az orosz rubelt. Szeptemberben megkötötték a FÁK-országok Gazdasági Uniójáról szóló megállapodást. Ugyanebben a hónapban létrehozták a Vagyonkezelő Bizottságnak alárendelt Szövetségi Csődügynökséget, az első csődöket azonban csak

1994 júliusában regisztrálták. Közben a sokkterápia és az állami vállalatok erőltetett privatizálása révén végrehajtott reformok az átalakulást szorgalmazó kormányzat és a konzervatív többségű Legfelsőbb Tanács éles szembenállásához vezettek, amely 1993 októberében a parlament feloszlásával és a reformellenes erők vereségével végződött. Novemberben összeomlott a rubelövezet. 1993 folyamán megszüntették a benzin, a szén, a gabona és a kenyér árszabályozását. A helyi hatóságok azonban direkt vagy indirekt módon továbbra is szabályozták a fogyasztói árak kb. 30 százalékát. Ráadásul a monopóliumok tekintetében ár- és jövedelmezőségi plafonokat alkalmaztak. 1994 első felében csökkentették az exportadókat és -kvótákat, s megkezdték az engedélyezési rendszer leépítését. Számos, különösen a nyersanyagok kivitelét érintő korlátozás azonban továbbra is érvényben maradt (Abalkin, 1994; Gaidar, 1999; Goldman, 1996; Transition report, 1994, 1995; Vasiliev, 1999; Odling-Smee – Pastor, 2001).

A tőkeáramlást adminisztratív korlátozásokkal próbálták féken tartani. 1993 novemberében szigorúan korlátozták a külföldi bankok belépését az orosz piacra. Decemberben a gazdaság demonopolizálására irányuló állami programot fogadtak el. 1994 januárjában megtiltották a külföldi valuták használatát az országon belüli készpénz-tranzakcióknál, s aláírták a gazdasági unió létrehozását célzó szerződést Belorussziával. Ugyanebben a hónapban magánkézbe került az 1992 novemberében részvénytársasággá alakított Gazprom, a legjelentősebb orosz cég és a világ legnagyobb földgáztermelő vállalata részvényeinek 60 százaléka. A vámtarifarendszer az 1992-es drasztikus liberalizálás után egyre inkább restriktív jellegűvé vált. 1994 márciusában teljes körűen megállapították a behozott áruk fogyasztási adóját. Júniusban enyhítették a külföldi bankok oroszországi tevékenységére vonatkozó korlátozásokat. A következő hónapban jelentősen (átlagosan kb. 50 százalékkal) megemelték az importvámokat, különösképpen a fogyasztási cikkeket. Az EBRD adatai szerint (lásd Transition report, 1994, 34. o.) a tömeges privatizáció keretében 1994 júliusára Oroszországban az ipari munkaerő több mint 70 százalékát foglalkoztató kb. 15 ezer közép- és nagyvállalat került magánkézbe. Ezzel nagyjából befejeződött a vagyonjegyes privatizáció. Ekkor elnöki rendelettel elindították a magánosítás második, készpénz alapú szakaszát, melynek végrehajtása azonban az év végére gyakorlatilag elakadt.

1994 novemberében felállították a Szövetségi Értékpapír Bizottságot, de az értékpapírtörvényt csak 1995 decemberében fogadták el. 1995 elején az energiahordozók kivitelének liberalizálásával teljesen eltörölték az exportkvótarendszert. Az 1995. márciusi elnöki rendelet előírta minden szövetségi és helyi árszabályozás megszüntetését az összes áru és szolgáltatás vonatkozásában, kivéve a természeti vagy állami monopóliumokat. Mivel a szerkezeti reformok terén elért haladás és a pénzügyi szféra állapota között jelentős eltérés mutatkozott, 1995 áprilisában az IMF támogatásával átfogó stabilizációs programot indítottak el. Ennek keretében az Orosz Központi Bank júliusban a rubel amerikai dollárhoz viszonyított árfolyamát egy meghatározott sávhoz kötötte, amely azonban ettől kezdve gyakran változott. Az 1995 augusztusában kirobbant bankközi válságot követően a bankrendszer bizonyos fokú konszolidáción ment keresztül. A rövid lejáratú likviditás növelése érdekében a központi bank jelzálog-árveréseket, értékpapírhitel- és visszavásárlási ügyleteket kezdeményezett. A pénzintézetek számára megszigorították a működési engedélyek kiadását, és néhány bajba jutott nagybankot kényszerfelügyelet alá helyeztek. A pénzügyi és ipari csoportokról 1995 novemberében az Állami Duma külön törvényt hagyott jóvá. Viktor Csernomirgyin első kormánya (1992. december – 1998. március) 1995 végén újraélesztette a készpénz alapú privatizációt. A hangsúly a nagyvállalatok magánkézbe adásánál a gyorsaságról és a bevételek maximalizálásáról az áttekinthetőségre és a vállalatok szerkezeti átalakítására tevődött át. 1996 januárjában hatályba lépett a részvénytársaságokról szóló törvény, amely szabá-

lyozta a részvényesek védelmét és a vállalatvezetést. Ugyanebben a hónapban létrehozták a távközlést, februárban pedig a közlekedést szabályozó szövetségi szolgálatot. Júniusban a rubel teljesen konvertibilissá vált. 1996 júliusában új privatizációs programot fogadtak el, amely megszüntette a dolgozó kollektívák privilegizált helyzetét és kiszélesítette a helyi hatóságok jogait, de ugyanakkor korlátozta a külföldi részvételt a magánosítás folyamatában. 1996 őszén a központi bankon belül külön főosztály alakult az ország legfontosabb 25-30 bankja tevékenységének figyelemmel kísérésére. Az év végén Rendkívüli Adóbizottságot hoztak létre a legnagyobb adósok tartozásainak behajtására. Ez a bizottság a kezdeti szerény siker ellenére elérte, hogy egy sor nagyvállalat, beleértve a Gazpromot visszafizesse adóhátralékát.

Az 1997 márciusában kezdeményezett új átfogó reformprogram a gazdasági struktúráváltás felgyorsítására irányult. A trösztellenes politika hatékonyságának növelése érdekében májusban külön bizottságot hoztak létre, amely az Állami Monopóliumellenes Bizottságot, a Szövetségi Energiaipari Bizottságot, valamint a szövetségi közlekedési és távközlési szolgálatot foglalta magában. 1997 júniusában az Állami Duma jóváhagyta a privatizációs törvényt, amely jogi alapot teremtett az 1992 óta elnöki rendeletek és kormányhatározatok útján megvalósuló magánosításnak. E törvény értelmében minden évben a költségvetés mellett privatizációs programot kell elfogadni. Az új előírások többsége a privatizált társaságok állami részesedésének kezelésére, a dolgozó kollektívák jogaira és a jobb áttekinthetőségre vonatkozott. A törvény megszüntette a bennfentesek privilégiumainak többségét, és szabályozta az eladásra kerülő vállalati eszközök realisabb piaci értékelésére vonatkozó eljárásokat (Gaidar, 1999; Goldman, 1996; Lane, 2002; Shevtsova, 1999; Transition report, 1994, 1995, 1996, 1997; Vasiliev, 1999).

Az 1997 júliusában a bangkoki tőzsdetrachhal kirobbant ázsiai válság a hatóságokat a rubel árfolyamsávjának védelme érdekében a kamatlábak emelésére sarkallta. A központi bank erőteljes devizapiaci beavatkozása a devizataralékok megcsappanását vonta maga után. Számos nagybank a rövid lejáratú állami hitelkötelezettségekre (kincstárjegyekre) és egyéb értékpapírokra volt ráutalva, melyek árai rohamosan zuhantak. 1998. január 1-jétől 1:1000 arányban denominálták a rubelt. A mélyen gyökerező fiskális problémák mellett a politikai bizonytalanság is egyre jelentősebb tényezővé vált, ami leginkább a Szergej Kirijenko 1998. márciusi kormányfői megbízatása körüli parlamenti huzavonában jutott kifejezésre. Az ekkor hatályba lépett csődtörvény a magánhitelezőkre nézve kedvezőtlen volt, túlhangsúlyozta a restrukturálást a felszámolás rovására, és a nagyvállalatok elleni csőd eljárásban széles jogkört biztosított a helyi hatóságoknak. Májusban gyorsított csőd eljárást vezettek be, ami lehetővé tette a csődbe ment vállalatok működő konszernként történő eladását. Egy sor fontos esetben azonban a kormányzat nem engedte érvényesülni a vállalatok piaci szelekcióját. Így a komoly csődvészély hiányában a vállalatok egyre nagyobb tartozásokat halmoztak fel az adóhatóságokkal, bankokkal, beszállítókkal és saját dolgozóikkal szemben. Emellett mindinkább elterjedtek a fizetések nem monetáris formái, mint például a barter vagy a természetbeni juttatások. Ez a tendencia vállalati szinten jelentősen csökkentette a pénzügyi átláthatóságot és elszámolhatóságot, torzította a piac jelzéseit és gyengítette a vállalatok szerkezeti átalakítására irányuló kezdeményezéseket. Júliusban a Kirijenko-kormány a kisebbségi részvényesek jogainak szavatolását és a számviteli szabályok erősítését célzó programot hagyott jóvá. Az ugyanakkor elfogadott adószabályzat számos privilégium megszüntetését, a vállalkozások adóterheinek csökkentését, az adófizetők és adóhatóságok jogainak és kötelességeinek világos elhatárolását irányozta elő. A hó közepén, az IMF és a Világbank által támogatott új fiskális és struktúrapolitikai intézkedések bejelentése után átmenetileg gyengült a kamatlábakra és devizataralékokra nehezedő nyomás. A földtulajdon

bejegyzésére és a jelzálogra vonatkozó törvények hatályba lépése 1998 folyamán a tulajdonpiac fejlődését ösztönözte.

1998 augusztusában kirobbant az orosz pénzügyi válság. Ekkor a kamatlábak ugrásszerű emelkedése ellenére szűkülő devizatartalékokkal szembesülő hatóságok *rendkívüli intézkedéseket* fogantatosítottak, amelyek az árfolyamsáv kiszélesítésével a rubel de facto leértékelését, az állami értékpapírok restrukturálását és a magánszektor külföldi tartozásai utáni fizetésekre vonatkozó 90 napos moratóriumot foglalták magukban. Ugyanakkor az orosz parlament a költségvetés végrehajtásának ellenőrzését erősítő, a szövetségi és regionális költségvetések, valamint a költségvetésen kívüli alapok közötti viszonyt tisztázó államháztartási szabályzatot fogadott el. *Ezeket az intézkedéseket azonban nem támasztotta alá megfelelő makrogazdasági politika*, ami fokozta a befektetők bizalmatlanságát és a magántőke kiáramlását. Sőt mi több, a Kirijenko-kabinet ugyanebben a hónapban történt leváltása és Csernomirgin újbóli kormányalakítási megbízása a politikai bizonytalanságot is növelte. Így a központi bank folytatódó devizapiaci intervenciója ellenére 1998 szeptemberében a hatóságok a rubel árfolyamsávjának megszüntetésére és a korlátlan lebegtetéshez való visszatérésre kényszerültek. A rubel támogatására és a tőkekiáramlás megfékezésére devizakorlátozásokat vezettek be, ami a konvertibilitás mértékének csökkenése mellett több árfolyamos rendszerű, osztott devizapiacot (ún. bankközi devizapiacokat) eredményezett. E korlátozások egy részét csak 1999 közepén törölték el.

Az augusztusi intézkedések legdrámaibb következménye azonban az orosz bankrendszer szinte teljes összeomlása volt. A banki portfóliókban általában az állami értékpapírok domináltak, s ezért a rövid lejáratú állami hitelkötelezettségek teljesítésének elmaradása számos bank mérlegére rendkívül kedvezőtlenül hatott. A csődjeljárásokat felfüggesztették, a bankközi tranzakciók gyakorlatilag leálltak, és a fizetési rendszer több mint egy hónapra megbénult. A hitelintézetek restrukturálására 1998 októberében a Primakov-kormány (1998. szeptember–1999. május) külön ügynökséget hozott létre. Az árak emelkedése és a csökkenő behozatal miatt több regionális kormányzat, köztük a moszkvai szigorú árszabályozást vezetett be. Ráadásul az élelmiszerhiány megakadályozása céljából egyes régiók a helyileg előállított termékek kivételére szelektív korlátozásokat is bevezettek. 1999 áprilisáig a szerkezeti reformok nemigen haladtak előre, sőt bizonyos területeken visszarendeződés ment végbe. A privatizáció gyakorlatilag elakadt.¹ A The World Bank [2002c, 74. o.] szerint a 90-es évek végére a privatizált vállalatok részvényeinek átlagosan 66 százaléka a bennfentesek ellenőrzése alá került. 1999 januárjában bevezették az új adószabályzat első részét, amely azonban csak korlátozott mértékben javította az adórendszert, felszámolva egyes privilégiumokat és erősítve a fiskális fegyelmet. A februárban és júniusban elfogadott, a bankok csődjére, illetve restrukturálására vonatkozó jogszabályok ellenére a bankszféra szerkezeti átalakítása lassan haladt előre, ami a vagyonkimazsolázásnak és tőke kivonásnak kedvezett. 1999 áprilisától kezdve azonban a helyzet fokozatosan javulni kezdett. A költségvetési egyensúly helyreállítása céljából számos intézkedést hoztak az adóbevételek növelésére, és határozott lépéseket tettek annak érdekében, hogy az adóhátralékot felhalmozó olajtársaságokat a törvény által meghatározott kötelezettségek teljesítésére kényszerítsék. A Sztjepasin-kormány (1999. május–augusztus) a struktúrapolitikában is komoly változtatásokat hajtott végre. Júniusban ismét egységesítették a rubel árfolyamát és a devizapiacot, megkezdték a legnagyobb csődbe jutott bankok működési engedélyének visszavonását, s hatályon kívül helyezték a fizetéseképtelen olajfinomítók nyersanyagellátását

¹ Az egyetlen nagyobb privatizációs ügyletet 1998 végén bonyolították le, amikor a Gazprom-részvények 2,5 százalékát a német Ruhrgas konzorciumnak adták el (lásd Transition report, 1999, 259. o.).

előíró állami direktívákat, valamint a csődeljárások felfüggesztésére vonatkozó döntést. A külföldi bankok ezentúl rubelért is vásárolhattak devizát. Ily módon 1999 közepére a válság nagyjából lezárult (Lane, 2002; Transition report, 1997, 1998, 1999; Stroevev – Bliakman – Krotov, 1999; Vasiliev, 1999).

Az 1998-as válságot követően nagymértékben megerősödtek az állami bankok, különösen a Szberbank és a Vnyestorgbank gazdasági pozíciói. A legnagyobb orosz állami bankok hiteleinek részesedése a teljes banki hitelállományból az 1998-as 20 százalékról 2001-ben 35 százalékra emelkedett. A Szberbank a lakossági betétek 70 százalékával és a bankszféra eszközeinek 23 százalékával kulcsfontosságú szerepet játszik a pénzügyi szektorban. Ráadásul ez a bank a vállalatoknak nyújtott nagyobb összegű hitelek² elsődleges forrása (IMF, 2003b, 19. o.). Megjegyzendő, hogy a bankszektor széles körű konszolidációjának eredményeként az 1995-ben Oroszországban működő 2297 bankból 2001-re már csak 1319 maradt. A külföldi bankok száma viszont 21-ről 35-re növekedett. Kedvező fejlemény volt az is, hogy 1998 és 2001 között a nem törlesztett hitelek aránya a teljes hitelállomány 30,9 százalékáról 12,1 százalékára csökkent (Transition report, 2002, 192. o.).

A termelés megélénkülése és a külgazdasági tényezők kedvező alakulása folytán az 1999 augusztusában hivatalba lépett Putyin-kormány az év végére nagyjából stabilizálni tudta a belpolitikai helyzetet, ami lehetőséget adott az átalakulási folyamat folytatására. A Putyin elnöki beiktatása után 2000 májusában megalakult Kaszjanov-kabinet júliusban új, tíz évre szóló gazdasági reformprogramot fogadott el, amely a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt helyezett a közigazgatás és a szociális szféra reformjára, a központ és a régiók közötti kapcsolatok erősítésére. Ezen kívül 2000 júliusában az Állami Duma nagyjából jóváhagyta az új adószabályzat második részét, amely egységes, 13 százalékos személyi jövedelemadó bevezetését, a különböző társadalombiztosítási járulékok egységesítését és csökkentését, a forgalmi adó csökkentését és különböző kisebb adófajták megszüntetését irányozta elő. Az év folyamán létrejött néhány fontos privatizációs megállapodást, beleértve a Lukoil és a Tyumen Oil Co. kisebbségi állami részesedésének eladását a korlátozott áttekinthetőség és a bennfenteseknek nyújtott kedvezmények jellemezték. 2000 végére a külkereskedelmi rendszer kivételével sikerült kiküszöbölni a liberalizáció terén az 1998-as válság idején történt visszalépést. Sőt mi több, a nem monetáris fizetések visszaszorítása jelentősen javította az árrendszer működését.

2001 januárjában Oroszországban új adórendszert vezettek be, ami a jövedelemadó és a szociális adó csökkenését vonta maga után. Az év elején a Kaszjanov-kormány új importvámokat állapított meg. A maximális vámtarifát 30-ról 20 százalékra, az átlagos tarifát 13-ról 11 százalékra, a főbb vámkategóriák számát pedig 7-ről 4-re szállították le.³ Ugyanakkor Oroszország más régiókkal folytatott kereskedelméhez hasonlóan a FÁK-on belül is az energiahordozók kivételével áttért az áfa rendeltetési hely szerinti megállapítására. Májusban Putyin elnök aláírta a módosított banktörvényt, amely az átláthatóság növelésére és a bankszektor hatékonyabb szabályozására irányult. Az utóbbi a bankcsoportok konszolidált számvitelét, a részvényesek és a menedzsment felelősségének erősítését, a bankokkal szembeni csődeljárás egyszerűsítését tettezte fel. Ugyanebben a hónapban Kaszjanov miniszterelnök jóváhagyta a vasúti hálózat restrukturálására vonatkozó tervet. E terv végrehajtásának első szakaszában (2001–2002) szétválasztották a Vasúti Minisztérium szabályozó és kereskedelmi funkcióit, s

² Az EBRD adatai szerint a vállalatoknak nyújtott hazai hitelek GDP-hez viszonyított aránya az 1993-as 11,8 százalékról 2001-ben 14,6 százalékra nőtt, míg a költségvetési támogatásoké és egyéb folyó transzfereké az 1996-os 8,1 százalékról 1999-ben 5,3 százalékra csökkent (Transition report, 2002, 192. o.).

³ A vám- és egyéb adóbevételek az import teljes volumenéhez viszonyítva az 1992-es 3,8 százalékról 2000-ben 18,5 százalékra emelkedtek (Uo., 2001, 188. o. és 2002, 192. o.).

megalkották a reformfolyamat jogi bázisát. A második szakaszban (2003–2005) a vasutak profitorientált részeit elkülönítik a nonprofit tevékenységektől, míg a következő öt évben a kompetitív szegmens magánosításra kerül.

2001 júniusában új privatizációs törvényt fogadtak el, melynek értelmében többé nem szükséges parlamenti beleegyezés az éves privatizációs program végrehajtásához. A magánosításra kiszemelt vállalatok listáját a kormány ezentúl az Állami Dumának az éves költségvetési törvény mellékleteként nyújtja be. A Duma azonban továbbra is jogosult a természeti monopóliumok magánkézbe adásáról dönteni.⁴ Júliusban számos új intézkedést hoztak a bürokrácia és a korrupció visszaszorítására. Az ekkor jóváhagyott engedélyezési törvény jelentősen szűkítette az engedélyhez kötött tevékenységek körét. Egy másik törvény a vállalkozások bejegyzésének egyszerűsítését célozta, míg egy harmadik csökkentette a vállalatok felügyeletére jogosult állami ügynökségek számát, és a helyszíni ellenőrzések és egyéb vizsgálatok számát, időtartamát is lerövidítette. Ezzel egyidejűleg nyolcéves halogatás után az Állami Duma jóváhagyta az új földtörvényt, amely orosz és külföldi állampolgárok számára egyaránt lehetővé tette a városi és ipari földterületek adásvételét és elzálogosítását, továbbá meghatározta az ezzel kapcsolatos tranzakciók engedélyezését. E törvény 2002 elején történt életbe lépését követően júliusban elfogadták a mezőgazdasági földek adásvételéről szóló törvényt is. Az utóbbi a mezőgazdasági földterületek tulajdonát és hasznosítását szabályozta. A regionális és helyi hatóságokat elővételi joggal ruházta fel, kivéve azt az esetet, ha az adott telek árverésre kerül, a külföldiek bérleti jogát pedig 49 évben maximalizálta (Lane, 2002; The World Bank, 2003; Transition report, 1999, 2000, 2001, 2002).

A 2002. január 1-jén megkezdett nyugdíjreform keretében a nyugdíjak felosztó-kirovó (pay-as-you-go) finanszírozását az egységes szociális adóból finanszírozott pillérrel egészítették ki. Az új rendszer három komponensből áll: (1) az általános, garantált állami minimálnyugdíjból, (2) egy további államilag finanszírozott elemből, amely a foglalkoztatás időtartamától függ, és (3) az ún. megtakarításos komponensből, amely magában foglalja mind a munkavállaló, mind pedig a munkaadó hozzájárulásait (az ebből a részből származó jogosultság a befektetett pénzeszközök megtérülésétől függ). Jogi alapja 2002-ben alakult ki, mely év elejétől a dolgozók a társadalombiztosítási hozzájárulást egyéni nyugdíjszámlára kezdték befizetni. Az Állami Duma a nyár folyamán jóváhagyta a nyugdíjalapokra vonatkozó rendelkezést. Ezek kezelésében a magán-szektor 2004-től vehet részt (The World Bank, 2003; Transition report, 2002).

A munka 2002 februárjában bevezetett törvénykönyve értelmében a munkáltatók kötelesek a munkavállalóknak kártérítést fizetni, amennyiben az utóbbiak nem kapják meg idejében a bérüket. A törvénykönyv a piacgazdaságnak megfelelő jogi keretet biztosít a foglalkoztatással kapcsolatos döntések számára, szabályozza a bérmegállapodások megkötését, és a korábbiakhoz képest szigorúbb egészségügyi és biztonsági előírásokat tartalmaz. 2002 áprilisában hatályba lépett a vállalatirányításról szóló szabályzat, amely a büntető törvénykönyv szigorításával összhangban korlátozta a nyilvánosságra hozható információk körét.

A javuló jogi bázis ellenére a hatékony vállalatvezetés kialakulását Oroszországban számos tényező gátolja. Több társaság rendezetlen tulajdonviszonyai és ellenőrzése, a folytatódó vagyonelosztás, a veszteséges vállalatok magas száma, az üzleti élet és politika közötti összefonódás továbbra is jelentős akadályt támaszt a hatékony és átlátható menedzsment elé. A vertikálisan integrált üzleti konglomerátumok terjeszkedése ugyan-csak akadályozhatja a vállalati reform megvalósulását. Ezek a konglomerátumok, ame-

⁴ 1992 és 2000 között a privatizációs bevételek a GDP 0,8 százalékaról 3,8 százalékára emelkedtek (Transition report, 2001, 188. o. és 2002, 192. o.).

lyeket részben a független vállalkozások egymással szembeni bizalmatlansága keltett életre, a gazdasági és politikai hatalom koncentrálására szolgálnak. Jellemző rájuk a szervezeti és pénzügyi átláthatóság hiánya, valamint a belső eszközelosztás preferálása a potenciálisan jövedelmezőbb külső befektetési lehetőségek keresésével szemben.

2002 folyamán a törvényalkotás üteme lelassult, mivel a kormány figyelmét egyre inkább a már elfogadott reformtörvények végrehajtására összpontosította. Ennek ellenére több területen új kezdeményezések születtek, beleértve a közszolgálati reformot, az infrastrukturális monopóliumok átalakítását, a bankreformot és a Világkereskedelmi Szervezetbe (WTO) való belépéshez szükséges jogharmonizációt (*Herspring*, 2003; *The World Bank*, 2003, *Transition report*, 2002).

Az orosz gazdaság helyzete

Általános jellemzés

Oroszország olyan átalakuló országnak tekinthető, ahol a rendszerváltozás keretében sokáig felemás megoldásokkal kísérleteztek. A 90-es évek végéig a társadalmi folyamatok sajátosságai nem alapoztak meg egy sikeres reformpolitikát, bár a szellemi munició kezdettől fogva rendelkezésre állt. Ezért az átalakulás csak az 1998-as válság után kezdett igazából kibontakozni, amiben a határozott válságellenes és reformintézkedések mellett nem kis szerepe volt az olyan konjunktúris tényezőknek, mint az energiahordozók, elsősorban a kőolaj világpiaci árának kedvező alakulása.⁵

1. táblázat

A számított makroindexek alakulása Oroszországban 1991 és 2002 között

Év	Inflációs ráta a fogyasztói árindex szerint (%) <i>a</i>	Munka- nélküliségi ráta (%)* <i>b</i>	Mizéria- index <i>c</i> (<i>a+b</i>)	Reál GDP évi átlagos változási üteme (%)** <i>d</i>	Népszerűtlenségi index <i>e</i> (<i>a-3d</i>)	Az állam- háztartás egyenlege a GDP száza- lékában <i>f</i>	A folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP száza- lékában <i>g</i>	Egyensúlytalansági index <i>h</i> (<i>-f+2g</i>)	Együttesen (<i>c+e+h</i>)
1991	92,7	n.a.	n.a.	-5,0	107,7	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
1992	1530,0	5,2	1535,2	-14,5	1573,5	-18,9	n.a.	n.a.	n.a.
1993	875,5	5,9	881,4	-8,8	901,9	-7,3	1,2	4,9	1788,2
1994	306,9	8,1	315,0	-12,6	344,7	-10,4	3,0	4,4	664,1
1995	197,5	9,5	207,0	-4,2	210,1	-6,1	2,2	1,7	418,8
1996	47,8	9,7	57,5	-3,3	57,7	-8,9	2,8	3,3	118,5
1997	14,8	11,8	26,6	0,9	12,1	-8,0	0,5	7,0	45,7
1998	27,7	13,3	41,0	-4,9	42,4	-7,8	0,3	7,2	90,6
1999	85,7	12,4	98,1	5,4	69,5	-3,2	12,7	-22,2	145,4
2000	20,8	9,9	30,7	9,0	-6,2	2,7	17,9	-33,1	-8,6
2001	21,5	8,7	30,2	5,0	6,5	3,0	11,3	-19,6	17,1
2002	16,0	7,1	23,1	4,3	3,1	0,6	9,6	-18,6	7,6

* Teljes munkanélküliség.

** 1996. évi változatlan árakon számítva.

Forrás: EGB [2002], 162. o.; IMF [2003a], 3. o.; OECD [2003], 226. és 228. o.; *Transition report*. London: EBRD és *Yearbook of Labour Statistics*. Geneva: ILO különböző kötetek; LABORSTA adatbázis.

⁵ A piaci reformok eredményessége szempontjából Oroszország Ukrajnával, Albániával, Macedóniával, Bosznia-Hercegovinával és Szerbia-Montenegróval sorolható egy csoportba. Ugyanakkor az Oroszországgal államszövetséget alkotó Belorussziában és a többi FÁK-országban a rendszerátalakítás terén még nagyobb lemaradás tapasztalható (lásd *Bara – Szabó*, 2000, 338. o.).

A gazdaságpolitikai célok megvalósulásának jellemzésére az alapvető makromutatók segítségével különféle indexek konstruálhatók, melyek negatív vagy zéró értéke kedvező, míg a pozitív érték kedvezőtlen (lásd például Veress, 1997). A rendelkezésre álló adatok hiányossága miatt az Oroszországra vonatkozó együttes index csak az 1993–2002 közötti időszakra számítható ki, amikor az 1. táblázat szerint a kezdetben kiugróan magas együttes index a transzformációs visszaesés leküzdésének, az infláció visszaszorításának, a költségvetési és a folyó fizetési mérleg javulásának köszönhetően nagymértékben javult. A piacgazdasági átmenet kezdete más volt szocialista országokhoz hasonlóan Oroszországban is az árak gyors ütemű emelkedését hozta magával, amely az 1992-es hiperinflációval tetőzött. 1993 és 1997 között a pénzromlás üteme évről évre lassult, és az 1998-as válságot követően változó mértékű vágató infláció alakult ki. Ugyanakkor a munkanélküliségi ráta 1992–2002 között 1,4-szeresére nőtt (1998-ig két és félszeresére), amit elsősorban az állami tulajdonú vállalatok dolgozóinak részleges elbocsátása okozott. Az orosz gazdaság transzformációs recessziója⁶ 1996-ban érte el a mélypontot, amikor a reál GDP volumene 1990-hez képest 60 százalékra csökkent. Ez a szint 1997-ben csupán 1 százalékkal lett magasabb, majd 1998-ban a pénzügyi válság következtében 58 százalékra esett vissza. A gazdasági növekedés 1999-ben történt újbóli beindulása kedvezően hatott a mizéria-, a népszerűtlenségi és az egyensúlytalansági index alakulására is. 2002-ben a GDP 1990-es szinthez viszonyított volumene 72 százalékra emelkedett. Azonban a 2001 elején bekövetkező világgazdasági pangás, majd a szeptember 11-i terrortámadás és a mai napig tartó recesszió lényegesen lelassította az orosz gazdaság növekedését, megkérdőjelezve a GDP 2000. évi volumenének 2010-re tervezett megduplázását.

Voronyin [2002] rámutat arra, hogy a szövetségi költségvetés 1992–1999 közötti hiánya a jelszót vezetnének politikailag előnyös volt, mivel a Szovjetuniótól örökölt magas külső adóssággal és szükséges szolgáltatásával, továbbá az ugyancsak a szovjet időkben, pontosabban a peresztrojka alatt képződött belső adósságállománnyal kapcsolatos törlesztési kötelezettségekkel lehetett indokolni. Ugyanakkor a deficit fedezésére felvett jelentős külföldi hitelek hátterében többek között az állami bevételeket nem hozó ún. „nómenklatúrás privatizáció” állt, továbbá a gazdaság kriminalizálódása, a barter kereskedelem kialakulása és a pénzügyi fegyelem lazulása. Az adóreformot, amelyet Putyin hatalomra kerülése óta az átgondolt gazdaságpolitika hatékony eszközeként állítanak be, a hazai termelők alig érzékelik, mivel az utóbbi évek folyamán az adóterhek mindössze 2-3 százalékkal csökkentek. Az egységes szociális adó érvényben levő kulcsa⁷ a munkáltatókat nem ösztönzi a bérek emelésére. Ugyanakkor a *rejtett gazdaság részaránya a legszerényebb becslések szerint is a GDP 30-35 százalékát teszi ki*. Ez azt is jelenti (ha igaz), hogy a reál GDP már megközelíti az 1990-es szintet.

Annak ellenére, hogy Oroszország a 90-es években jelentősen liberalizálta gazdaságát, a kormányzat hosszú időn keresztül nem tudott kemény költségvetési korlátokat alkalmazni. Ez nagyarányú állami hitelfelvételekhez és végső soron az 1998-as pénzügyi válság kirobbanásához vezetett. A régi és új vállalatok erőforrásokért folyó versengése a pénzügyi fegyelem lazulása miatt megnehezítette a vállalati szféra állami támogatását, noha a magáncégek piacra lépését már az átalakulás elején ösztönözték. Az államhatalom összpontosulása egy szűk oligarchikus elit kezében a régi vállalatoknak és

⁶ Dolinskaya [2001] szerint az orosz gazdaság transzformációs válsága elsősorban a termelékenység visszaesésével függött össze, de a tényező inputok csökkenése is fontos szerepet játszott. Ugyanakkor a privatizáció és a magáncégek megjelenése kedvezően hatott a termelékenységre, míg a veszteséges vállalatok fennmaradása csökkentette azt.

⁷ 2001-ben a nyugdíj-, a társadalombiztosítási és az egészségbiztosítási járulék összevonásával Oroszországban a bérek 36 százalékát kitevő egységes szociális adót vezettek be (lásd The World Bank, 2003, 17. o.).

**A GDP évi átlagos változási üteme a Független Államok Közösségében,
valamint a világgazdaság három centrumában
(1996. évi összehasonlítható árakon, százalék)**

Ország/csoport	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Oroszország	-5,0	-14,5	-8,8	-12,6	-4,2	-3,3	0,9	-4,9	5,4	9,0	5,0
Belorusszia	-1,4	-9,6	-7,5	-11,6	-10,5	2,8	11,4	8,5	3,4	5,7	4,2
Ukrajna	-8,7	-9,9	-14,2	-22,9	-12,2	-10,0	-2,9	-2,0	-0,3	5,9	9,2
Moldova	-17,5	-29,0	-1,2	-31,0	-1,2	-6,0	1,7	-6,6	-3,5	2,4	5,9
Azerbajdzsán	-0,7	-22,6	-23,1	-19,8	-11,7	1,1	5,9	10,1	7,3	11,1	9,9
Grúzia	-21,1	-44,9	-29,2	-10,4	2,6	11,2	10,5	2,7	3,0	1,9	4,7
Örményország	-11,6	-41,8	-8,9	5,5	6,8	6,0	3,2	7,4	3,2	5,9	9,7
Kazahsztán	-10,9	-5,3	-9,2	-12,7	-8,1	0,5	1,6	-1,9	2,8	9,7	13,6
Kirgízia	-7,9	-13,8	-15,5	-20,1	-5,6	7,2	9,8	2,3	3,6	5,5	5,3
Tádzsikisztán	-8,5	-32,3	-16,3	-21,4	-12,5	-16,7	1,7	5,6	3,4	8,5	10,0
Türkmenisztán	-4,7	-15,0	1,5	-17,3	-7,3	6,7	-11,4	7,1	16,9	17,7	20,5
Üzbegisztán	-0,5	-11,1	-2,3	-5,3	-0,8	1,7	5,1	4,5	4,5	3,9	4,4
FÁK 12	-6,1	-14,2	-9,7	-14,4	-5,6	-3,2	1,1	-3,1	4,5	8,3	6,2
Egyesült Államok	-0,5	3,0	2,7	4,0	2,7	3,6	4,4	4,3	4,1	4,1	1,2
EU 15	3,4	2,7	-0,3	2,8	2,4	1,6	2,5	2,9	2,8	3,5	1,6
Japán	3,0	0,9	0,5	1,0	1,6	3,3	1,9	-1,1	0,8	1,5	0,1

Forrás: ECE [2002], 162. o.; IMF [2002], 609. és 1041. o.; New Cronos Eurostat-adatbázis.

**Az egy lakosra és az egy foglalkoztatottra jutó GDP Oroszországban
(1996. évi dollárban, vásárlóerő-paritáson)**

Év	Egy lakosra számítva				Egy foglalkoztatottra számítva			
	dollár*	Egyesült Államok	EU 15	Japán	dollár*	Egyesült Államok	EU 15	Japán
		százalékában**				százalékában**		
1990	11 037	41,1	57,2	49,1	21 673	39,0	48,3	48,8
1991	10 464	39,7	55,1	45,3	21 005	37,7	47,6	46,8
1992	8 941	33,4	46,5	38,5	18 398	32,2	41,3	41,0
1993	8 163	30,1	42,8	35,1	16 781	29,0	37,3	37,3
1994	7 141	25,6	36,6	30,5	15 430	26,2	32,8	34,0
1995	6 853	24,2	34,6	28,9	15 241	25,8	31,8	33,0
1996	6 645	22,9	33,1	27,2	14 849	24,4	30,7	31,3
1997	6 725	22,5	32,7	27,0	15 287	24,5	31,1	32,0
1998	6 416	20,8	30,4	26,1	14 781	23,1	29,7	31,0
1999	6 791	21,4	31,4	27,5	15 486	23,6	30,8	32,0
2000	7 440	22,8	33,4	29,7	16 696	24,7	32,8	33,9
2001	7 853	24,1	34,9	31,4	17 581	25,7	34,4	35,5

* 1 dollár = 2,191 rubel.

** Az EU-ban 1 dollár = 0,92 PPS, Japánban 1 dollár = 166 jen.

Forrás: Roszizsjkij sztatizsziyicseszkiy jezsegodnyik. Moszkva: Goszkomsztat Roszizii; Statistical Yearbook for Asia and the Pacific. Bangkok: UN ESCAP különböző kötetei; Bureau of the Census [2003], 8., 367. és 417. o.; ECE [2002], 162. o.; IMF [2002], 609., 863., 1023. és 1041. o.; KSH [1999], 14–15. o.; OECD [2003], 226. és 228. o.; LABORSTA adatbázis és New Cronos Eurostat-adatbázis.

a megfelelő politikai összeköttetésekkel rendelkező új belépőknek kedvezett. Ráadásul az átalakulás későbbi szakaszában további piaci szereplők megjelenését a szelektív ösztönzési rendszer is akadályozta (The World Bank, 2002c).

Hogyan alakult az orosz gazdaság helyzete a Független Államok Közösségének egészéhez és a világ gazdaság három centrumához képest?

A 2. táblázat adataiból kiszámítható, hogy 1991–2001-ben a GDP évi átlagos változási üteme Oroszországban –3,3, a FÁK egészében –3,6 százalék, míg az Egyesült Államokban 3,0, az Európai Unióban 2,2, Japánban 1,2 százalék volt. A hivatalos adatok szerint a GDP volumene 2001-ben az 1990. évi színvonalhoz képest Oroszországban 69, a FÁK egészében 67 százalékot tett ki. A FÁK-on belül a szóban forgó mutató a legmagasabb értéket Türkmenisztánban (106%), Üzbegisztánban (103%) és Belorussziában (92%) érte el, míg a legalacsonyabb Moldovában (37%), Grúziában (39%) és Tádzsikisztánban (39%) volt. A rejtett gazdaság súlyának megnövekedése miatt azonban ezek az adatok valószínűleg nem csak Oroszországban alacsonyabbak a valóságosnál.

A 3. táblázat adatai szerint 1990 és 2001 között az egy lakosra jutó bruttó hazai termék Oroszországban az Egyesült Államokkal, az Európai Unióval és Japánnal összehasonlítva háromötödére, míg az egy foglalkoztatottra számított GDP ennél némileg kisebb mértékben esett vissza. A 90-es évek közepén a jövedelembeli egyenlőtlenségek az oroszországi régiók között három és félszer múlták felül az USA tagállamai közti különbségeket (Klugman – Braithwaite, 1998, 39. o.). A fogyasztás megoszlásáról 1998-ban végzett világbanki felmérés azt mutatja, hogy a teljes kiadásokból az első, legalacsonyabb színvonalú lakossági ötöd részesedése 4,3, a második ötödé 8,6, a harmadiké 13,3, a negyediké 20,1, az ötödik, legmagasabb színvonalú ötödé pedig 53,7 százalékot tett ki. Megjegyzendő, hogy a társadalmi differenciálódást tükröző Gini-index értéke az 1991-es 26,5-ről 1998-ban 48,7-re emelkedett (ez a mutató teljes egyenlőség esetén zérus, teljes egyenlőtlenségnél százaz értéket vesz fel) (Klugman – Braithwaite, 1998, 42. o.; The World Bank, 2002a, 75. o.). *A rendkívül gazdag természeti és emberi, intellektuális erőforrások ellenére 2001-ben az Orosz Föderáció lakosságának 28 százaléka a szegénységi szint alatt élt* (lásd The World Bank, 2002b).

Mi jellemzi az orosz gazdaságban a napjainkban kulcsfontosságú kutató-fejlesztő tevékenységet?

A 4. táblázat adataiból kiszámítható, hogy 1991–2000-ben a kutató-fejlesztő munkát végző tudósok és mérnökök részaránya a foglalkoztatottak teljes számában Oroszországban évente átlagosan 6,7 százalékkal csökkent. Így ez az arány az Egyesült Államokhoz és Japánhoz képest a felére, az Európai Unióhoz viszonyítva pedig kétötödére esett vissza. Ennek ellenére a szóban forgó mutató az EU-val összehasonlítva mindvégig magasabb volt, és csupán 1998-ban, a pénzügyi válság évében süllyedt az amerikai szint alá. A japán színvonalat viszont csak 1990–1993 között haladta meg.

Az 5. táblázatból látható, hogy a kutatási-fejlesztési ráfordítások GDP-ből való részesedését illetően Oroszország helyzete még kedvezőtlenebbül alakult. Ez a részesedés 1990 és 2000 között az Egyesült Államokhoz és Japánhoz képest négyötödről kétötödére, illetve öthetederől háromhetedére redukálódott. Az EU színvonalát 1990-ben még némileg meghaladta, 2000-re azonban négyhetedére esett vissza.

Az UNESCO becslése szerint 1996–1997-ben az Orosz Föderáció, amely a világ GDP-jének 1,9 százalékát állította elő, a kutatási-fejlesztési ráfordításokból 1,0, a szakemberek számából 10,8 százalékkal részesült. 1997-ben a K+F tevékenység 60 százalékát az államháztartás, 30 százalékát a vállalatok, 8 százalékát a külföld, 2 százalékát pedig egyéb hazai források fedezték. A 90-es években mind abszolút, mind relatív hozzájárulásukat tekintve nagymértékben megnőtt a privát és külföldi eszközök szerepe az állami támogatással szemben (UNESCO, 2001, 7. és 13. o.).

A kutató-fejlesztő munkát végző tudósok és mérnökök aránya Oroszországban
(az összes foglalkoztatotthoz viszonyítva)

Év	Arány (ezrelék)	Index: 1990 = 100	Évi változás (százalék)	A kutató-fejlesztő munkát végzők aránya		
				Egyesült Államok	EU 15	Japán
				százalékában		
1990	15,60	100,0	–	197,0	341,4	167,2
1991	14,08	90,3	–9,7	177,3	305,4	149,9
1992	13,21	84,7	–6,2	169,1	270,7	136,6
1993	10,78	69,1	–18,4	134,4	215,2	108,5
1994	9,08	58,2	–15,8	113,5	172,0	88,9
1995	9,19	58,9	1,2	116,5	171,5	88,1
1996	8,52	54,6	–7,3	109,4	157,2	89,5
1997	8,24	52,8	–3,3	106,2	152,3	86,4
1998	7,74	49,6	–6,1	93,5	139,7	77,2
1999	7,77	49,8	0,4	103,2	137,3	76,2
2000	7,79	49,9	0,2	102,5	137,1	77,5

Forrás: EUROSTAT [2002], 49. o.; Statistical abstract of the United States és Yearbook of Labour Statistics különböző kötetei; New Cronos Eurostat-adatbázis.

Kutatási-fejlesztési ráfordítások a GDP százalékában

Ország/csoport	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Oroszország	2,03	1,43	0,74	0,77	0,84	0,79	0,90	0,97	0,92	1,01	1,09
Egyesült Államok	2,65	2,72	2,65	2,52	2,43	2,51	2,55	2,58	2,61	2,66	2,70
EU 15	1,99	1,94	1,92	1,95	1,91	1,89	1,88	1,87	1,87	1,93	1,93
Japán	2,96	2,93	2,89	2,82	2,76	2,89	2,77	2,83	2,94	2,94	2,98

Forrás: New Cronos Eurostat-adatbázis.

Az Orosz Föderáció kifinomult műszaki-tudományos infrastruktúrával (kutatópotenciál, technikailag képzett munkaerő, műszaki egyetemek) rendelkezik, és a mai viszonyok között is számos területen a világ élvonalában van. Azonban a kutatóintézetek tudományos és technikai kibocsátása és az orosz vagy külföldi vállalatok igényei között nagyon kevés gyakorlati kapcsolat létezik. Ráadásul az erőforrások tekintélyes hányada a korábban zárt vagy jelenleg is elszigetelt kutatóvárosokban koncentrálódik (lásd Watkins, 2003). A második világháború utáni amerikai–szovjet szuperhatalmi versengés örökségeként a kutatás-fejlesztés jelentős része a mai Oroszországban is katonai célokat szolgál. Így 1994 és 2000 között a nemzetvédelem részesedése az államháztartás összes kutatási-fejlesztési kiadásából 30,8-ról 38,3 százalékra, az úrkutatásé 9,2-ről 12,5 százalékra növekedett (lásd az 5. táblázat adatforrását). Az orosz katonai-ipari komplexum a 90-es években az államháztartás többi részétől és a költségvetési szférára vonatkozó normatív szabályoktól függetlenül működött. Putyin hatalomra kerülése után azonban a költségvetési szabályzat érvényességét az összes szövetségi minisztériumra kiterjesztették, és a védelmi minisztérium költségvetését fokozatosan a szövetségi kincstári rendszerbe integrálják (Diamond, 2002, 19. o.).

A globalizáció és az ún. új gazdaság kialakulásának időszakában növekszik az információs és kommunikációs szektor szerepe. 2000-ben a Nyolcak csoportján belül az információs és kommunikációs technológiára fordított kiadások GDP-beli aránya az Egyesült Királyságban 9,1, Franciaországban 8,7, Kanadában 8,4, Japánban 8,3, az Egyesült Államokban 8,1, Németországban 7,9, Olaszországban 5,7 százalékot tettek ki, szemben Oroszország 3,7 százalékával. Az orosz részarány egy főre vetítve mindössze 63 dollárt jelentett, míg Japánban 3118, az Egyesült Államokban 2926, az Egyesült Királyságban 2187, Franciaországban 1916, Kanadában 1911, Németországban 1798, Olaszországban 1068 dollár volt (The World Bank, 2002a, 316–318. o.).

A gazdasági szerkezet változásai és az ágazati dinamika

A Szovjetunió felbomlása a 90-es évtized elején az addigi, sok tekintetben autark, ún. egységes népgazdasági komplexum dezintegrációját, az egykori szövetségi köztársaságok közötti több évtizedes termelési-technológiai kapcsolatok megszakadását eredményezte. A megváltozott gazdasági környezet szükségessé tette a függetlenné vált Orosz Föderáció erőteljesebb bekapcsolódását a nemzetközi munkamegosztásba, ami a világpiaci árakhoz való igazodást és szerkezeti reformok végrehajtását követelte meg.

6. táblázat

A GDP felhasználása Oroszországban a 90-es években
(folyó áron, százalék)

Megnevezés	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Belföldi felhasználás	99,8	99,7	85,9	92,3	95,4	96,6	95,8	97,0	92,8	83,0
<i>Ebből:</i>										
Fogyasztás összesen	69,7	63,4	51,3	65,3	69,9	71,2	71,2	74,2	76,6	67,7
<i>ebből:</i>										
háztartások	48,0	42,7	35,6	42,7	44,5	49,4	48,4	48,9	54,6	50,7
háztartásokat segítő nonprofit intézmények	0,9	4,2	1,8	5,2	3,0	2,4	2,4	3,5	3,3	2,3
államháztartás	20,8	16,5	13,9	17,4	22,4	19,4	20,4	21,8	18,7	14,7
Bruttó felhalmozás összesen	30,1	36,3	34,6	27,0	25,5	25,4	24,6	22,8	16,2	15,3
<i>ebből:</i>										
bruttó állóeszköz-felhalmozás	28,7	22,7	23,7	20,1	21,5	20,9	21,4	19,5	17,7	16,1
készletváltozás és egyéb nem specifikált felhasználás	1,4	13,6	10,9	6,9	4,0	4,5	3,2	3,3	-1,5	-0,8
Áru- és szolgáltatásexport és -import egyenlege	0,2	0,3	14,1	7,7	4,6	3,4	4,2	3,0	7,2	17,0
Bruttó hazai termék	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: United Nations [2002], 748. o.

Az orosz gazdaság szerkezeti sajátosságait a bruttó hazai termék felhasználása tekintetében a 6. táblázat adatai szemléltetik. Ezekből látható, hogy a 90-es években – a szinte permanens gazdasági válság ellenére – a jelentős, elsősorban természeti erőforrásoknak köszönhetően a termelés Oroszországban mindvégig meghaladta a felhasználást.

lást. Ennek következtében a nettó export GDP-beli részaránya igen nagy mértékben megemelkedett, amiben fontos szerepe volt a gazdasági reformok ellentmondásossága és a belpolitikai bizonytalanság miatti tőkemenekülésnek. A hivatalos statisztika szerint csak az 1994-től 1998-ig tartó időszakban az Orosz Föderációból évente 11 milliárd dollár áramlott ki, míg más becslések ezt az összeget 15-20 milliárd dollárra teszik (lásd *Loungani – Mauro*, 2000, 4–5. o.). 1990 és 1999 között a beruházási ráta a GDP kéthetedéről egyhathodára, a bruttó felhalmozás részesedése pedig a felére csökkent. Csökkent a teljes fogyasztás és ezen belül különösen az államháztartás fogyasztási kiadásainak relatív súlya is, míg a háztartásoké és a háztartásokat segítő nonprofit intézményeké növekedett (6. táblázat).

Milyen változások történtek a bruttó hazai termék termelési oldalán a b90-es években? Ami az általános tendenciát illeti, az orosz gazdaság ágazati szerkezetében a mezőgazdaság, ipar és építőipar visszaszorulása mellett a szolgáltatási szféra térhódítása figyelhető meg. Ez a tendencia a termelés és a foglalkoztatottság esetében részletesebben a 7. és 8. táblázat adatai alapján elemezhető.

A 7. táblázatból megállapítható, hogy 1990 és 1999 között a bruttó hazai termékben – folyó áron számítva – a mezőgazdaság, az ipar és az építőipar együttes részaránya 61,4 százalékról 39,6 százalékra csökkent. Ezzel szemben a szolgáltatásoké 38,6-ról 60,4 százalékra nőtt. A mezőgazdaság részesedése a GDP előállításából kétötödére, az iparé négyötödére, az építőiparé háromötödére esett vissza. Az iparon belül a feldolgozóipar relatív súlya háromötödére, nevezetesen 24,2-ről 13,8 százalékra csökkent. Ugyanakkor a bányászat és a villamosenergia-, gáz- és vízellátás amúgy is magas együttes részaránya 1,1-szeresére (12,8-ról 14,7 százalékra) növekedett, ami az energiaárak emelésével hozható összefüggésbe. A szolgáltatások közül a kereskedelem és szálláshelyszolgáltatás súlya 3,7-szeresére, a pénzügyi tevékenység és ingatlanügyleteké kétszeresére, a közigazgatásé 1,6-szeresére, az oktatást és egészségügyet is magukban foglaló egyéb szolgáltatásoké 1,2-szeresére nőtt, a szállítás és távközlés viszont valamelyest csökkent.

7. táblázat

A GDP ágazati szerkezete Oroszországban a 90-es években
(folyó áron, százalék)

Kód	Ágazat	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
A-B	Mezőgazdaság	15,5	13,8	7,4	7,7	6,2	6,7	6,7	6,0	5,2	6,0
C-E	Ipar	37,0	39,1	36,3	33,5	32,5	28,1	28,2	27,0	27,3	28,5
D	Feldolgozóipar	24,2	26,2	25,3	25,2	19,6	17,3	14,0	12,3	12,7	13,8
F	Építőipar	8,9	9,3	6,4	7,5	8,7	7,9	7,7	7,3	6,5	5,1
G-H	Kereskedelem és szálláshely-szolgáltatás	5,2	11,7	19,4	17,6	17,4	18,2	16,5	15,9	17,2	19,1
I	Szállítás és távközlés	9,3	7,4	7,6	8,2	9,5	11,1	11,3	11,2	10,2	8,9
J-K	Pénzügyi tevékenység és ingatlanügyletek	3,0	5,4	5,8	8,4	7,5	6,7	5,6	6,3	6,6	5,9
L	Közigazgatás	3,0	2,6	2,4	3,1	4,9	5,2	5,1	6,4	6,9	4,9
M-O	Egyéb szolgáltatások*	18,1	10,7	14,7	14,0	13,3	16,1	18,9	19,9	20,1	21,6
	Bruttó hazai termék	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Tartalmazza a pénzközlési szolgáltatás fel nem osztott díját (FISIM) és a nettó termékadókat.

Forrás: United Nations [2002], 750. o.; International Yearbook of Industrial Statistics. Vienna: UNIDO különböző kötetei.

A foglalkoztatottság ágazati szerkezete Oroszországban a 90-es években
(százalékban)

Kód	Ágazat	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
A–B	Mezőgazdaság	13,9	14,2	15,4	15,5	16,1	15,7	13,6	12,2	11,5	11,8
C–E	Ipar	29,4	29,5	28,8	28,7	26,7	25,3	24,2	23,7	23,5	23,7
D	Feldolgozóipar	26,5	26,5	25,6	25,5	23,3	21,9	20,6	19,3	18,8	19,1
F	Építőipar	10,8	10,3	10,1	9,3	9,2	8,7	8,4	6,3	5,9	5,7
G–H	Kereskedelem és szálláshely-szolgáltatás	8,2	8,2	8,3	9,5	10,0	10,6	10,9	13,0	13,3	13,3
I	Szállítás és távközlés	7,7	7,8	7,8	7,6	7,8	7,9	7,9	9,2	9,2	9,1
J–K	Pénzügyi tevékenység és ingatlanügyletek	8,5	8,8	8,4	8,5	7,9	8,1	7,7	4,6	4,6	4,3
L	Közigazgatás	2,1	2,1	1,9	2,1	2,2	2,8	4,1	7,0	7,4	7,6
M–O	Egyéb szolgáltatások	19,4	19,1	19,3	18,8	20,1	20,9	23,2	24,0	24,6	24,5
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Yearbook of Labour Statistics különböző kötetei; LABORSTA adatbázis.

A 8. táblázatból látható, hogy a 90-es évtizedben a foglalkoztatási struktúrában is komoly változások mentek végbe. A mezőgazdaság, ipar és építőipar részaránya a foglalkoztatottak számában 54,1-ről 41,2 százalékra esett vissza, míg a szolgáltatásoké 45,9-ről 58,8 százalékra emelkedett. Ez a változás jóval kisebb mérvű, mint a termelés alapján számított, ami főleg az árviszonyoknak a szolgáltatások javára történt eltolódásával magyarázható. 1990 és 1999 között a foglalkoztatottság ágazati szerkezetében a mezőgazdaság relatív súlya hathetedére, az iparé négyötödre, az építőiparé a felére csökkent. Az iparon belül a feldolgozóipar súlya öthetedére (26,5-ről 19,1 százalékra) redukálódott. Ezzel ellentétben a bányászat és a villamosenergia-, gáz- és vízellátás együttes részaránya 1,6-szeresére (2,9-ről 4,6 százalékra) nőtt. Ami a szolgáltatási szférát illeti, a szóban forgó időszakban a kereskedelem és szálláshely-szolgáltatás részesedése 1,6-szeresére, a szállítás és távközlésé 1,2-szeresére, az egyéb szolgáltatásoké 1,3-szeresére emelkedett.

A 9. táblázat adatai szerint Oroszországban a 90-es években a GDP és az ágazati szintű hozzáadott érték volumene egyaránt csökkent, az évtized első felében azonban nagyobb mértékben, mint a másodikban. Némi növekedés csupán 1996–1999-ben volt tapasztalható a feldolgozóiparban (1,9%) és a szolgáltatási szférában (0,7%), az utóbbin belül pedig a pénzügyi tevékenységben és ingatlanügyletekben (2,9%), a közigazgatásban (0,3%) és az egyéb szolgáltatásokban (1,7%). A termelékenységi 1996–1999-ben az iparban (3,1%) és azon belül a feldolgozóiparban (6,9%), továbbá a mezőgazdaságban (3,9%), a pénzügyi tevékenységben és ingatlanügyletekben (5,9%), a szállításban és távközlésben (0,4%), valamint az egyéb szolgáltatások területén (0,9%) emelkedett. Ugyanakkor jelentősen csökkent például az építőiparban (–1,8% évente) és még inkább a kereskedelemben és szálláshely-szolgáltatásban (–7,2%).

A kis- és közepes méretű vállalatok aránya Oroszországban 1999-ben az összes vállalat 49,0 százalékát tette ki. Ugyanakkor ez az arány Ukrajnában 54,3, Észtországban 97,8, Lettorszában 87,7, Litvániában 82,4, Lengyelországban 71,1, Csehországban 78,2, Magyarországon 84,8 százalék volt. Az említett esztendőben a kis- és középvállalkozásokra Oroszországban a foglalkoztatottak mindössze 8,0 százaléka jutott. E vállalkozások 1,5 százaléka a mezőgazdaságban, 40,1 százaléka az iparban és építőiparban, 58,4 százaléka pedig a szolgáltatási szférában tevékenykedett (*Klapper–Sarria–Allende–Sulla*; 2002, 31. és 48. o.).

**A GDP, a foglalkoztatottság és a munkatermelékenység
változási üteme Oroszországban, 1991–1999**
(évi átlag, százalék)*

Kód	Ágazat	GDP**			Foglalkoztatottak száma			Munkatermelékenység		
		1991– 1995	1996 – 1999	1991– 1999	1991– 1995	1996 – 1999	1991– 1999	1991– 1995	1996 – 1999	1991– 1999
A–B	Mezőgazdaság	–7,7	–5,5	–6,7	–0,0	–9,1	–4,1	–7,7	3,9	–2,7
C–E	Ipar	–12,6	–0,3	–7,3	–5,4	–3,3	–4,4	–7,6	3,1	–3,0
D	Feldolgozóipar	–14,3	1,9	–7,5	–6,2	–4,8	–5,5	–8,6	6,9	–2,0
F	Építőipar	–16,6	–6,1	–12,1	–6,7	–4,3	–5,7	–10,6	–1,8	–6,8
A–F	<i>Mezőgazdaság, ipar és építőipar összesen</i>	–12,9	–2,1	–8,2	–4,0	–5,3	–4,5	–9,3	3,3	–3,9
G–H	Kereskedelem és Szálláshely-szolgáltatás	–3,1	–0,0	–2,0	2,6	7,2	4,6	–5,6	–7,2	–6,3
I	Szállítás és távközlés	–12,4	–0,4	–7,2	–2,0	–0,8	–1,5	–10,6	0,4	–5,9
J–K	Pénzügyi tevékenység és ingatlanügyletek	–3,6	2,9	–0,8	–3,6	–2,9	–3,3	–0,0	5,9	2,6
L	Közigazgatás	–3,9	0,3	–2,1	3,4	10,6	6,5	–7,1	–9,4	–8,1
M–O	Egyéb szolgáltatások	–2,0	1,7	–0,4	–2,1	0,8	–0,8	0,1	0,9	0,4
G–O	<i>Szolgáltatások összesen</i>	–5,3	0,7	–2,7	–1,3	2,4	0,5	–4,3	–1,7	–3,2
	Nemzetgazdaság összesen	–9,1	–0,5	–5,4	–2,5	–0,9	–1,8	–6,8	0,4	–3,7

* 1996. változatlan árakon számítva.

** Ágazati szinten hozzáadott érték, amely az amortizációt is tartalmazza.

Forrás: United Nations [2002], 750–751. o.; UNIDO [2002], 587. o.; Roszsijszkij sztatizsyticseszkij jezsegodnyik és Yearbook of Labour Statistics különböző kötetek; LABORSTA adatbázis.

A privatizáció eredményeként a magánszektor részesedése a GDP előállításából 1991 és 2001 között Oroszországban 5-ről 70 százalékra, míg a FÁK egészében átlagosan 10-ről 50 százalékra nőtt. Magyarországon ugyanakkor 30-ról 80 százalékra növekedett (lásd Transition report, 2000 és 2002). Broadman [2000] rámutat arra, hogy az Orosz Föderációban az elmúlt évtized folyamán számos ipari vállalat cserélt tulajdont, de közülük csak keveset restrukturáltak úgy, hogy a versenyképességet növeljék. Az orosz ipar az erőteljes vertikális integráció, a földrajzi széttagoltság, valamint a magánosításra kerülő cégek eladóinak és vevőinek a kiválasztott piacokon való koncentrátsága miatt nagyrészt nincs kitéve a piaci versenynek. Ráadásul az állami szabályozás által megállapított korlátok a régi cégeket védelmezik az újonnan belépő hazai és külföldi vállalkozásokkal szemben. Az új cégek piacra jutását megnehezítő akadályok elhárítása szükségessé teszi a trösztellenes struktúrák átalakítását, és a diszkréció csökkentése, az átláthatóság növelése, továbbá az elszámolhatóság javítása érdekében az általánosan érvényes szabályokon alapuló versenypolitikát.

Hogyan alakultak a bérek és keresetek az orosz gazdaságban? Ezt a kérdést a feldolgozóipar példáján vizsgáljuk, a fogyasztói árindexszel korrigált havi bérek alapján. A 10. táblázat adataiból kiszámítható, hogy 1991–2000-ben a reálbérek az orosz feldolgozóiparban évente átlagosan 7,1 százalékkal csökkentek, szemben a nemzetgazdasági termelékenység 3. táblázat szerinti 2,6 százalékos csökkenésével.⁸ 2000-ben a feldolgozóipari bérek Oroszországban az 1990-es szintnek csupán 48 százalékát érték

⁸ A rendelkezésre álló adatokból az is megállapítható, hogy 1991–1999-ben a 10,0 százalékos reálbér-csökkenést a feldolgozóipari termelékenység 9. táblázat szerinti 2,0 százalékos csökkenése kísérte.

el. Emelkedésükre a vizsgált időszakon belül csak bizonyos években, 1991-ben, 1996–1997-ben és 2000-ben került sor, ami nem utolsósorban Jelcin és Putyin elnökválasztási kampányaival függött össze. A relatív bérszínvonal az Orosz Föderációban 1990 és 2000 között az Egyesült Államokkal és Japánnal összehasonlítva a felére, illetve háromötödére, míg 1991 és 2000 között Németországhoz képest egyötödére esett vissza (lásd a 10. táblázatot).

10. táblázat

Reálbérek az orosz feldolgozóiparban
(1996. évi dollárban, vásárlóerő-paritáson)

Év	Dollár/hó*	Index: 1996 = 100	Évi változás (százalék)	Relatív bérszínvonal		
				Egyesült Államok	Japán	Németország
				százalékában**		
1990	628,14	200,5	–	27,3	29,8	n.a.
1991	1046,90	334,2	66,7	46,0	49,1	68,5
1992	488,69	156,0	–53,3	21,4	23,0	30,0
1993	433,84	138,5	–11,2	18,9	20,8	25,8
1994	368,93	117,8	–14,9	15,8	23,9	21,2
1995	287,69	91,8	–22,1	12,5	18,5	15,8
1996	313,23	100,0	8,9	13,6	19,8	15,0
1997	335,43	107,1	7,1	14,3	21,3	16,1
1998	293,13	93,6	–12,6	12,5	18,6	13,8
1999	243,30	77,7	–17,0	10,8	15,3	11,3
2000	302,35	96,5	24,2	13,5	18,7	14,2

* 1 dollár = 2,388 rubel.

** Japánban 1 dollár = 179 jen, Németországban 1 dollár = 2,01 márka.

Forrás: Yearbook of Labour Statistics különböző kötetei; LABORSTA adatbázis; New Cronos Eurostat-adatbázis; Transition report [2002] 60. o.; KSH [1999] 14–15. és 20–21. o.

A viszonylag alacsony munkaerőköltségek elvben azt jelentik, hogy Oroszország a munkaintenzív termelés területén komparatív előnyökkel rendelkezik a fejlett ipari országokkal szemben. A külföldi befektetők szemszögéből azonban ezt a költségelőnyt a hatalmas belső piac ellenére részben ellensúlyozza a gazdálkodás nem megfelelő hatékonysága és a jelentős fejlesztést igénylő infrastrukturális háttere.

Külgazdasági kapcsolatok

Az Orosz Föderáció független állammá válása óta a világgazdaságtól való korábbi elzárkózással szakítva és a modern piaci verseny szabályait elfogadva igyekszik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelentős és aktív szereplőjévé válni.

A 11. táblázatból látható, hogy 1991 után az orosz gazdaságot az amerikaiánál és a japánál magasabb fokú kereskedelmi nyitottság és exportorientáció jellemezte, s az Európai Unió megfelelő mutatóitól is csak időnként maradt el. Meg kell azonban jegyezni, hogy a devizaáras számítás az orosz külkereskedelem részarányát a reálisnál magasabbnak mutatja, mivel az orosz GDP a vásárlóerő-paritásos értékhez képest devizaáron alacsonyabb. Ugyanakkor a 12. táblázat adatai azt mutatják, hogy 1992 és 2001 között a külkereskedelmi forgalom teljes volumenének és az exportnak a GDP-hez viszonyított aránya háromötö-

dére, illetve háromnegyedére csökkent, s az ország részesedése a világkereskelemből 2 százalék alatt maradt. Ugyanebben a periódusban a mindvégig pozitív szaldóval záruló orosz külkereskedelem teljes volumene 2,1-szeresére nőtt. Ezen belül az export 2,5-szeresére, az import viszont csak 1,6-szeresére emelkedett.

11. táblázat

**A külkereskedelem GDP-hez viszonyított aránya
(folyó áron, százalék)**

Év	Oroszország		Egyesült Államok		EU 15		Japán	
	teljes volumen*	ebből: export	teljes volumen*	ebből: export	teljes volumen*	ebből: export	teljes volumen*	ebből: export
1992	83,2	44,3	15,9	7,1	42,4	20,9	15,1	8,9
1993	44,6	25,6	16,1	7,0	40,6	20,7	13,8	8,3
1994	44,2	24,3	17,0	7,3	43,0	22,1	14,0	8,3
1995	44,9	24,5	18,3	7,9	46,0	23,7	14,7	8,4
1996	39,5	21,6	18,5	8,0	46,1	23,9	16,2	8,8
1997	39,2	20,8	19,1	8,3	48,7	25,3	17,6	9,8
1998	49,1	26,5	18,5	7,8	49,2	25,3	17,0	9,8
1999	61,6	39,1	19,0	7,6	49,4	25,2	16,3	9,3
2000	59,6	40,7	22,0	8,0	55,6	28,0	18,0	10,1
2001	52,3	33,3	19,0	7,2	54,9	28,0	18,2	9,7

* Az export és az import összege.

Forrás: IMF [2002], 127., 129., 133., 135., 605., 609., 859., 863. és 1041. o.; New Cronos Eurostat-adatbázis.

12. táblázat

Oroszország külkereskedelmi áruforgalma

Év	Millió USD*				Az import exportfedezettsége százalékban (1:2)
	Az áruforgalom teljes értéke	Ebből:		Kereskedelmi egyenleg (1-2)	
		Export, f.o.b. (1)	Import, c.i.f. (2)		
1992	79 023 (1,04)	42 039 (1,12)	36 984 (0,96)	+5 005	113,7
1993	77 103 (1,02)	44 297 (1,18)	32 806 (0,86)	+11 491	135,0
1994	123 323 (1,43)	67 826 (1,58)	55 497 (1,28)	+12 329	122,2
1995	151 776 (1,47)	82 913 (1,62)	68 863 (1,33)	+14 050	120,4
1996	165 442 (1,53)	90 563 (1,69)	74 879 (1,38)	+15 684	120,9
1997	168 084 (1,51)	89 008 (1,61)	79 076 (1,41)	+9 932	112,6
1998	138 701 (1,26)	74 884 (1,38)	63 817 (1,15)	+11 067	117,3
1999	119 253 (1,04)	75 665 (1,34)	43 588 (0,75)	+32 077	173,6
2000	154 690 (1,20)	105 565 (1,66)	49 125 (0,75)	+56 440	214,9
2001	162 131 (1,31)	103 139 (1,69)	58 992 (0,94)	+44 147	174,8

* Zárójelben a világkereskedelem százalékában.

Forrás: IMF [2002], 127., 129., 133. és 135. o.

A külkereskedelmi cserearány alakulása Oroszországban és az Európai Unióban
(indexek, előző év = 100)

Év	Oroszország			EU 15		
	Exportárak (1)	Importárak (2)	Cserearány (1:2)	Exportárak (1)	Importárak (2)	Cserearány (1:2)
1996	108,6	100,2	108,4	101,3	101,1	100,2
1997	98,1	94,8	103,5	101,2	101,5	99,7
1998	84,2	92,3	91,2	98,4	96,8	101,7
1999	92,1	82,1	112,2	99,7	100,0	99,7
2000	128,2	86,7	147,9	105,6	109,0	96,9

Forrás: New Cronos Eurostat-adatbázis.

Az orosz külkereskedelem cserearánya erősen függ az energia- és nyersanyagárak világpiaci ingadozásától. A 13. táblázat adatai szerint ez a mutató 1996–1997-ben évenként átlagosan 5,9 százalékkal javult. A pénzügyi válság hatására azonban 1998-ban 8,8 százalékkal romlott. A krízist követően az orosz cserearány-mutató nagymértékben kezdett javulni: 1999-ben 12,2, 2000-ben pedig már 47,9 százalékkal lett magasabb az előző évhez viszonyítva. Ezzel szemben a kőolaj- és földgázimporttól függő Európai Unió cserearánya 1996 és 1998 kivételével romló tendenciát mutatott.

1995 és 2000 között az ipari késztermékek részaránya Oroszország exportjában 48,4-ről 37,3 százalékra esett vissza, az importban pedig 61,4-ről 71,1 százalékra emelkedett. Ugyanebben az időszakban a mezőgazdasági termékek, nyersanyagok és energiahordozók együttes súlya az orosz kivitelben 51,6-ről 62,7 százalékra növekedett. Ezzel szemben részesedésük a behozatalból 38,6-ről 28,9 százalékra csökkent. Az időszak végére a kivitelben az energiahordozók kerültek abszolút túlsúlyba, a behozatalban viszont a gépek és szállítóeszközök alkották a legnagyobb tételt (lásd a 14. táblázatot).

A globalizálódó világ gazdaságban növekvő jelentőségű technológiatranszferben Oroszországnak meglehetősen szerény szerepe van. 1997-ben részesedése a világ csúcstechnológia-exportjából és -importjából mindössze 0,3, illetve 0,8 százalék volt, szemben az Egyesült Államok 26,2, illetve 24,1, az Európai Unió 19,9, illetve 18,8 és Japán 16,3, illetve 6,7 százalékaival. Ezen a területen az import exportfedezettsége az említett esztendőben Oroszországban 38 százalék volt, míg Japánban 243, az USA-ban 109, az EU-ban 106 százalékot ért el (UNESCO, 2001, 35. o.).

A 15. táblázatból megállapítható, hogy 1992 és 2000 között az orosz exportban és importban a fejlett ipari országok részaránya csaknem hathetedére, illetve öthetedére, a fejlődőké négyötödére, illetve egynegyedére csökkent, míg az átalakuló országoké másfélszeresére, illetve 2,6-szeresére növekedett. A fejlettek csoportján belül az Európai Unió részesedése négyötödére, illetve hétényolcadára esett vissza. Ugyanakkor az Oroszország számára kiemelt fontosságú FÁK-reláció súlya a rendelkezésre álló adatok szerint 1994–2000 között a kivitelben háromötödére csökkent, míg a behozatalban 1,3-szeresére nőtt.

Oroszország legjelentősebb kereskedelmi partnerei 2000-ben az export és az import teljes volumenéhez viszonyítva a következő országok voltak: Németország (9,0 és 11,5%), Egyesült Államok (7,7 és 8,0%), Olaszország (7,0 és 3,6%), Belorusszia (5,4 és 11,1%), Kína (5,2 és 2,8%), Ukrajna (4,9 és 10,8%), Egyesült Királyság (4,5 és 2,5%). Hazánkra az orosz kivitel 2,3 és a behozatal 1,2 százaléka jutott (IMF, 2001, 392–393. o.).

Az orosz külkereskedelem szerkezete termékcsoportonként

Kód	SITC árucsoportok	1995	1996	1997	1998	1999	2000
<i>Az export százalékában</i>							
0	Élelmiszer és élőállat	2,8	2,8	2,1	2,4	1,0	1,1
1	Ital és dohány	0,3	0,3	0,3	0,2	0,1	0,1
2	Nyersanyagok	7,6	8,7	8,1	10,7	10,3	8,3
3	Energiahordozók	40,8	46,4	46,9	41,1	44,0	53,1
4	Állati és növényi olaj, zsír és viasz	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
5	Vegyiáru és hasonló termék	8,7	7,4	7,3	7,5	7,8	6,6
6	Feldolgozott termékek (anyaga szerinti csoportosításban)	21,6	22,9	24,0	25,8	24,3	20,5
7	Gépek és szállítóeszközök	9,7	9,8	10,3	11,3	10,9	8,9
8	Különféle feldolgozott termékek	1,8	1,1	0,6	0,6	1,5	1,1
9	Máshol fel nem tüntetett termékek	6,6	0,5	0,3	0,3	0,0	0,2
<i>Az import százalékában</i>							
0	Élelmiszer és élőállat	20,7	19,8	19,0	17,9	19,7	16,3
1	Ital és dohány	5,6	3,8	4,0	4,6	3,8	3,4
2	Nyersanyagok	6,7	4,2	3,0	3,0	3,0	3,7
3	Energiahordozók	4,1	4,8	4,3	4,1	2,6	4,3
4	Állati és növényi olaj, zsír és viasz	1,5	1,0	1,3	1,3	1,9	1,2
5	Vegyiáru és hasonló termék	9,6	13,2	13,3	13,7	14,8	16,6
6	Feldolgozott termékek (anyaga szerinti csoportosításban)	11,4	18,5	16,7	16,4	17,7	19,8
7	Gépek és szállítóeszközök	29,5	32,0	35,3	36,2	33,3	31,8
8	Különféle feldolgozott termékek	10,0	2,2	2,4	2,1	2,0	2,2
9	Máshol fel nem tüntetett termékek	0,9	0,5	0,7	0,7	1,2	0,7

Forrás: ESCAP [2002], 454. o.

Az orosz külkereskedelem földrajzi megoszlása

Év	Az export százalékában					Az import százalékában				
	Fejlett ipari országok	Ebből: EU	Át-alakuló országok	Ebből: FÁK	Fejlődő országok	Fejlett ipari országok	Ebből: EU	Át-alakuló országok	Ebből: FÁK	Fejlődő országok
1992	59,8	43,7	24,0	n.a.	16,2	64,5	37,7	16,4	n.a.	48,1
1993	59,0	44,7	22,0	n.a.	19,0	60,0	41,9	13,7	n.a.	26,3
1994	51,8	35,5	35,5	21,5	12,7	51,1	39,8	38,4	26,7	10,5
1995	49,6	33,6	34,3	18,5	16,1	49,1	38,8	41,5	29,0	9,4
1996	48,9	32,4	36,0	18,4	15,1	47,1	35,4	42,1	31,8	10,8
1997	47,0	32,9	39,2	19,5	13,8	50,0	37,4	38,1	26,9	11,9
1998	48,7	32,3	37,6	19,0	13,7	50,1	36,2	36,1	25,9	13,8
1999	50,1	33,2	33,5	14,8	16,4	48,6	36,7	35,6	27,5	15,8
2000	50,3	35,8	36,2	13,4	13,5	45,0	32,9	42,6	34,4	12,4

Forrás: Direction of Trade Statistics Yearbook. Washington, D.C.: IMF különböző kötetei.

Oroszország külföldi adósságai 1990 és 2001 között több mint két és félszeresükre emelkedtek. Az említett időszakban a hosszú lejáratú hitelek részaránya a teljes külső adósságállományban alig változott, 80,1 százalékról 81,6 százalékra nőtt. Ezzel szemben a rövid lejáratú hiteleké 19,9-ről 13,6 százalékra csökkent (a fennmaradó rész 2001-ben az IMF-hitelekre jutott). A hosszú lejáratú adósságállományon belül az állami és az

állam által garantált hitelek részaránya 100,0-ról 50,8 százalékra csökkent, míg a nem garantált magánhiteleké nulláról 49,2 százalékra emelkedett. A Világbank 2001-ben az összes adósságból 4,4 százalékkal részesedett. A teljes adósságállomány bruttó nemzeti jövedelemhez (GNI) viszonyított szintje 1997-ig bezárólag alacsonyabb volt a 40 százalékos kritikus szintnél, 1998-tól kezdve azonban már nagymértékben meghaladta azt. A devizatartalékok mindvégig az adósságállomány szintje alatt maradtak. Ugyanakkor a teljes adósságszolgálat exportbeli aránya jóval alacsonyabb volt a 25 százalékos küszöbértéknél (lásd a 16. táblázatot).

16. táblázat

Oroszország külföldi adósságai

Év	Teljes adósság-állomány	Hosszú lejáratú hitelek	Ebből:			IMF-hitelek	Rövid lejáratú hitelek	Teljes adósság-szolgálat	Teljes adósság-állomány a GNI	Teljes adósság-szolgálat az áru- és szolgáltatás-export	Devizata- tartalékok a teljes adósság- állomány
			Állami és az állam által garantált hitelek	ebből:	Nem garantált magán-hitelek						
				IBRD							
millió USD									százalékában		
1990	59 340	47 540	47 540	0	0	0	11 800	11 747	10,3	n.a.	n.a.
1991	67 772	55 154	55 154	0	0	0	12 618	13 493	12,5	n.a.	n.a.
1992	78 356	64 255	64 255	0	0	989	13 112	1 349	18,6	2,5	n.a.
1993	112 440	101 680	101 680	367	0	2 469	8 291	2 196	29,3	3,3	8,7
1994	122 342	108 281	108 281	684	0	4 198	9 863	3 470	38,1	4,5	5,9
1995	121 735	101 763	101 763	1 524	0	9 617	10 355	6 159	36,7	6,5	14,8
1996	126 685	102 057	102 057	2 509	0	12 508	12 120	7 315	30,8	7,0	12,8
1997	127 706	108 399	106 494	5 053	1 905	13 231	6 076	6 948	30,5	6,7	13,8
1998	177 710	143 396	121 233	6 337	22 163	19 335	14 979	10 951	65,7	12,4	6,8
1999	174 360	143 377	120 794	6 707	22 583	15 238	15 745	12 000	96,2	14,1	7,1
2000	160 300	133 157	111 419	6 844	21 738	11 613	15 530	11 671	66,8	10,1	17,3
2001*	154 411	126 039	64 069	6 746	61 970	7 400	20 972	16 490	60,9	14,5	23,7

* Előzetes adatok.

Forrás: Global Development Finance. Country Tables. Washington, D.C.: The World Bank különböző kötetei; The World Bank [2002b].

1992 és 2001 között Oroszországba évente átlagosan kevesebb, mint egy milliárd dollár külföldi működőtőke-befektetés áramlott be. Az 1999. évi beáramlás a bruttó állóeszköz-felhalmozás 5 százalékát sem érte el, míg ezt követően nettó kiáramlás volt megfigyelhető. A külföldi működő tőke állománya 2001-ben 8,4 milliárd dollár volt, ami egy lakosra átszámítva mindössze 58 dollárt jelentett. *Az átalakulás során Oroszország viszonylag kevés külföldi tőkét vonzott, sőt Kelet-Európa és a FÁK térségének egészéhez viszonyítva relatív súlya jelentősen csökkent* (lásd a 17. táblázatot).

2001 végén az Orosz Föderációban befektetett külföldi működő tőke teljes állományából a mezőgazdaság 1,1, az ipar 61,0, az építőipar 2,4, a szállítás és távközlés 23,7, a kereskedelem és közétkeztetés 5,0, a közművek, egészségügyi és szociális ellátás, oktatás, tudomány és kultúra 1,0, a pénzügyek, biztosítás és közigazgatás 5,8 százalékkal részesült. Az ipari tőkebefektetések egyharmada az olaj- és gáziparra jutott. A legnagyobb befektetők Ciprus (16,3%), az Egyesült Államok (11,2%), az Egyesült Királyság (10,9%), Svájc (9,4%), Hollandia (8,8%), Németország (8,7%) és Franciaország (8,4%) voltak (Goszkomsztat Rosszii, 2002, 582. és 587. o.).

Az egyenlőtlen regionális fejlődés következtében Oroszországban belül a külföldi működőtőke-befektetések több mint fele a fejlettebb piaci viszonyokkal és infrastruktúrával rendelkező Moszkvába, a Moszkvai Területre, Szentpétervárra és a Leningrádi Területre irányul. A gyenge versenyösztönzők, a régióközi kereskedelmi akadályok és egyéb adminisztratív korlátok miatt *az orosz gazdaságnak szinte alig jut valami a hatékonyabb*, legújabb csúcstechnológiát átadó és a dinamikus globális vagy regionális piacokra orientált *termelést előmozdító külföldi beruházásokból* (lásd Broadman – Bergsman – Drebentsov, 2000; Broadman – Recanatini, 2001).

17. táblázat

Külföldi működőtőke-befektetések Oroszországban
(a fizetési mérleg alapján)

Megnevezés	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001*
<i>Külföldi működőtőke-beáramlás</i>	700	400	500	1 460	1 657	1 679	1 496	1 103	-496	-137
(nettó, millió USD)**	(17,4)	(7,6)	(9,1)	(11,1)	(12,9)	(10,4)	(6,8)	(4,5)	(-2,1)	(-0,6)
állomány (millió USD)**	700	1 100	1 600	3 060	4 717	6 396	7 892	8 995	8 499	8 362
	(17,4)	(11,9)	(10,8)	(11,0)	(11,6)	(11,2)	(10,0)	(8,7)	(6,7)	(5,5)
<i>Külföldi működőtőke-beáramlás:</i>										
egy lakosra számítva (USD)	5	3	3	10	11	11	10	8	-3	-1
a bruttó állóeszköz-felhalmozás százalékában	7,0	1,4	1,4	2,0	2,0	2,1	6,5	4,3	-1,2	-0,3
<i>Külföldi működőtőke-állomány:</i>										
egy lakosra számítva (USD)	5	7	11	21	32	43	54	62	58	58
a GDP százalékában	0,7	0,6	0,6	0,9	1,1	1,5	2,9	4,6	3,3	2,7

* Előzetes adatok.

** Zárójelben Kelet-Európa és a FÁK százalékában.

Forrás: Transition report különböző kötetei; IMF [2002], 863. o.

Oroszország és az Európai Unió

Az Európai Unió mint az Orosz Föderáció legnagyobb külföldi segélyezője a 90-es évek elejétől aktívan támogatja az országban végbemenő piaci reformokat és demokratikus átalakulást. A gazdasági és politikai kapcsolatok jogi alapját a Korfu szigetén 1994 júniusában aláírt Partnerségi és Együttműködési Megállapodás teremtette meg, amely 1997 decemberében lépett hatályba tíz év kezdeti időtartamra. Ez a megállapodás létrehozta a bilaterális kapcsolatok intézményi keretét, meghatározta az alapvető közös célokat, az együttműködés és a párbeszéd főbb területeit. Előírta az Oroszország és EU közötti kereskedelem legnagyobb kedvezményes elbánáson alapuló liberalizálását, a mennyiségi korlátozások megszüntetését, a jogrendszerek harmonizálását. Előírásokat tartalmaz a vállalatokra, szolgáltatásokra, folyó fizetésekre, tőketranszferre, gazdasági versenyre és szellemi tulajdonra vonatkozóan. A megállapodás szabályozza a tudománnyal és technikával, az energiaiparral, a környezetvédelemmel, a közlekedéssel, az útkutatással és egy sor más polgári területtel kapcsolatos együttműködést is. A politikai párbeszédet a feleket kölcsönösen érintő nemzetközi kérdésekre, valamint a demokrácia és emberi jogok elveinek tiszteletben tartására terjesztette ki. Jogi és belbiztonsági téren az illegális tevékenységek, a kábítószer-kereskedelem, pénzmosás és a szervezett bűnözés felszámolását szorgalmazza.

Az EU Oroszországra vonatkozó közös stratégiáját az 1999. júniusi kölni Európai Tanács fogadta el. Ez a 2004 júniusáig érvényes dokumentum az első olyan koncepció, amely az unió és a tagállamok egységesebb fellépésének szükségességét hangoztatta az

egyes partnerországokkal szemben. Az Európai Bizottság és az orosz kormány szakértői átfogó politikai keretet alakítottak ki a mindkét fél érdekeit érintő és prioritást élvező területeken. Ennek kapcsán kiemelten kezelik (1) a demokrácia, törvényesség és állami intézmények konszolidálását, (2) az Orosz Föderáció integrálását egy közös európai gazdasági és szociális térségbe, (3) a stabilitást és biztonságot Európában és azon túl, továbbá (4) az európai kontinens előtt álló közös kihívásokat, többek között a környezetvédelmet, a bűnözést és az illegális bevándorlást.

A Független Államok Közösségének technikai segítséget nyújtó TACIS uniós program keretében Oroszország a brüsszeli bizottságtól 1991-től 2003-ig összesen kb. 2,6 milliárd eurót kapott (European Commission, 2003). Ezen kívül a TACIS regionális programjainak is kedvezményezettje a jogi és belügyi együttműködés, környezetvédelem és nukleáris biztonság szférájában. Az Európai Unió említett technikai segélyprogramja jelenleg az intézményi, igazságszolgáltatási és adminisztratív reformra összpontosít, beleértve a civil társadalom fejlődésének támogatását, továbbá az adórendszer és bankszektor reformjára, a deregulációra, a vállalatvezetés és szociális szféra hatékonyabbá tételére. Magában foglalja a piacgazdasági átmenet társadalmi következményeinek kezelését csakúgy, mint a Partnerségi és Együttműködési Megállapodás intézményei (például a csúcstalálkozók, a miniszteri szintű Együttműködési Tanács vagy a Parlamenti Vegyesbizottság) által kidolgozott ütemtervek támogatását, továbbá Oroszország csatlakozásának elősegítését a Világkereskedelmi Szervezethez. A TACIS-program mellett az EU az oroszországi átalakulást más segélyforrásokból is támogatja az Európai Kezdeményezésen a Demokráciáért és Emberi Jogokért (European Initiative for Democracy and Human Rights) és az Európai Bizottság Humanitárius Hivatalán (European Commission Humanitarian Office) keresztül. Az utóbbi Észak-Kaukázusban tevékenykedik.

2000 márciusában Oroszország és az EU a szervezett bűnözés elleni közös akciótervet fogadott el. A textil- és acélipari termékek kereskedelmét 1998-ban, illetve 2002-ben külön megállapodásban szabályozták. Ezzel párhuzamosan megállapodtak a tudomány és technika, a nukleáris biztonság és a magfűző területén való együttműködés konkretizálásáról is. Az EU külpolitikájának ún. északi dimenziója keretében 2003. május 21-én aláírták a Multilaterális Nukleáris Környezetvédelmi Programot, melynek feladata Északnyugat-Oroszország megtisztítása a radioaktív hulladéktól.

2001 májusában a középtávú kapcsolatok perspektíváinak konkretizálása érdekében *Putyin* és *Prodi* elhatározták a közös európai gazdasági térség kialakítását célzó projekt beindítását. A szeptember 11-i amerikai tragédia az orosz–EU kapcsolatokban a nemzetközi terrorizmus elleni együttműködés fontosságára hívta fel a figyelmet. Ezzel egyidejűleg mindkét fél aktivizálta a párbeszédet az energiaipar terén. A 2002. novemberi csúcstalálkozón megállapodás született a Kalinyingrádi Terület és az Orosz Föderáció többi része közti tranzitforgalom elősegítéséről.

Az Európai Unió bővítése az új tagállamok vámvédelmének a közösségi előírásoknak megfelelő általános csökkentése és a közös kereskedelmi rendszer, valamint az egységes belső piacra vonatkozó szabályok kiterjesztése révén feltehetőleg kedvező hatással lesz majd az orosz–EU viszonyra. A 2003. májusi csúcstalálkozó résztvevői Szentpéterváron elfogadott közös nyilatkozatukban leszögezték, hogy az Európai Unió és Oroszország közötti 1994-es Partnerségi és Együttműködési Megállapodást az EU-hoz 2004-ben csatlakozó országokra is kiterjesztik. *Oroszországnak ily módon jó esélye van arra, hogy kihasználhassa az Európai Unió bővítése által kínált lehetőségeket.* A szabályozás harmonizálása ugyanis lehetővé teszi a gazdasági szubjektumok számára, hogy a jövőben számos területen egységes előírások szerint működjenek a kibővült EU-ban és Oroszországban egy kb. 600 millió fogyasztót felölelő piacon (European Commission, 2001, 2003; EU-Russia summit, 2003).

A piacgazdasági átmenet Oroszországban 1990 után a bürokratikus, konzervatív körök ellenállása, a sokkterápia befejezetlensége miatt ellentmondásosan és gyakran következetlenül valósult meg. Az egymást váltó kormányok azonban lényegében a piaci elveket követő gazdaságpolitikát folytattak, elősegítve az alapvető piaci mechanizmusok kialakítását, melyek jogi háttérét a megfelelő törvények biztosították. A privatizáció során a 90-es években az állami vállalatok és egyéb ingatlanok jelentős része magánkézbe került. A magánosítást azonban a vállalati szektorban nem kísérte komoly és mélyreható szerkezeti átalakítás. A kis- és középvállalkozások fejlődése, különösen a szolgáltatási szférában a megfelelő állami támogatás hiányában lassan haladt előre. A beruházási ráta alacsony maradt, míg a külföldi működő tőke az orosz gazdaságban meglehetősen szerény szerepet játszik. A sokáig instabil belpolitikai helyzet nagyarányú tökemenküléshez vezetett.

Az átalakulás folyamán az orosz állampolgárok többségének megtakarításai két alkalommal is drámai veszteségeket szenvedtek: a 90-es évek elején a hiperinfláció és 1998-ban a pénzügyi válság következtében. A bankrendszerrel szemben, amely az elmúlt évtizedben képtelennek bizonyult a reálszféra hatékony finanszírozására, még mindig széles körű a bizalmatlanság. A legaggasztóbb módon azonban az Orosz Föderáció szociális mutatói és a demográfiai trendjei alakulnak, ami alatt a szovjet időszakhoz képest nagymértékben megnőtt szegénység, a csökkenő népesség és a romló egészségügyi helyzet értendő. A társadalombiztosítási rendszer még mindig alulfinanszírozott és zűrzavaros állapotban van. A korábban jól működő oktatás és más közösségi szolgáltatások állapota ugyancsak kritikusnak minősíthető a kevés beruházás és a folyó kiadások megfelelő fedezetének hiánya miatt. *Külgazdasági téren az ország erősen függ az energiahordozók és nyersanyagok, elsősorban a kőolaj és földgáz exportjától, melyek világpiaci árai erős ingadozásoknak vannak kitéve. Ez az orosz piacgazdaság jövőjét nagymértékben bizonytalanná teszi.*

A világgazdaságban Oroszország jelenleg az értékesítési piacokért folyó globális verseny egyik résztvevője, a nemzetközi politikában pedig atomhatalmi státusának köszönhetően továbbra is fontos tényező. Ha azonban nem tudja idejében megállítani az egyes régiókban megfigyelhető centrifugális tendenciákat (ezek közül a legkomolyabbat a cscesenföldi konfliktus idézte elő) és kellőképpen kihasználni az információs társadalom nyújtotta lehetőségeket, a jövőben más hatalmak expanziójának objektumává válhat.

Az 1998-as válság után a piaci reformok Oroszországban újabb lendületet vettek, amit a politikai stabilitás, a tartós gazdasági növekedés, a magas exportbevételek és az életszínvonal fokozatos emelkedése segített elő. A működő piacgazdaság és a demokratikus politikai rendszer kiépítésében elért előrehaladás ellenére azonban az oroszországi átalakulásnak komoly kihívásokkal kell szembenéznie. Ennek kapcsán a gazdaságpolitikának az alábbiakkal kell számolnia (vö. Transition report, 2002, 190. o.):

1. Az orosz vezetés több területet érintő reformterveinek jól időzített és zökkenőmentes végrehajtása kulcsfontosságú feladat a hosszú távú növekedés és a termelékenység tartós emelkedésének biztosítása szempontjából. *A reformok sikeres megvalósítása az oligarchák, a nagy és terjeszkedő üzleti konglomerátumok politikai befolyásának korlátozását tételezi fel.*

2. *A nemzetközi munkamegosztásba való aktívabb bekapcsolódás felgyorsíthatja az orosz gazdaság szerkezeti átalakítását, ösztönözheti a beruházásokat és kiszélesítheti a reformpolitika társadalmi bázisát. E folyamatban fontos szerepe lehet a Világkereskedelmi Szervezetbe való belátható időn belüli belépésnek méltányos feltételek mellett.*

3. *A reálgazdaságnak folyósított pénztőke növelése megköveteli a bankreform felgyorsítását, beleértve a jobb tőkésítést, a hatékonyabb szabályozást, és az összes piaci*

szereplő számára egyenlő esélyeket kínáló mozgástér kialakítását az általános betétbiztosítás bevezetése révén.

A Világbank értékelése szerint (lásd The World Bank, 2003, 61. o.) bizonyos területeken (például az állami pénzügyek irányítása vagy a régióközi fiskális kapcsolatok) eddig nagyobb előrehaladást sikerült elérni, mint másutt (közszoigálat, adópolitika, vámkezelés, jogrendszer stb.). Az utóbbiak tekintetében a reformok már második generációs feladatot jelentenek, különösen azért, mert sikeres végrehajtásuk az állami szektor hatékonyságától függ. *Az állami szektor magánvállalkozásokat támogató szerepének erősítése érdekében javítani kell a közösségi szolgáltatások hatékonyságát és gazdaságosságát.*

Hazánk szempontjából az európai integrációba és általában a világgazdasági folyamatokba való hatékony bekapcsolódás a fejlett ipari országokkal való együttműködés mellett szükségessé teszi az aktív jelenlétet a keleti piacokon is, aminek elengedhetetlen feltétele a sokoldalú és kölcsönösen előnyös magyar–oroszo kapcsolatok kialakítása. Ehhez pozitív lökést adhat az EU 2004. május 1-jén esedékes bővítése, melynek következtében Oroszország egy nagy szabad kereskedelmi övezet, a tervezett közös európai gazdasági és szociális térség részévé válhat.

Hivatkozások

- Abalkin, L. [1994]: V tyizskah krizisza. Moszkva: Insztitut ekonomiki RAN.
- Bara Zoltán – Szabó Katalin (szerk.) [2000]: Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba. Budapest: AULA.
- Broadman, H. – Bergsman, J. – Drejbentsov, V. [2000]: Improving Russia's policy on foreign direct investment. The World Bank. Policy research working paper. No. 2329. Washington, D.C.
- Broadman, H. [2000]: Reducing structural dominance and entry barriers in Russian industry. The World Bank. Policy research working paper. No. 2330. Washington, D.C.
- Broadman, H. – Recanatini, F. [2001]: Where has all the foreign investment gone in Russia? The World Bank. Policy research working paper. No. 2640. Washington, D.C.
- Bureau of the Census [2003]: Statistical abstract of the United States. Washington, D.C.: U.S. Department of Commerce.
- Diamond, J. [2002]: Budget system reform in transitional economies: the experience of Russia. IMF. Working paper WP/02/22. Washington, D.C.
- Dolinskaya, I. [2001]: Explaining Russia's output collapse: aggregate sources and regional evidence. IMF. Working paper WP/01/16. Washington, D.C.
- ECE [2002]: Economic Survey of Europe. No. 2. New York and Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.
- ESCAP [2002]: Statistical Yearbook for Asia and the Pacific 2001. Bangkok: United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
- European Commission [2001]: Country strategy paper, 2002–2006. National indicative programme, 2002–2003. Russian Federation. Brussels, 27 December 2001.
- European Commission [2003]: The EU's relations with Russia. Introduction. Last update: May 2003. Internet: europa.eu.int/comm/external_relations/russia/intro/index.htm
- EUROSTAT [2002]: R&D and innovation statistics in candidate countries and the Russian Federation. Data 1990–99. Luxembourg: Eurostat, European Commission.
- EU-Russia summit [2003]: 300th anniversary of St. Petersburg – celebrating three centuries of common European history and culture (joint statement). St. Petersburg, 31 May 2003. Internet: europa.eu.int/comm/external_relations/russia/sum05_03/js.htm
- Gaidar, Y. [1999]: Days of defeat and victory. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Goldman, M. [1996]: Lost opportunity: what has made economic reform in Russia so difficult. New York: W.W. Norton & Co.
- Goszkomszta Rosszii [2002]: Rosszizskij sztaizisziyicseszkiy jezsegodnyik. Moszkva.
- Herspring, D. (szerk.) [2003]: Putin's Russia: past imperfect, future uncertain. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield.
- IMF [2001]: Direction of Trade Statistics Yearbook, 1994–2000. Washington, D.C.
- IMF [2002]: International Financial Statistics Yearbook. Washington, D.C.

- IMF [2003a]: Russian Federation: statistical appendix. Country report. No. 03/145. Washington, D.C.
- IMF [2003b]: Russian Federation: financial system stability assessment. Country report. No. 03/147. Washington, D.C.
- Klapper, L. F. – Sarria-Allende, V. – Sulla, V. [2002]: Small and medium-size enterprise financing in Eastern Europe. The World Bank. Policy research working paper. No. 2933. Washington, D.C.
- Klugman, J. – Braithwaite, J. [1998]: Poverty in Russia during the transition: an overview. *The World Bank Research Observer*. Vol. 13., No. 1. 37–58. o.
- KSH [1999]: A bruttó hazai termék nemzetközi összehasonlítása, 1996. Budapest.
- Lane, D. (szerk.) [2002]: Russian banking: evolution, problems and prospects. Cheltenham, Glo. – Northampton, MA: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Loungani, P. – Mauro, P. [2000]: Capital flight from Russia. IMF. Policy discussion paper. PDP/00/6. Washington, D.C.
- Odling-Smee, J. – Pastor, G. [2001]: The IMF and the ruble area, 1991–93. IMF. Working paper WP/01/101. Washington, D.C.
- OECD [2003]: Main economic indicators, June. Paris.
- Shevtsova, L. [1999]: Yeltsin's Russia: myths and reality. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Stroev, E. – Bliakman, L. – Krotov, M. [1999]: Russia and Eurasia at the crossroads: experience and problems of economic reforms in the Commonwealth of Independent States. Berlin – New York: Springer Verlag.
- The World Bank [2002a]: World Development Indicators. Washington, D.C.
- The World Bank [2002b]: Russian Federation at a glance, 9/14/02. Internet: www.worldbank.org
- The World Bank [2002c]: Transition. The first ten years. Analysis and lessons for Eastern Europe and the former Soviet Union. Washington, D.C.
- The World Bank [2003]: Russia: development policy review. Discussion Draft (March 28). Washington, D.C.: Poverty Reduction and Economic Management Sector Unit, Europe and Central Asia Region.
- Transition report [1994]: Economic transition in eastern Europe and the former Soviet Union. London: EBRD.
- Transition report [1995]: Investment and enterprise development. Economic transition in eastern Europe and the former Soviet Union. London: EBRD.
- Transition report [1996]: Infrastructure and savings. Economic transition in eastern Europe and the former Soviet Union. London: EBRD.
- Transition report [1997]: Enterprise performance and growth. Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS. London: EBRD.
- Transition report [1998]: Financial sector in transition. Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS. London: EBRD.
- Transition report [1999]: Ten years of transition. Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS. London: EBRD.
- Transition report [2000]: Employment, skills and transition. Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS. London: EBRD.
- Transition report [2001]: Energy in transition. Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS. London: EBRD.
- Transition report [2002]: Agriculture and rural transition. Economic transition in central and eastern Europe and the CIS. London: EBRD.
- UNESCO [2001]: The state of science and technology in the world, 1996–1997. Montreal: UNESCO Institute for Statistics.
- UNIDO [2002]: International Yearbook of Industrial Statistics. Vienna: United Nations Industrial Development Organisation.
- United Nations [2002]: National Accounts Statistics. Main Aggregates and Detailed Tables, 1999. New York.
- Vasiliev, S. [1999]: Ten years of Russian economic reform – a collection of papers. London: Centre for Research into Post-Communist Economies.
- Veress József (szerk.) [1997]: Bevezetés a gazdaságpolitikába. Budapest: AULA.
- Voronyin, J. [2002]: Ot gyeficita nacsala reform k proficitu „deregulirovaniya”. *Ekonomiszt*. No. 12. 3–12. o.
- Watkins, A. [2003]: From knowledge to wealth: transforming Russian science and technology for a modern knowledge economy. The World Bank. Policy research working paper. No. 2974. Washington, D.C.

Az argentin lemaradásról

PALOTÁS LÁSZLÓ

*Argentína a 19. század utolsó és a 20. első évtizedeiben gyors fejlődésen ment keresztül, Anglia partnereként, agrártermékeket exportálva és iparcikket importálva. A 20. század első felében az egy főre jutó jövedelem terén a tucatnyi éllovas közé tartozott: az 1950-es évek elején még egy szinten állt (a második világháborús veszteségekből már felépülő) Franciaországgal és Németországgal, gazdaságának mérete pedig még felért Brazíliáéval. De 1998-ban (még legfrissebb válsága előtt) egy lakosra jutó jövedelme már csak a fele volt a németnek vagy a franciának, GDP-je pedig harmada a brazilnak. A legújabb válság 2002-ben Argentína eddig feljegyzett legnagyobb GDP-csökkenését okozta, és csaknem harmadára, vagyis Guatemala szintjére zsugorította az egy lakosra jutó jövedelmet (még ha csak átmenetileg is). Áttekintve Argentína világgazdasági illeszkedését az elmúlt másfél évszázadban, a lemaradás okai közé kell sorolnunk a liberális és protekcionista fejlesztési stratégiák túlhajtását, valamint az angolszász és mediterrán, demokratikus és tekintélyuralmi-diktatórikus kormányzási módszerek szerezetlen keveredését, ami megbízhatatlan gazdasági-politikai intézményekhez és heves társadalmi konfliktusokhoz vezetett. A fő vétkes azonban az 1976–1983 közötti katonai diktatúra, amely politikai okból népiertást vitt véghez, irgalmatlan neoliberalizmusával tönkretette a nemzeti ipart, visszafordította Argentínát a primer exporton nyugvó modellhez, és nyomasztó adóssághatár hagyott hátra.**

Brit partnerség – primerexport-orientáció

Az argentin gazdaság az 1860-as évektől indult fejlődésnek a primer exporton (mezőgazdasági cikkek, nyerstermékek kivitelén) nyugvó növekedési modell keretében, a hagyományos nagybirtokos-kereskedő oligarchia fél évszázados stabil uralma alatt. Juan Manuel de Rosas diktátor 1852-es bukásával Buenos Aires és a belső vidékek viszálya lezárult, véget vetve a függetlenség 1810-es kivívását követő polgárháborús állapotoknak, és lehetővé téve a liberális állam fokozatos konszolidálódását föderáció és kétmarás parlamenti rendszer formájában. (Horváth, 2000, 12. o.; Quintana, 1999, 118. o.)

A Pampák óceánhoz közeli, szubtrópusi peremét uraló Buenos Aires tartományi kozmopolita elit vezetésével „civilizálták” az országot: elűzték az indiánokat a pampa-vidékről, és integrálták a partvidéket is az állattenyésztő gazdálkodásba. Az iparosodó Európában bőven akadt kereslet az argentin gyapjúra, búzára, marhahúsra. A termékeny Pampák pedig lehetővé tették a kivitel megtöbbszörözését. A kereskedelmi-szállítási infrastruktúra kiépítéséhez (vasút, kikötők, vágóhidak, bankok, biztosítók, közüzemi

* A szerző köszöni Ehrlich Éva észrevételeit, tanácsait.

szolgáltatások) főleg az angolok adták a tökélet. A munkaerő viszont javarészt az olasz és spanyol perifériákról érkezett a nagybirtokosok földjeire, illetve a városi központokba.¹

Az argentin agrárkivitel jövedelmei módot adtak az európai iparcikkek értékesítésére, a kölcsönök megtérülésére, a profitrepatriálásra és a külföldi tőke felhalmozására. A hagyományos oligarchia (nagybirtokosok, helyi politikai vezetők, nagy importcégek tulajdonosai) átvette az exportgépezet javát ellenőrző brit üzlettársainak szabad kereskedelmi ideológiáját. Az egy lakosra jutó jövedelem 1870–1913 között megháromszorozódott, biztosítva a nagybirtokos-kereskedő oligarchia politikai hegemoniáját a társadalmi egyenlőtlenség (a lakosság 2 százaléka élvezte a jövedelem 20 százalékát) ellenére is. Mindamellett az Angliával való, ricardói elvek szerinti munkamegosztás csak korlátozott teret engedett a nemzeti ipar fejlődésének. A modell a földtulajdon nagyfokú koncentrációjára épült, és addig volt sikeres, amíg az európai exportkereslet és tőkeimport fennállt, és a lakosság gyér maradt. (Fonseca, 2002, 13. o.; Horváth, 2000, 12. o.)

A gyors növekedés azonban bevándorlók hatalmas tömegét vonzotta, 1869–1913 között kétfélmillióról nyolcmillióra duzzasztva a lakosságot. A 20. század elején a városi lakosság már meghaladta a falusi népességet, és jómódú középosztály alakult ki. Roque Sáenz Peña elnök 1912-ben kiterjesztette a választójogot minden 18 éven felüli argentin férfira. A reformmal a hagyományos oligarchia célja az volt, hogy a – Polgári Radikális Unió (UCR) által képviselt – új középrétegeket bevonja a politikai életbe, ugyanakkor felvértesse a rendszert a munkássággal szemben.²

Az első világháborúba torkolló válság, amely felére redukálta a nemzetközi kereskedelmet, az argentinokat is rászorította, hogy maguk állítsanak elő számos, nehezen importálható iparcikket. A világháború (amelynek során Argentína semlegesként mindkét hadviselő félnek szállított élelmiszert) drasztikusan korlátozta az importot, újabb impulzust adva a behozatallal konkuráló ipari tevékenységeknek. Az argentin agrár-export konjunktúrája a háború után folytatódott (különösen az 1920–21-es általános recessziót követően).³

Az 1916-ban kormányra került polgári radikálisok már elég nacionalisták voltak ahhoz, hogy 1923-ban részleges állami ellenőrzés alá vonják az olajipart, és néhány év múltán létrehozzák az állami olajvállalatot (Yacimientos Petrolíferos Fiscales – YPF). De az argentin feldolgozóipar (főleg a textilipar) lassabban fejlődött az 1920-as években, mint azt a megizmosodott belföldi kereslet indokolta volna, mert nem kapott elegendő vámvédelmet. (Bulmer-Thomas, 1994, 170. és 192. o.)

Kádár Béla szerint Anglia „növekedési központ szerepének megszűnése” az első világháború végén módot adhatott volna Argentínának egy olyan stratégiaváltásra, amely „az agrár-export helyett az agrártermékek feldolgozásából kiinduló, exportorientált iparosodást” tette volna meg a „növekedés hordozójává. Az agrár-exportot kiszolgáló infrastruktúra ebben az időben még lehetővé tette volna nemzetközileg is versenyképes ipar kibontakoztatását.” A nagybirtokos-kereskedő vezetőréteg azonban a folytatódó export-

¹ A századfordulón angol beruházások alkották az Argentínában investált közvetlen külföldi befektetések négyötödét. A külföldi tőke 1913-ban az állóeszközök felét tette ki. (Horváth, 2000, 12. o.; Crisorio et al., 2000, 135. o.; Bernal-Meza, 2001, 16. o.)

² A tulajdonosi és alkalmazotti réteg 1914-ben már a kereső népesség 30 százalékát tette ki. A világvárossá váló Buenos Aires körzetében ebben az évben 70 százalék volt a külföldön születettek aránya. A gyári munkások fele, az ipari vállalkozók kétharmada, a kereskedők háromnegyede született külföldön. A munkások (akik között az anarchizmus szívósabbnak bizonyult, mint Dél-Európában) nehezen kaptak állampolgárságot s így szavazati jogot. (Kádár, 1977, 227–228. o.; Quintana, 1999, 119. o.; Horváth, 2000, 13–15. o.)

³ Az USA a háború alatt fő kereskedőpartnerévé lett a legtöbb latin-amerikai országnak, s az 1920-as évek végére fő tőkeforrásukká is vált – kivéve Argentínát, amely azonban akkor még a szubkontinens messze legnagyobb piaca és exportőre volt. (Bulmer-Thomas, 1994, 158–183. o.; Fonseca, 2002, 13. o.)

konjunktúra talaján nem volt ebben különösebben érdekelt. (Kádár, 1977, 225. o.; Horváth, 2000, 13. o.)

A világháború után Argentína veszített fontosságából a meggyengült Anglia számára. A brit tőkebeáramlás lelassult, az exportkiszolgáló infrastruktúra romlott. Argentína egyre több termelőeszközt és iparcikket szerzett be az USA-ból. Argentín–brit–amerikai fizetési háromszög alakult ki: Argentína az Angliával szembeni kereskedelmi többletéből fedezte az USA-val szembeni deficitjét. Anglia a maga deficitjeit jórészt meglévő argentinai cégeknek jövedelmeiből finanszírozta. Argentína azonban az USA-val nem tudott új társulási modellt kiépíteni a két gazdaság kompetitív szerkezete miatt. Bár az amerikaiak az 1929–33-as világválság küszöbére feljöttek a második helyre Argentína külföldi beruházóinak sorában (megelőzve a franciákat és a németeket), továbbra is messze elmaradtak a britektől. (Bernal-Meza, 2001, 17. o.; Crisorio et al., 2000, 136. és 143. o.)

Az argentin ipart csak a világválság kényszerei tették a növekedés fő hordozójává. A válság padlóra küldte a primer termékek árait, de az iparcikké korántsem zuhant ugyanilyen meredeken. Az argentin exportbevételek 1929–32 között harmadukra zsugorodtak, míg a tőkebeáramlás elapadt. Mivel Argentína folytatta adósságának törlesztését, még drasztikusan megcsappant exportbevételeinél is kevesebbet költhetett importra. Az import-vásárlóerő meggyengülése minden eddiginél erősebb ösztönzést adott az importhelyettesítő ipari termelésnek. Így a gazdaságot már az ipar vezette ki a válságból, meghatározó módon járulva hozzá az 1932-es mélypont utáni fokozatos GDP-növekedéshez, míg az export még évekig stagnált. Argentína hamarabb is kilábalhatott volna a válságból, ha (más latin-amerikai államokhoz hasonlóan) felfüggesztette volna adósságának szolgáltatát.⁴

Az oligarchia – amely politikai hatalmának restaurálására törekedett az 1930–38 közötti katonai kormányzat keretében – megkísérelte átmementeni a világválságon a primer exporton nyugvó modellt. Fő piacának bebiztosítására Argentína felettébb előnytelen kétoldalú megállapodást kötött Angliával. Az 1933-as Roca–Runciman-szerződésben a birodalmi preferenciarendszerükbe bezárkózó britek juttattak ugyan egy (korábbi importjukat meg nem haladó) kontingenst az argentin húsnak és gabonának is, de nagyon kemény feltételekkel: cserében Argentína számos vámengedményt tett a brit exportőröknek; a bennlévő brit cégeknek megengedte, hogy az Angliába küldött argentin export ellenértékéből vonják le hazautalásaikat; olyan brit vasúti felszerelések beszerzését vállalta, amelyeknél az USA-tól olcsóbbakat és jobbakat vehetett volna.⁵

Importhelyettesítő iparfejlesztés – harmadik pozíció

Az importhelyettesítő iparosítás (ISI) az első időszakban (1930–45) a „könnyebb” iparágakra (textil, élelmiszer, tartós fogyasztási cikkek, vegyipari termékek) összpontosult. A második világháború importkorlátja újabb lökést adott az ISI-nek. A tengelyellenes brit blokádnál 1940-től teljesen elszigetelte Argentínát a kontinentális Európától. Bár az argentin export volumene csökkent (hiszen ezt a piackiesést Anglia nem tudta pótol-

⁴ A világválság előidézte az aranystandardon nyugvó, multilaterális kereskedelmi-pénzügyi rendszer végleges összeomlását. A drasztikus amerikai vámemelés után 1932-ben Anglia is visszavonult nemzetközösségi preferenciarendszerének sáncai mögé. Az ipari hatalmak bilaterálisizmusa és protekcionizmusa piaci beavatkozásra kényszerítette Argentínát is. Az argentin export 1929–32 között 1537 millió dollárról 561 millióra, az import 1388 millióról 364 millióra esett vissza. (Kádár, 1977, 228. o.; Bulmer-Thomas, 1994, 202., 209–211., 232–233. o.; Bernal-Meza, 2001, 16. o.)

⁵ A szerződést Julio A. Roca argentin alelnök és Walter Runciman brit kereskedelmi miniszter írta alá Londonban. (Horváth, 2000, 17. o.; Crisorio et al., 2000, 137. o.; Bulmer-Thomas, 1994, 218. o.)

ni), értéke nőtt. Az import viszont radikálisan (volumenében 1939–43 között kétharmaddal) visszaszorult, ismét ösztönözve az argentin ipari termelés bővítését. (Bernal-Meza, 2001, 17. o.; Bulmer-Thomas, 1994, 238–251. o.)

Az európai háború kitörése után az USA (amely igyekezett elkötelezni maga mellett a nyersanyagbázisként felértékelődött Latin-Amerika államait) az Amerika-közi Fejlesztési Bizottság keretében ösztönözte partnereinek iparosítási terveit és egymás közti kereskedelmét is. Ebben a kontextusban Federico Pinedo gazdasági miniszter (az argentin ipar fejlesztését célzó Concordancia-tervhez kapcsolódva) vámuniót kezdeményezett Brazíliával, Uruguayjal, Paraguayjal és Bolíviával. Az 1940-es Pinedo-tervet az a felismerés diktálta, hogy az Angliával és az USA-val fennálló háromszögből a specializált ipari exporttermelés fejlesztésével lehet kitörni, közeledve mind az új hegemon USA-hoz, mind Brazíliához és a többi szomszédhoz. A tervet a parlament elvetette, de Argentína (akárcsak az első világháború alatt) megint többet kereskedett szomszédjaival, jelentős feldolgozóipari exportot érve el. (Bulmer-Thomas, 1994, 241–242. o.; Crisorio et al., 2000, 145. o.)

A második világháború idején sok európai menekült Argentínába, szaktudásával és szerény tőkéjével gyarapítva az importkonkurencia szünetelésével amúgy is megszaporodott kisvállalkozások tömegét. Másrészt az olasz fasizmus széles körben hatott az argentin kispolgári rétegekre és számos vezetőre is (bár a semlegesség 1945 márciusáig való megőrzésében nem annyira a tengelyszimpátiák, mint inkább a maradék brit befolyás játszott közre).⁶

Az USA 1942 elején részleges gazdasági bojkott alá helyezte Argentínát, amely elhárította a tengelyhez fűződő kapcsolatainak megszakítására irányuló kérését. Ez csak szította az argentin nacionalizmust (amelyet már a méltánytalan Roca-Runciman-szerződés is táplált). A hadsereg nacionalista tisztí csoportja 1943-ban puccsot hajtott végre. A csoport tagjai, köztük Juan Domingo Perón, önálló gazdasági fejlődést akartak, elutasítva mindenféle külföldi dominanciát. A három év múltán elnökké választott Perón populista rendszere (1946–55) kiterjesztette az ISI-t a nehézipari ágazatokra is (acél-, papír-, alumínium- és olajvegyipar, autógyártás), elmélyítve az állam szerepét a felhasznált anyagok és energia előállításában, valamint a termelés finanszírozásában. A háború után feléledő importkonkurenciát protekcionista eszközök egész arzenáljával korlátozták. (Horváth, 2000, 18. o.; Bernal-Meza, 2001, 17–18. o.; Bulmer-Thomas, 1994, 265. o.)

Az erőltetett iparosítás a nemzeti vállalkozóréteg érdekeit szolgálta, de állást biztosított a védett iparágak munkásságának is. Az állami vállalatok egyre nagyobb számú alkalmazottat foglalkoztattak, a bővülő államapparátus felemelkedési lehetőséget nyújtott a középrétegeknek. A (karizmatikus vezérhez kötődő szakszervezeti tömegbázisra támaszkodó) Perón-kormány jócskán emelte a városi reálbéreket, szociális hálót hozott létre, munkásbarát jogszabályokat alkotott. A legszegényebkekről Perón (első) feleségének alapítványa gondoskodott a vállalati szféra „adományaiból”: Eva Duarte személyesen osztogatta a segélyeket, s a szegénynép bálványként imádta. Perón tekintélyuralmi rendszere ugyanakkor a hatalom központosítására és az egész társadalom ellenőrzésére törekedett, „megtisztítva” az ellenzéki elemektől a hadsereget, a szakszervezeti mozgalmat, a sajtót, az egyetemeket és az igazságszolgáltatást (beleértve a legfelsőbb bírák cseréjét). (Horváth, 2000, 68–70. o.; Quintana, 1999, 121–122. o.)

A háború után az USA betuszkolta Argentínát az új globális, illetve regionális biztonsági rendszerbe: az ENSZ-be (1945), illetve az Amerika-közi Kölcsönös Segítség-

⁶ A tulajdonosi és alkalmazotti réteg 1947-re a kereső népesség 40 százalékára duzzadt; ezen belül az önálló vállalkozók (kisiparosok, kiskereskedők) aránya 20 százalékra. (Kádár, 1977, 228. o.; Bulmer-Thomas, 1994, 248. o.; Halperin, 1994, 430. o.)

nyújtási Szerződésbe (TIAR – 1947), ez utóbbival véget vetve féltekei hegemoniája brit megkérdőjelezésének. Perón azonban – bár Argentínát a Nyugathoz sorolta, és annak vezetőjeként elismerte Washington – külgazdasági téren önállóságra tartott igényt. Argentína távol maradt a Bretton Woods-i rendszertől (az IMF-be és a Világbankba csak 1956-ban, a GATT-ba 1967-ben lépett be).

A Perón-kormány – a (főleg Nagy-Britanniával szembeni) háborús exportaktívumból eredő devizatartalékok felhasználásával – államosította a vasutat, a telefonhálózatot, a közüzemi szolgáltatásokat és a bankokat, továbbá repatriálta a külföldi adósságot, jócskán visszaszorítva a külföldi (főleg a brit) tőke jelenlétét. Ezen túlmenően az ISI felgyorsítását a mezőgazdaságtól elvont jövedelmekből finanszírozták, meggyengítve az agrároligarchiát. E „dekapitalizáció” fő eszköze az állam külkereskedelmi monopolszerve, az Argentin Kereskedelemfejlesztő Intézet volt, amely az exportra szánt agrártermékeket a világpiaci ár feléért-harmadáért vásárolta fel. Az ár-, adó- és beruházási politika együttes hatására az argentin agrártermelés már az 1940-es évek végén visszaesett, holott az európai importéhség akkor még javában tartott.⁷

A peronista külpolitika a „harmadik pozícióra” (a kapitalizmus és a kommunizmus végleit egyaránt elutasító köztes ideológiai álláspontra) épült. Az USA-hoz fűződő viszony hűvös maradt, mert Argentína pragmatikus kapcsolatot keresett minden olyan állammal, amely segíthette iparfejlesztési terveit, beleértve a Szovjetuniót is. De az amerikai cégek Argentína nélkülözhetetlen szállítói lettek, hiszen a háború utáni években számos beruházási jószágot és inputot csak tőlük lehetett beszerezni. Ellensúlyként a Perón-kormány segítette az európai relációk újbóli felfutását, és dél-amerikai integrációs kezdeményezéseket tett. Az argentin–brazil–chilei ABC-megállapodás terve azonban 1954-re elvetélt.⁸

A túlzott protekcionizmus és állami beavatkozás gyengítette a versenyt, rontotta a termelési tényezők allokációjának hatékonyságát, és szinte kizárta az ipari exportképesség elérését. A növekedés már az 1950-es évek elején lelassult, de a befelé forduló stratégia a Perón-rendszer 1955-ös katonai megdöntése után is fennmaradt. A polgári radikális reformerek – Arturo Frondizi (1958–62), Arturo Illia (1963–66) – folytatták a protekcionista iparfejlesztési politikát. De egyetlen kormány sem tudott hatékonyan működni a peronisták ellenállása miatt: a szervezett munkásság ugyanis hű maradt a száműzetésbe vonult Perónhoz, szemben a hadsereggel, a vállalkozóréteggel és az értelmiség jó részével. A peronistákat több szakszervezeti vezetőjük agyonlövétése sem törte meg. A katonák újra meg újra beavatkoztak a peronizmus visszatérésének kizárására. (Kádár, 1977, 229–231. o.)

A hosszú távú szerkezetátalakító terveket szövő Frondizi ösztönözte a közvetlen külföldi beruházásokat (FDI), amit főleg az amerikai cégek használtak ki. Az USA az 1950-es évek végén megelőzte Nagy-Britanniát mint Argentína egyéni főberuházója.

⁷ A nemzeti ipar védettsége lehetővé tette az iparcikkek árainak emelését. Az agrártermékekre viszont exportvámokat vetettek ki: ezek egyrészt adóként növelték az állami bevételeket (közvetve könnyítve a városi lakosság adóterheit), másrészt leszorították a belföldi élelmiszerárakat, kinyitva az agrárolt (és szintén mezőgazdasági jövedelmeket csoportosítva át a városi lakosság javára). (Bulmer-Thomas, 1994, 261. o.; Kádár, 1977, 226. o.)

⁸ Az USA bosszúságára Argentína 1949-ben újabb öt éves megállapodást kötött (a Marshall-segéllyel támogat) Angliával, amely hús és gabona cseréjét irányozta elő kőolajra, szénre és egyes ipari termékekre. Az európaiak együttes részesedése az argentin kereskedelemben 1948–58 között 50,8 százalékról 56,8-ra nőtt, míg az USA hányada 24,1 százalékról 13-ra csökkent. Perón és a brazil Getúlio Vargas együttműködésének formalizálását belső ellenzékük hiúsította meg. (Másképpen Perón argentin regionális vezetést képzelt el, holott a brazil gazdasági teljesítmény az 1950-es években már felülmúlta az argentint.) (Crisorio et al., 2000, 153–154. o.; Horváth, 2000, 78–79. és 97. o.)

Igaz, az évtized második felében már a nyugat-európai beruházók is visszatértek Argentínába.⁹

A multik részesedése az argentin ipari termelés egyötödéről egyharmadára növekedett 1955–75 között. A feldolgozóipari multik zöldmezős beruházásokat valósítottak meg Argentínában, de gyakran elavult technológiáik életgörbéjének megnyújtására használták ki a fogolypiacot (amelyből a helyi gyártás fejében nagyobb szeletet hasíthattak ki, mint a hatékonyabb külső szállítók). Az ipari termelés bővülése nem tükröződött az export összetételében: az iparcikkek 1975-ben is csak egyötödét tették ki a kivitelnek. Az ipar kereskedelmi mérlege deficitese maradt, ami végső soron fizetési mérleghiányhoz vezetett, korlátozat szabva az egész gazdaság növekedésének. (Bernal-Meza, 2001, 18–20. o.)

A protekcionizmus és a fizetésimérleg-válságok szították az inflációt, aminek már a „háborús devizafelesleg” pénzkinálat-növelő hatása is tápot adott. Az állam kiterjedt szerepvállalása krónikus büdzsédeficitekhez vezetett. A tőkeigényes alapágazatokban domináló állami vállalatok egyre veszteségesebbé váltak. A nagyfokú önállóságot élvező tartományok túlduzzasztották bürokráciájukat, és saját bankokat alapítottak, ami közvetett pénzteremtésre adott módot, további áremelkedéseket gerjesztve. Frondizi elnökségének FDI-re alapozott ipari expanziója fizetésimérleg-válságba torkolt. Illia a rövid távú stabilizációra koncentrált, az IMF hagyományos terápiáját követve.¹⁰

Juan Carlos Onganía tábornok (1966–70), aki Illia megdöntésével megint megakadályozta a peronizmus visszatérését, rendhagyó (vegyes) stabilizációs programmal kísérletezett.¹¹ Onganía megszerezte egy peronista szakszervezeti vezető támogatását programjához, de a mozgalom zöme ellenállt. Erre a diktátor durva leszámolással reagált. A politikai erőszak elfajult: egyrészt a katonák és félkatonai milicisták büntetetei, másrészt a városi gerillák üzletemberrablásai és a peronista forradalmi csoport (Montoneros) politikai gyilkosságai nyomán. Az infláció 1970-től ismét felgyorsult. A hatalmat 1971-ben átvevő reformista főtisztek (a peronisták nélküli kormányzási kísérletek meddősege láttán) legalizálták a Juszticialista Pártot, majd (az erőszak feltartóztatásának utolsó reménységeként) hazahívták Perónt, akit 1973-ban 62 százalékos támogatással választottak újból elnökké – de nyolc hónappal később meghalt.¹²

A politikai és gazdasági instabilitás közepette a növekedés üteme mérsékelte (1950–72 között egy főre számolva évi másfél százalék) maradt, noha a GDP jelentős hányadát (1950–70 között átlagosan egyötödét) fordították beruházásra. Az argentin beruházások hatékonysága messze elmaradt a brazilokétól, sőt a fejlődő országok átlagától is. Mindamelllett az 1970-es évekre meglehetősen komplex ipar fejlődött ki, még ha legdinamikusabb ágazatait multik uralták, az agráripari exporttermelést pedig helyi nagyvállalatok monopolizálták is. (Kádár, 1977, 234–238. o.; Fonseca, 2002, 13. o.)

A „második peronizmus” már kiegyensúlyozottabb külgazdasági politikát folytatott: az iparfejlesztést az export ösztönzésével ötvözte, kiemelten támogatva a természeti, agrárgazdasági erőforrások kiaknázására épülő ágakat. Az 1970-es évek elején az argen-

⁹ A kubai forradalom hatása megint közelítette egymáshoz a fejlesztésorientált argentin és brazil kormányt. Frondizi 1961-ben barátsági megállapodást írt alá a brazil Jânio da Silva Quadrosszal, majd annak utódával, João Goularttal gátolni próbálta Kuba kizárását az Amerikai Államok Szervezetéből. A hidegháború teljében az USA nem tűrhette ezt az összefogást. A Goulart-t 1964-ben megdöntő brazil junta ellenben az amerikai Szövetség a Haladásért program segélyeinek fő kedvezményezettje lett. (Crisorio et al., 2000, 145–162. o.)

¹⁰ Állami vállalatok uralták a nyersanyagtermelést, az olajfinomítást, az acél- és vegyipart, a közüzemi szolgáltatásokat, a légi szállítást. (McComb – Zarazaga, 1997, 162. o.)

¹¹ Az ipari növekedést jelentős leértékeléssel, expanzív pénz- és hitelpolitikával, (mérsékelten) deficitese költségvetéssel igyekezett serkenteni; a belső egyensúlyhiány elburjánzását pedig ár- és bérkorlátozásokkal, valamint az importvámok csökkentésével és az exportvámok emelésével próbálta gátolni. Mindez átmenetileg megelénkítette a gazdaságot, és visszafogta az inflációt. (Kádár, 1977, 230–231. o.)

¹² Juszticialista Párt: a peronista párt. (Quintana, 1999, 124. o.)

tin export egyötödét a latin-amerikai országok vették fel. A brit piac szerepét mindinkább az olasz, a spanyol és a holland vette át. Az USA hányada az argentin exportban 1973-ban 9 (az importban 20) százalékot tett ki.¹³

A „második peronizmus” kompromisszumos jövedelempolitikája (a „szociális paktum”, amelyben a szakszervezeti központ, a vállalkozók szövetsége és a kormány egy-egy reálbéremelés után rögzítette az árakat és a béreket) lehetővé tette az infláció féken tartását és a növekedés újbóli felgyorsítását. A feldolgozóipar exportja 1977-re meghaladta az importját. Az ipar 1975-re 30 százalékkal járult hozzá a GDP-hez, munkát és megélhetést biztosítva a 25 millióra duzzadt népesség jelentős részének. A második peronizmus jórészt korrigálta, amit az előző kormányok az elosztási viszonyokon rontottak. A szegénység a lakosság egytizede alá szorult vissza, s az argentinok leggazdagabb tizedének jövedelme 1974-ben tizenkétszeresét tette ki a legszegényebb tizedének (ami nagyon jó arány volt). (Kádár, 1977, 240. és 244. o.; McComb – Zarazaga, 1997, 162 o.; Ramos, 2000, 138. o.; Fonseca, 2002, 13. o.)

Mindamellett a peronista restauráció újra kiterjesztette az állami ellenőrzést a vállalati, a fogyasztói és a bankszféra legtöbb döntésére. Perón halála után a szociális paktum szétesett. A politikai erőszak és az infláció elszabadult, ahogyan a különböző társadalmi csoportok harcba szálltak reáljövedelmük megőrzéséért. A növekedés még hamarabb kifulladásra jutott, mint az első peronizmus idején. (Horváth, 2000, 156. o.)

Import-helyreállító ipartalanítás, eladósodás, infláció

A hatalmat 1976-ban magához ragadó katonai junta radikális külgazdasági liberalizációt hajtott végre, tekintet nélkül az ISI négy évtizede alatt mégiscsak kifejlődött technikai kapacitásokra. Jorge Rafael Videla tábornok technokratái kíméletlen szabadpiaci reformjaikkal – modernizálás helyett – tönkretették a nemzeti ipar foglalkoztatási szempontból legperspektivikusabb ágait, visszatérítve Argentínát a primer exporton nyugvó modellhez.

Az erőforrás-allokáció központjába a pénzügyi szektor került, és az ipar helyett újra a mezőgazdaság, valamint az energiatermelés kapott prioritást. Az 1977-es pénzügyi reform nagyarányú spekuláció közepette zajlott, a magas kamatlábak által vonzott külföldi tőke részvételével. A pénzügyi liberalizáció kétes vagyonszerzésre adott módot, és elősegítette a nagyvállalatok, bankok és az állami bürokrácia közötti összefonódásokon alapuló gazdasági-pénzügyi konglomerátumok létrejöttét.¹⁴

Az 1976–83 közötti junták 30 ezer embert „tüntettek el” nyomtalanul a (félkatonai milíciáknak a gerillák elleni bevetésével folytatott) „piszkos háborúban”, amelynek traumájából az argentin társadalom mindmáig nem épült fel. José Martínez de Hoz gazdasági miniszter (a reálbéreket durván redukáló első stabilizációs kísérlete után) 1979-ben (reálfelértékeléssel járó) előre bejelentett csúszó-leértékeléssel, kereskedelmi nyitással, a tőkeforgalom szabadabb tételével és büdzsékorrekcióval próbálta megfékezni az inflációt és átrendezni a relatív árakat. (McComb – Zarazaga, 1997, 162–163. o.)

Az ipart a piacsugorodás, az importáradat, a reálfelértékelés és a kamatlábak felzökése mély válságba döntötte. A legnagyobb csapást a munka- és tudásigényes fém-

¹³ A „heterodox autonómia” doktrínájában a második peronizmus újrafogalmazta a harmadik pozíciót, az USA-hoz fűződő viszonyban megkülönböztetve a „csatlakozást” (afiliación) a „felsorakozástól” (alineación). (Kádár, 1977, 240–243. o.; Bernal-Meza, 2001, 50. o.)

¹⁴ A pénzügyi reform a belföldi pénzpiacok deregulációját és a külföldiekkel való összekötését, a magánbankok, a pénzügyi szolgáltatók szerepének helyreállítását, az állam finanszírozó tevékenységének visszaszorítását célozta. (Bernal-Meza, 2001, 20–22. o.)

feldolgozó-gépgyártó ágazat szenvedte el. Számos feldolgozóipari multi is elhagyta Argentínát, hogy máshol, kedvezőbb körülmények között gyártott iparcikkek exportjával próbálja ellátni az egyszerre megnyíló és zsugorodó piacot.¹⁵

A nyitás kedvezett a nagy agrár- és agráripari exportőröknek, de értékesítési feltételeiket az 1973–74-es első olajársokk utáni világrecesszió, valamint a (Nagy-Britanniával kibővülő) Európai Közösség közös agrárpolitikája nehezítette. A mezőgazdaságát kemizáló és védelmező EK nemcsak önellátóvá vált élelmiszerekből, visszafogva importját, hanem már a világpiacon is konkurenciát támasztott Argentínának vastagon szubvencionált exportjával. Argentína mégis növelni tudta kivitelét a következő években, a szovjet piacon vezetve le agrárfeleslegeit. A katonai kormány (minden kommunistaellenessége dacára) megtörte az (afganisztáni beavatkozás után a Szovjetunió ellen meghirdetett) amerikai embargót, Brazíliával egyeztetve.¹⁶

A költségvetési mérleghiány azonban makacsul mélyült. A gazdaság ellenőrzésének kulcsát jelentő állami vállalatokat a katonák sem akarták privatizálni. Argentína mind többet vett fel az olajdollárok túlkínálatát levezetni igyekvő nemzetközi magánbankok által (rugalmas kamatlábakkal) nyújtott kölcsönökből.¹⁷

Az 1978–79-es második olajáremelésre a fejlettek már monetáris restrikciónal reagáltak, drámaian felszórólva a nemzetközi kamatlábakat, míg az általános recesszió lenyomta a primer termékek világpiaci árait. Ez egyszerre tette nyomasztóvá Argentína adósságszolgálati terheit, és rontotta kereskedelmi cserearányait. A valutatartalékok 1981 elejére elapadtak, leértékelésre és a tőkeforgalom újbóli korlátozására kényszerítve a juntát. A külföldi tőkepiacok elzáródásával a junta az IMF pénzügyi támogatását kérte, de nem tudta teljesíteni a feltételeit. A termelés 1980–82 között 11 százalékkal hanyatlott. A katonai kormány átvállalta a magánszektor külföldi adósságát: az ifjú gazdasági miniszter, Domingo Cavallo által államosított külföldi adósság két év alatt megduplázódott. (McComb – Zarazaga, 1997, 166. és 173. o.)

A junta (amely a politikai terror és a gazdasági káosz miatt szembekerült a társadalom zömével) az irredentizmusra apellált: Leopoldo Galtieri tábornok 1982-ben csapatokat küldött a Falkland-szigetekre, hogy így vezesse le az általános elégedetlenséget. A háború nemcsak a Nagy-Britanniához fűződő hagyományos szálakat tépázta meg, hanem egy időre megrontotta a kapcsolatokat a többi EK-taggal és a Ronald Reagan vezette USA-val is. Brazília és a legtöbb latin-amerikai ország viszont szolidaritást vállalt Argentínával. A Falkland-válság utóhatása erősítette azt a tendenciát, amelynek során a britek helyét más európaiak, illetve maga az EK vette át Argentína külgazdasági kapcsolataiban.¹⁸

A háború tovább rombolta a gazdaságot, amelyet a kormány újra messzemenő ellenőrzés alá vont. Reynaldo Bignone tábornok kormánya (pénzkibocsátással) gerjesztette az inflációt, miközben gátolta a piaci szereplőket pénzügyi aktívumaik és passzívumaik indexálásában. Ezzel jócskán lefaragta ugyan a belföldi adósságok (így az államadósság) reálértékét, de éppúgy a betétállományét is, ami tőkemenekülést váltott ki. Az ar-

¹⁵ Az iparnak a GDP-hez való hozzájárulása 22 százalékra esett vissza. A bérek nemzeti jövedelmen belüli részesedése 25 százalékkal, az egy főre jutó jövedelem 15 százalékkal csökkent a junták nyolcéves rémuralma alatt. (Bernal-Meza, 2001, 20–23. o.)

¹⁶ A Carter-kormány emberjogi és nukleáris követelményei az argentin juntát éppúgy elidegenítették az USA-tól, mint a brazilt. A Déli Kúp juntái együttműködtek politikai ellenfeleik „eltüntetésében” is. (Crisorio – Aquirre, 1998, 4–10. o.; Bernal-Meza, 2001, 22. o.)

¹⁷ A költségvetési deficitet csak tetézték a központi banknak azok a veszteségei (kvázi-büdzsédeficit), amelyeket részint a spekulációba bonyolódó, részint a pénzügyi politika melléfogásait megsínyló bankok megmentése érdekében vállalt. (McComb – Zarazaga, 1997, 163–164. o.)

¹⁸ Az USA jogellenesnek minősítette az argentin erőalkalmazást, és Nagy-Britannia pártjára állt, NATO-szövetségi kötelezettségét előbbre sorolva Amerika közti segítségnyújtási fogadalmánál.

gentinok mindinkább elvesztették bizalmukat nemzeti valutájukban és bankrendszerükben: megtakarításaikat dollárra váltották, és kivitték az országból. Az infláció a legszegényebbeket sújtotta leginkább, mert ők kénytelenek voltak készpénzben tartani szerény keresetüket. (McComb – Zarazaga, 1997, 165. és 166. o.)

A katonai diktatúra (amely belebukott a Nagy-Britanniától elszenvedett vereségbe) a GDP 60 százalékára rúgó külföldi adósságot és az export 60 százalékára duzzadt kamatterhet hagyott a polgári radikális Raúl Alfonsín kormányára (szemben az 1975-ös 19, illetve 8 százalékkal). Mexikó 1982-es törlesztési moratóriuma után a nettó tőkeáramlás tartósan negatívvá vált egész Latin-Amerika számára. A külföldi adósság és a költségvetési deficit behatárolta az Alfonsín-kormány mozgásterét, mert ezek finanszírozásához csak privatizációval és magas kamatlábakkal szerezhetett tőkeforrásokat. Egyúttal (devizaforrást jelentő) kereskedelmi többletet kellett produkálnia, ami szintén a belföldi kereslet visszafogására szorította. (Bernal-Meza, 2001, 23. o.; Fonseca, 2002, 13. o.)

A mérsékelt (centrumbaloldali) Alfonsín azért nyerhette meg az 1983-as demokratikus elnökválasztást, mert (a fejlettebb, sűrűn lakott partvidéki tartományok középrétegeiből álló bázisán kívül) megkapta a peronisták visszatérésétől várható jövedelmi redisztribúciótól tartó (jobboldali) felsőrétegek (nagyvállalkozók, földbirtokosok), valamint a mindenféle politikai erőszakból kiábrándult (baloldali) értelmiségiek szavazatait is. De koalíciójának kormányzását megnehezítette, hogy a szakszervezetek és a tartományok zöme a Juszticialista Párt ellenőrzése alatt állt.¹⁹

Az Alfonsín-kormány két malomkö között őrlődött. A hitelezőket képviselő IMF és a helyi gazdasági-pénzügyi konglomerátumok sürgették az állami szektor „racionalizását” (privatizációját). A (főnökeik által vaskézrel ellenőrzött) peronista szakszervezetek viszont elszántan védelmezték az állami vagyont, foglalkoztatást és béreket. Alfonsín elnöksége alatt 14 általános sztrájkot tartottak. A kormány 1985-ben rendhagyó stabilizációs programmal kísérletezett, az inflációs várakozások elfojtására törekedve, 1988-ban pedig szabványos kiigazítási tervvel próbálkozott.²⁰ Mindkettő összeomlott, mert a nagy konglomerátumok nem bíztak abban, hogy leküzdheti privatizációval szembeni ellenállást. Az állami vállalatok az 1980-as évek végére már évi ötmilliárd dollár körüli veszteséget „termeltek”. Argentína 1988-ban felfüggesztette külföldi adóssága törlesztését. (McComb – Zarazaga, 1997, 173. o.)

Alfonsín (stabilizációs vergődése ellenére) rendelkezett hosszabb távú iparfejlesztési elképzelésekkel is, amit az 1986–89 közötti argentin–brazil integrációs és együttműködési program (PICAB) illusztrált. A PICAB egyfelől a demokratikus keretekhez – vagyis az USA-val közös értékekhez – visszatérő két szomszéd természetes egymás felé fordulásából fakadt. Másfelől az „észak–dél” konfliktusba illeszkedett: két adósállam keményvaluta-kímélő mechanizmusa volt, amely preferenciális kontingensek cseréjével segítette integrációjuk kibontakozását 24 stratégiai ágazaton (beruházási jóságok, autó, atom, acél, élelmiszer) belül. Mindamellet a két kibékülő, de instabil szomszéd csak két évig tudta tartani a liberalizációs librettót.

¹⁹ A peronizmus egyrészt a sűrűn lakott tartományokban lévő nagyvárosok körüli „rozsdadovek” munkás- és munka nélküli rétegeinek (a szakszervezetek, illetve munkalehetőségeket nyújtó szociális programok útján történő) szervezéséből, másrészt a gyéribben lakott, de a törvényhozásban aránytalanul nagy súllyal képviselt belső tartományok fölötti ellenőrzéséből merítette erejét. (Di Tella, 1998, 344. o.; Murillo, 2002.)

²⁰ Az 1985-ös Austral-terv új pénzt vezetett be, befagyasztotta a béreket, emelés után befagyasztotta a közszolgáltatások díjait, devalválás után befagyasztotta az árfolyamot, csökkentette az irányadó kamatlábakat és növelte az exportvámokat. De az ipari termelésnek nem tudott lökést adni, mert az állami beruházásokat az eladósodás korlátozta. Így az árukinálat továbbra is elmaradt a nominális kereslettől, és a zárlatok feloldásával az árak újra emelkedtek. (Bernal-Meza, 2001, 25. o.)

Az 1989. májusi elnökválasztást a peronista Carlos Menem nyerte meg, aki nagyarányú béremelést és állásteremtést ígért. Már győzelme előtt fejvesztett tőkemenekülés indult meg, júliusra teljesen elértéktelenítve az australt, és havi 200 százalékos hiperinflációt korbácsolva. Az élelmiszerraktárakat fosztogató zavargások arra készítették Alfonsint, hogy (december helyett) már júliusban átadja Menemnek a hatalmat. (Bernal-Meza, 2001, 28. o.)

Konvertibilitási terv és munkanélküliség

Az elnöki poszton Menemnek a teljes „államcsőddel” kellett szembenéznie: a termelés egy évtizede hanyatlott, a hiperinfláció 1990 elején tetőzött, az adózás összeomlott. Ezzel egy időben a hidegháború vége az angolszász kapitalizmus diadalmenetét hozta. A kommunista rendszerek összeomlását az etatista modellek általános bukásaként fogták fel egész Latin-Amerikában. Az argentin agrárexport közvetlenül is megsínylette a szovjet piac elvesztését.

Bár az 1980-as évek rettegett adósszindikátusából semmi sem lett, az (USA által összefogott) hitelező bankok végül beleegyeztek, hogy a latin-amerikaiak kiaknázhassák adósságuk piaci értékének csökkenését, de kikötötték az IMF liberalizációs követelményeinek teljesítését. Az amerikai kormány, a washingtoni székhelyű nemzetközi pénzügyi szervezetek és a latin-amerikai adósállamok közötti „konvergencia” az 1989-es „washingtoni konszenzusban” tükröződött, amely rögzítette a szabadpiaci reformelveket. A nettó tőkeáramlás 1991-től pozitívrá váltott Latin-Amerika számára.

A hiperinflációba belefáradt argentin társadalom zöme elfogadta az újabb liberalizáció gondolatát. Félretéve választási ígéreteit, Menem vállalta a nagy konglomerátumok érdekeinek szolgálatát, és hozzáfogott a neoliberális reformokhoz, hogy Argentína újratárgyalhassa külföldi adósságát, friss nemzetközi hitelforrásokhoz juthasson, működő tőkét és technológiát csábíthasson, és külföldi piacokat szerezhessen. De – szemben Alfonsin őszinte demokratizáló törekvéseivel – Menem a tekintélyuralmi módszereket megtartotta a peronista tradícióból.

Menem a sürgősségi rendeletek és az elnöki vétók sűrű alkalmazásával növelte elnöki hatalmát a törvényhozás rovására. A legfelsőbb bíróságot pedig rendeleti kormányzása „legitimálásának” engedelmes eszközévé tette, elérve ötről kilenc tagúra való bővítését. Így a testület (vészhelyzetre hivatkozva) alkotmányosnak mondta ki a (tulajdonjogokat csorbító) 1989. végi, stabilizációs célzatú rendeletet. Ennek értelmében minden 610 dollárt meghaladó bankbetétet olyan (dolláralapú) államkötvényekre (BONEX) cseréltek, amelyeket a piac akkor 30 százalékkal kevesebbre értékelt a névértéküknél.²¹

Mindamellet az inflációt csak a Cavallo gazdasági miniszter által 1991 áprilisában meghirdetett *konvertibilitási terv* fékezte meg, amely három fő elemből állt. 1.) Nagyszabású privatizáció; a szövetségi kormány költségdeficitjének lefaragása (beleértve a közalkalmazotti állomány megritkítását szövetségi szinten). 2.) Kereskedelmi, beruházási és pénzügyi liberalizáció. 3.) A konvertibilitási törvény (convertibilidad), amely rögzítette a nemzeti valuta dollárral szembeni árfolyamát (1 pezó = 1 dollár), és szavatolta a monetáris bázis valutatartalékokkal való teljes fedezetét: a valutahatóság csak annyi pezó kibocsátását tette lehetővé, amennyi dollár beáramlott, míg a kiáramló dollárokat beváltott pezót kivonta a forgalomból.

A convertibilidad letörte az inflációs várakozásokat, mert kizárta az emissziót, és mindenki számára garantálta, hogy pezóját korlátlanul dollárra válthatja be a fix paritá-

²¹ Ez a betétkisajátítás a hiperinfláció megfékezését célozta a pénzpiaci likviditás csökkentésével. (Manzetti, 2002, 10–12. o.)

son. Ezzel újjáélesztette a befektetők és a szélesebb lakosság bizalmát abban, hogy a kormány képes fegyvelmezett pénzpoltikára. A (nominális pezó–dollár paritás rögzítéséből és az amerikaiat még néhány évig meghaladó inflációból adódó) reálfelértékelődés, valamint az importliberalizáció együttes hatása leszorította a behozattal konkuráló hazai termékek árait és rajtuk keresztül az inflációt.

Az infláció még 1991-ben (négy számjegyről) egy számjegyre szorult vissza, jócskán növelve a széles lakosság vásárlóerejét, különösen a legszegényebbekét. Az évtizedek óta először beálló árstabilitás föllendítette a hitelnyújtást, a beruházásokat és a fogyasztást. A privatizáció sok FDI-t vonzott. A hitelezők argentin érdekeltségekre cserélhették adósleveleiket. A fix paritás melletti komoly kamatlábkülönbségek csábították a portfólió-befektetéseket. Mindez gyors növekedést eredményezett: az egy főre jutó GDP 1991–97 között 3,3 százalékkal nőtt évi átlagban, az (1994. végi mexikói pénzügyi válság „fertőző” hatásának betudható) 1995-ös törés ellenére.²²

Menem a reformokkal új szavazókat szerzett: főleg a nagyvállalkozó csoportokból (amelyek hasznát húzták a privatizációból), valamint a középrétegekből (amelyek fogyasztási színvonalát az erős pénz és a javuló közüzemi szolgáltatások jócskán emelték). Másrészt igyekezett minél kevésbé elidegeníteni magától a szakszervezeteket (az állami szektorbeliek privatizációellenes sztrájkjait letörte, de a magánszektorbelieket jutalmazta; a munkaügyi reformot nem erőltette). Így 1995-ben elérte újráválasztását, főleg a jobbközép táborból pótolva, amit munkásbázisából elveszített. (Manzetti, 2002, 7. o.; Di Tella, 1998, 346. o.)

Az argentin növekedés azonban nem bizonyult fenntarthatónak. A reálfelértékeléssel párosuló nyitás mély folyómérleg-hiányt okozott, és megint súlyos dezindusztrializációhoz vezetett. A foglalkoztatás zömét adó kis és közepes cégek csak kínkeservesen alkalmazkodtak az éleződő külföldi konkurenciához, sőt nagy számban mentek tönkre. A termelőkapacitások lebomlását szinte kizárólag a gazdaság internacionalizálódása ellensúlyozta. Az FDI azonban már meglévő magáncégek és privatizált állami vállalatok megvásárlására, illetve belpiacra orientált, főleg szolgáltató tevékenységekre (közmvé, közlekedés, távközlés, bankszektor) összpontosult.²³

Eleinte a Brazíliával való preferenciális integráció is sok beruházást vonzott Argentínába. A brazil stabilizáció (az 1994-es Real-terv) nyomán azonban számos multi inkább magába Brazíliába telepítette (a szubrégió egészét ellátni hivatott) új üzemeit. A feldolgozóipari multik jórészt a munkaerő-felhasználás racionalizálásával és tőkeigényes technológiaváltással szilárdították pozícióikat az újra megnyíló argentin piacon. A nagy helyi konglomerátumok melléktevékenységeik lenyesésével igyekeztek „transznacionalizálódni”.²⁴

Mindez súlyosbította a foglalkoztatási gondokat, de nem eredményezett új, fenntartható iparosítási modellt. Argentína nem nagyon tudott olyan kifinomult, kutatás-fejlesztésen alapuló ipari termékeket produkálni, amelyek értékesítésénél az ár kevésbé nyom a latban. A tíz legfontosabb exportcikk közül kilenc primer termék (agrártermék és kőolaj) maradt. Jobbára csak azok az ipari tevékenységek őrizték meg versenyképességüket, amelyek természeti erőforrások (viszonylag szerény többletértéket képviselő,

²² Argentína 1992-ben csatlakozott a Brady-tervhez, némileg lefaragva és átütemezve külföldi adósságát, ezzel megnyitva a friss tőkeforrások zsilipjét. (Bernal-Meza, 2001, 30. o.)

²³ A multik részesedése a termelő szektorok összes eladásában 1998-ra megközelítette a 60 százalékot (100 százalék körüli hányaddal a telefonszolgáltatásban, az autóiparban, a villany-, gáz- és vízellátásban). Az argentin bankrendszer mintegy 40 százaléka került külföldi tulajdonba az ezredfordulóra. (Kulfas – Porta – Ramos, 2001; Fritz, 2002, 26. o.)

²⁴ A száz legnagyobb feldolgozóipari cég eladásából a multik 1974-ben 43, 1998-ban 61 százalékkal részesedtek. (Chudnovsky – López, 2002, 162. o.)

tőke- és technológiaigényes) közvetlen feldolgozására épültek, az ország statikus komparatív előnyeinek meghosszabbításaként.²⁵

A privatizációban a Menem-kormány a bevételek maximalizálására törekedett. Számos privatizált (szolgáltató) vállalat még jó darabig őrizhette monopolhelyzetét és magas díjait. A privatizált cégekben tulajdont szerző argentinok később gyakran adták el részüket külföldi tulajdonosársaiknak, ellenértékét pedig kivitték az országból. A külföldi tulajdonban lévő nagybankokat (a tíz legnagyobb argentin bank közül hetet) azzal vádolták, hogy vonakodtak hitelezni a kis és a közepes cégeknek. A privatizáció kiterjedt olyan (máshol óvatosabban kezelt) stratégiai ágazatokra is, mint a kőolaj- és földgáztermelés.

A neoliberais gazdaságpolitika duális gazdaságot alakított ki Argentínában. Ennek egyik része a világ gazdasághoz kapcsolódik: ide tartoznak a multik leányvállalatai az iparban, a bankszektorban, a közüzemi szolgáltatásokban, az energiatermelésben, továbbá a helyi nagyvállalatok a dinamikus ipari, a szolgáltatási és a természeti erőforrásokhoz kötődő ágazatokban, beleértve a Pampák fejlett technológiájú mezőgazdasági-agráripari nagytermelőit. Másik részét viszont a belföldi piacra utalt, hitelhez alig jutó kis- és középvállalatok, valamint a Pampákon kívüli régiók leszakadó kis- és közepes termelői alkotják. (Bernal-Meza, 2001. 38. o.)

Az 1990-es évek második felének a feltörekvő piacokat érő sokkjai Argentínából is tőke kivonásra készítették a portfólió-befektetőket. De a convertibilidad kibírta a mexikói fertőzést, noha 1995-ben hatmilliárd dollár párolgott el Argentínából, és a GDP csaknem 3 százalékkal zsugorodott. Ezután Argentína a „keménykötésű” árfolyamrendszerek (IMF-beli) híveinek fő „szemléltető eszköze” és a feltörekvőket finanszírozó nemzetközi tőkepiacok üdvöskéje lett: hosszabb lejáratra kibocsátott dollárkötvényeit is aránylag szerény kamatfelárral jegyezték az amerikai kincstárjegyekhez képest. Az argentin gazdaság újabb hároméves növekedési ciklust ért meg, és az 1997-es ázsiai pénzügyi válságok fertőzésének is ellenállt. Az 1998–99-es brazil válság hatása azonban már megrendítette: a portfóliótőke-kivonás ekkor már tartós recessziót eredményezett.²⁶

A valutatartalékokat megcsapoló nettó dollárkiáramlás (a convertibilidad kiigazítási automatizmusa folytán) arányosan szűkítette a belső pénzmennyiséget, ami leszorította az árakat, felszórította a kamatlábakat, visszafogta a termelést, és fokozta a munkanélküliséget. Mindez (a belföldi kereslet redukálásával) mérsékelte az importkeresletet, s egyben (a belső árak leszorításával) versenyképtelenebbé tette az importot és versenyképesebbé az exportot. De az erősödő dollár túlértékelte a hozzá kötött pezót, ami viszont rontotta az argentin cégek versenyképességét (az amerikai piacon kívül).²⁷

A versenyképesség-romlást ellensúlyozhatta volna a bérek csökkenése is, javítva a termelékenységét. A bérek azonban – a szakszervezeti ellenállás és a munkajogi reform

²⁵ Az egyetlen dinamikusnak mondható iparág, az autóalkatrész-gyártás szorosan összefonódott a brazil gazdasággal, és így megkönnyítette az időnkénti vámemeléseket, amelyekre a brazilokat saját stabilizációs problémáik (a preferenciális szabályozás ellenére) indították. (Ramos, 2000, 150. o.; Pastor – Wise, 2001, 64. o.)

²⁶ A convertibilidad azért veszéllyelhetett át a tequilahatást, mert válsághelyzetben megengedte a dollárfedezeti követelménynek a belső monetáris bázis négyötödére való lazítását, és a bankok konszolidálása már előrehaladt. Ráadásul 1995-ben még a külső körülmények is kedveztek: az amerikai központi bank mérsékelte a kamatlábakat; a dollár (és a hozzá kötött pezó) gyengült az európai valutákhoz képest, javítva az argentin cégek versenyképességét az európai piacokon; hasonlóképpen a brazil stabilizáció az 1994 közepén bevezetett reálit is túlértékelte dollárhoz és a pezóhoz képest. (Mussa, 2002)

²⁷ A dollár 1995-ben a jennel, 1997–98-ban a délkelet-ázsiai valutákkal, 1999-ben a brazil valutával, 1999–2000-ben pedig az európai valutákkal szemben erősödött. Az argentin versenyképességet különösen az 1999. eleji mély brazil leértékelés rontotta. A kiigazítási mechanizmus viszont hozzájárult az 1995–96-os és a 2000-es kereskedelmi többletekhez. Ezek a szerény többletek (különösen a 2000-es) a brazil növekedés (és a vele járó importkereslet) meghatározó fontosságát mutatták az argentin export számára.

parlamenti előadása miatt – „rugalmatlannak” bizonyultak, a terjedő munkanélküliség ellenére. A convertibilidad kiigazítási hatását gyengítette továbbá, hogy a költségvetés – 1993-at kivéve – rendre deficitest volt Menem elnöksége alatt (a privatizációs bevételekkel együtt is).

Menem (akinek bázisát különösen a „vidéki” tartományok alkották) a hozzá hű törvényhozók és kormányzók klientúrájának finanszírozására használta fel a szövetségi büdzsé bevételeiből a tartományoknak átutalt forrásokat.²⁸ Ezeket kormányzásának kezdetén lefaragták ugyan, de az infláció 1991-es megfékezése után gyorsan növelték, különösen a kormány diszkrecionális keretein keresztül. A tartományok szintjén a foglalkoztatás jócskán gyarapodott (némileg ellensúlyozva a központi apparátus lebontását és a magánszektorbeli elbocsátásokat).²⁹

A privatizálható vagyon fogytával a Menem-kormány dollárkötvények kibocsátásával szerzett forrásokat a büdzsédeficitet áthidalásához. Az 1998 utolsó negyedévéből kezdődött, elhúzódó recesszió mérsékelte a (GDP alig egyötödét kitevő) adóbevételeket, és egyre feljebb srófolta a nemzetközi hitelek kockázati kamatfelárát. A költségvetési deficitet 1997-től alapvetően a (primer többletkelet elnyelő) kamattörlesztések okozták. Az állam eladta, ami a családi ezüsből még megmaradt: 1999-ben teljesen spanyol tulajdonba adta a részben már korábban privatizált YPF olajvállalatot.³⁰

Az argentinok az 1999-es elnökválasztáson a krónikus munkanélküliség és a privatizáció körüli korrupció miatt büntették a peronizmust. A választást a polgári radikális (centrumjobbaldali) Fernando de la Rúa nyerte (a balközép FREPASO-val formált koalíció élén). De la Rúa azonban nem merte vállalni sem a convertibilidad feladásának, sem az államháztartási deficit radikális lefaragásának politikai-szociális ódiumát.³¹

A convertibilidadot nehéz volt feladni, mert a gazdaság eldollarosodott: a bankbetétek és -kölcsönök 70-80 százalékát dollárban vezették, az üzleti megállapodások zömét dolláralapon kötötték, különösen a multikkal. Nemcsak a kormány és a tartományok adósodtak el dollárban, hanem az argentin vállalatok és középosztálybeli családok is hosszabb lejáratú hiteleket vettek fel dolláralapon. Így a leértékelés tömeges nemfizetéssel fenyegette a bankokat. Másrészt a hiperinfláció visszatérésének rémét idézte fel. Ezért az argentin közvélemény a növekedést is hajlandó volt feláldozni a convertibilidad oltárán. A convertibilidad a pénz értékállóságát (ezzel a tulajdonjog biztonságát) garantáló intézménnyé vált, egy korrupt állam megtépzott szavahihetőségének utolsó pilléréként. (Murillo, 2002)

Az IMF 2000 decemberében 40 milliárd dolláros nemzetközi pénzügyi csomagot szervezett Argentína számára. Az IMF szerint a program biztosíthatta volna Argentína teljes 2001-es külső finanszírozási szükségletét, és módot adhatott volna neki olyan meggyőző költségvetési deficitkurtításokra, amelyek helyreállíthatták volna a hitelezők bizalmát fizetőképességében. Az argentin kormány azonban nem teljesítette a nadrag-szűj-megszorító feltételeket, így a külső finanszírozás nagy része elmaradt. A recesszió 2001-ben már annyira elmélyült, hogy a fiskális szigorpolitika értelmét veszítette: egyrészt gátolta a növekedés feltámasztását, másrészt a kormány amúgy sem tudta rábíni a

²⁸ Lásd a 19. lábjegyzetet.

²⁹ A büdzsére pluszköltségeket rótt a társadalombiztosítás részleges privatizációja is, mert a megmaradt állami nyugdíjrendszerhez befolyó járulékok jobban megcsappantak, mint a biztosítottak száma. (Murillo, 2002; Manzetti, 2002, 15. o.)

³⁰ A külföldi adósság 57 milliárd dollárról 120 milliárdra (a GDP 28 százalékáról a felére) duzzadt 1991–99 között, s az adósságszolgálat 1999-ben már az export 97 százalékát emésztette fel. (Felix, 2002, 4. o.; Manzetti, 2002, 16. o.)

³¹ Keresztülvitte viszont a munkajogi reformot, amely rugalmasabbá tette a munkaerőpiacot (az állásmi-nőség és -biztonság rovására). Ez a reform nem lehelt életet a gazdaságba, de a kormánykoalíció belerokkant.

kiigazításra a tartományokat, amelyek kvázi-pénzként funkcionáló bonokat bocsátottak ki alkalmazottaik fizetésére.³²

Mindamellett a gazdasági miniszteri posztra visszahívott Cavallo augusztusban nyolcmilliárd dolláros pótkölcsönt csikart ki az IMF-től, amelynek egy részét az állam-adósság burkolt átütemezésére, sőt lefaragására igyekezett felhasználni a convertibilidad megmentése érdekében.³³ Cserében „nulla deficitre” (a közkiadásoknak a begyűjtött adóbevételekre való korlátozására) tett ígéretet. Ezért emelte az adókat, lefaragta a közalkalmazotti fizetéseket és nyugdíjakat, csak mélyítve a recessziót.

A külföldi adósság (amelynek java részét a kormány és a tartományok tartozásai tették ki) 2001 végére megközelítette a 150 milliárd dollárt (a GDP 54 százalékát), 2002-ben csaknem 30 milliárd dolláros törlesztési kötelezettséggel. Az argentin országkockázat 2001 utolsó negyedében teljesen elszakadt a többi feltörekvőtől. Az IMF decemberben leállította a részletek folyósítását, miután a nulla deficit nem teljesült. A pezó küszöbönálló leértékeléséről elterjedt hírek viharos tőkekemenekülést váltottak ki. Ez Cavallót a bankszámlákról felvehető készpénzmennyiség drasztikus korlátozására készítette, ami elvben módot adhatott volna a convertibilidad fenntartására a leapadt valuta-tartalékokkal is.³⁴

A bankszámlázár azonban a (banki úton átutalt) fizetések és megtakarítások részleges kisajátításával ért fel. A készpénzhiány megállította a gazdaság vérkeringését, beleértve az „informális” szektort. A számlabefagyasztás már nemcsak a munkanélküliek hadát, hanem a középrétegeket is szembeállította a kormánnyal: az előbbieket élelmiszerüzleteket fosztogattak, hogy megtölthessék fazekait, az utóbbiak pedig a megtakarításaikat követelték vissza, lábasait kongatva. Ezek a népi megmozdulások lemondásra kényszerítették de la Ruát. (Murillo, 2002)

Többszöri elnökcseré után 2002 januárjában a peronisták balközép szárnyát képviselő Eduardo Duhalde (aki ideiglenes elnökségéhez megkapta a polgári radikálisok parlamenti támogatását is) megerősítette a külföldi magánhitelezőkkel szembeni állam-adósság törlesztésének (már decemberben bejelentett) nyílt felfüggesztését, hogy a fel szabaduló forrásokat a termelés reaktiválására és szociális programokra fordíthassa.

A Duhalde-kormány feladta a convertibilidadot, és leértékelte a pezót, hogy enyhítse a pénzsűkét. De a (zömmel pezójövedelmekkel bíró) dolláradósok tömeges fizetéseképtelenségének elkerülésére úgy döntött, hogy a dollárban felvett kölcsönök legtöbbször 1:1 arányban pezósítja. A dollárbetéteket viszont (tulajdonosaik megnyugtatóására) 1 dollár = 1,40 pezó árfolyamon pezósította, és az inflációhoz indexálta. Ugyanakkor a számlabefagyasztást kiterjesztette a (pezósított) tartós betétekre is, hogy korlátozhassa a tőkekemenekülést, ellenőrzés alatt tarthassa a devalválódást, és meggátolhassa az infláció elszabadulását.

Az USA és Brazília között

Menem és brazil kollégája, Fernando Collor 1990-ben (széles körű egyoldalú importliberalizációjukkal egy időben) felgyorsította a brazil-argentin integrációt, túllépve a

³² Az argentin GDP 1999-ben 3,4, 2000-ben 0,8, 2001-ben 4,4 százalékkal zsugorodott. A tartományok bonjait sok cég elfogadta jóval névérték alatt, mert névértéken lehetett használni őket adófizetésre. (www.latinfocus.com; Mussa, 2002)

³³ Számos belföldi hitelezőt (privatizált nyugdíjalapokat, bankokat) rá is birt, hogy a birtokukban lévő államkötvényeket „önként” alacsonyabb kamatozású kölcsönökre cseréljék, törlesztési garanciák fejében.

³⁴ A valutatartalékok csak a forgalomban lévő pénzmennyiséget fedezték, de a csekszámlákon és tartós betétekben elhelyezett megtakarításokat korántsem. (Feldstein, 2002)

szektoronkénti, kereskedelem-kiegyensúlyozó részpreferenciákon.³⁵ A következő évben, az apró Uruguay és Paraguay bevonásával megkezdtek az egymás közti vámok átfogó és automatikus lebontását, a Déli Közös Piac (Mercosur) létrehozása céljából. Ezzel a módszerrel már 1994 végére kialakították a Mercosur szabad kereskedelmi övezetét, néhány „érzékeny” szektorra korlátozva a különleges szabályozásokat. Miután Brazília is sikeres stabilizációt hajtott végre, létrejött a megállapodás a közös külső vám (CET) létrehozásának menetrendjeiről.

A Brazíliával való integráció azonban a harmadik helyre szorult csupán Menem külpolitikai doktrínája, a „periférikus realizmus” prioritásai között: a fejlett centrumhoz való „visszacsatlakozás”, illetve a globális hegemon USA-val való különleges (alárendelt) szövetség mögött.³⁶ A Menem-kormány nemcsak a convertibilitással igazodott az USA-hoz, hanem kétoldalú szabad kereskedelmi megállapodást (FTA) szeretett volna kötni vele, netán felvételt nyerni az észak-amerikai szabad kereskedelmi megállapodásba (NAFTA). A Brazíliával való integrációt ellenben a gazdasági szférára kívánta korlátozni, és a Mercosurt csak közbülső lépésnek tekintette az összamerikai szabad kereskedelmi projektumhoz (FTAA) vezető úton.

Ezzel szemben Brazília önálló dél-amerikai integrációs pólusnak szánta a Mercosurt, „fontolva haladó”, politikai dinamikájú, rugalmas alternatívaként az amerikai piaci rezsimeket szerződéses szigorral, jogi dinamikával Mexikóra átplántáló NAFTA féltekei kiterjesztésével szemben. A Mercosur bővítésével dél-amerikai szabad kereskedelmi övezet (ALCSA) kialakítására törekedett.

Mindamellett az USA elhárította a kétoldalú FTA-ra, majd a dollárra való teljes átállást aládúcoló megállapodásra irányuló argentin kéréseket. Washington vonakodott bármiféle (akár csak közvetett vagy hallgatóságos) kötelezettséget vállalni Argentína megsegítésére pénzügyi válság esetén.³⁷ Argentína pedig 1997-ben már kivitelének 36 százalékát küldte a Mercosurba (31 százalékát Brazíliába), amely messze a legfontosabb piacává vált. A Mercosur 1998–99-ben az argentin feldolgozóipari export 54 százalékát vette fel, és Argentína tömbön belüli kereskedelmének 49 százaléka bonyolódott ágazaton belül. Az argentin kivitel jelentős része (1997-ben 12 százaléka) irányult a többi dél-amerikai országba is, érdeklte téve Argentínát a Mercosur bővítésében: a Chilével és Bolíviával létrehozott FTA-sémákban, valamint az Andesi Közösséggel folytatott tárgyalásokban. (Chudnovsky – López, 2002, 172. o.; Bouzas, 2002, 12. o.)

Bár az európaiak együttesen ma is fontosabb partnerei Argentínának, mint az USA, az EU hányada az argentin kivitelben belül jobban zsugorodott az 1990-es években, mint az USA része. Szállítóként mind az USA, mind az EU őrizte pozícióit az argentin piacon, kiaknázva Argentína egyszemélyi nyitását, de az amerikai cégek ebben is hatékonyabbnak bizonyultak, mint európai konkurensaik.³⁸ Az ezredforduló küszöbén az USA

³⁵ Ez egybeesett az Összamerikai Vállalkozási Kezdeményezéssel, amelyben az idősebb George Bush – a Mexikóval való szabad kereskedelmi tárgyalások bejelentése után – egymás közti integrációra biztatta a többi latin-amerikai országot, felkészülés gyanánt az USA-val való hasonló megállapodásokra.

³⁶ A periférikus realizmus a hidegháború végi realitásokhoz (a szabadpiaci kapitalizmus diadalmenetéhez, a több szempontból egypólusú világhoz és pláne féltekéhez) való alkalmazkodást hirdette (szemben a harmadik pozíció autarkia és a nemzetközi gazdasági rendnek a perifériáról kiinduló megváltoztatására irányuló törekvéssel). A doktrína azt sugallta, hogy az USA-val való alárendelt szövetség éppoly sikeres lehet, mint a 19. századi brit–argentin partnerség volt. (Bernal-Meza, 2001, 50. o.)

³⁷ A Menem-kormány 1998–99-ben puhatolózott Washingtonban a teljes dollárosítást alátámasztó megállapodásról. A dollár nemzeti valutává tétele megszüntethette volna a léértékelési várakozásokat, mérsékelve a kockázati kamatfelárat. (Mussa, 2002)

³⁸ Az EU hányada az argentin exporton belül 1992–97 között 30-ról 15 százalékra csökkent. Az USA és az EU hányadai 1997 után nőttek az argentin exportban, és csökkentek az importban, szemben haladva a Mercosur hányadaival. (Chudnovsky – López, 2002, 172. o.)

az argentin export 12 százalékát vette fel, és az import 18,7 százalékát adta. Ezzel az USA (az argentin áruk piacaként) az EU felvevőképességének kétharmadával és a Mercosur (plusz Chile) kapacitásának egyharmadával ért fel. Ugyanakkor az USA szállítóként az EU súlyának négyötödét, míg a Mercosur (plusz Chile) súlyának háromötödét nyomta. (Bouzas, 2002, 13. o.)

Beruházóként a spanyol vállalatok az 1990-es évek második felében „egymagukban is” vetekedtek az amerikaiakkal Argentínában, bár az USA megmaradt egyéni főberuházónak (az FDI-állomány tekintetében).³⁹ Az EU biztatta a Mercosurt vámuniójának megvalósítására, remélve, hogy olyan rokonsémává válik, amellyel biregionális FTA-t hozhat létre, ellensúlyozva az amerikai szabályozórendszerek kiterjesztését az FTAA keretében. De csak korlátozott támogatást nyújtott a Mercosurnak, amely csak Spanyolország gazdasági stratégiájában vált fontossá. Másrészt az EU nem akart korai (egy globális alku előtti) agráregedményeket tenni a Mercosurral való FTA-tárgyalásokon, miután Argentínából származó importjának háromnegyedét élelmiszerek alkotják.

Ezzel szemben az USA-ba irányuló 1998–99-es argentin szállításoknak a 42 százalékát ipari termékek tették ki, és az argentin–amerikai kereskedelem egyharmada ágazaton belül zajlott.⁴⁰ Mindenesetre a feldolgozóipari multik Argentínába irányuló beruházásai túlnyomórészt piackeresők maradtak (beleértve a Mercosur piacát). Sőt, a tömbön kívülre irányuló export hányada csökkent a multik Argentínában honos leányvállalatainak összes eladásain belül 1997-ig, amikor alig 4 százalékot tett ki. (Chudnovsky – López, 2002, 175. o.)

Így az argentin exportnak a Mercosurra való összpontosulása világpiaci versenyképesség-romlást tükrözött. A CET-menetrendek alkalmat kínáltak Brazíliának arra, hogy néhány kulcsiparágának védelmét kiterjessze a szubrégióra.⁴¹ Az autópárházban fenntartották a kompenzációs kereskedelmet, mert Brazília és Argentína egyaránt ragaszkodott iparpolitikájához. Így a mindkettőben jelen lévő amerikai és európai multik szubregionális céghálózatainak világpiaci kilépése egyelőre bizonytalan maradt.

A fő probléma azonban az volt, hogy a convertibilidad összeegyeztethetlenné vált a Mercosur-integrációval. Argentína a convertibilidaddal lemondott az önálló monetáris politikáról, hiszen a kamatlábakat gyakorlatilag az amerikai központibank-rendszer (Federal Reserve), valamint az országkockázati felár határozta meg. Bár 1994-es stabilizációja nyomán Brazília is kvázi-kötött árfolyamrendszert vezetett be, fenntartotta monetáris politikájának rugalmasságát. Brazília gazdaságilag is helytelenítette a convertibilidadot (hiszen Argentína nem alkot optimális valutaövezetet az USA-val).⁴² Politikailag pedig szuverenitáskorlátozást látott benne.

Brazília 1999 elején rá is kényszerült a dollárhorgony feladására, áttérve a real lebegtetésére. A real devalválódása elmélyítette Argentína válságát, amely Brazíliával szemben is versenyképtelenné vált. A Mercosuron belüli kereskedelem zsugorodott, és Cavallo (aki mindig is pusztá FTA-ra akarta korlátozni a Mercosurt) 2001. márciusi

³⁹ A spanyol cégek és bankok az 1990-es években több mint 40 milliárd dollárt ruháztak be Argentínában. Az 1990–99 között beáramlott FDI-ből 37,4 százalék jutott az USA-ra, míg 25,2 Spanyolországra, 8,1 Franciaországra, 5 Olaszországra és 4,2 Nagy-Britanniára. A termelő szférában 1992–2000 között investált FDI-ből Spanyolország 40, az USA 25 százalékkal részesedett. (Argentín pénzügyminisztérium, Caja Madrid, Fundación Invertir Argentina; Kulfas – Porta – Ramos, 2001.)

⁴⁰ Az EU relációjában ugyanezek a hányadok csak 15, illetve 10 százalékot tettek ki. (Bouzas, 2002, 13. o.)

⁴¹ A négyek a beruházási javak, informatikai és távközlési berendezések esetében a CET fokozatos beárlításában egyeztek meg. Ez Brazíliánál vámlefaragást jelentett, de partnereinél felszórólást.

⁴² Az argentin gazdaságot másfajta sokkhatások érték, mint az amerikaiak, és Argentína számára rendszert más monetáris politika kívánatos, mint az USA számára. (Mussa, 2002)

kétségbeesett gazdaságaktiváló intézkedései között felfüggesztette a CET alkalmazását (főleg a beruházási javakra vonatkozólag).⁴³

Így a Mercosur nem vált világpiaci ugródeszkául szolgáló szubregionális piaccá, sem alternatív integrációs modellé, hanem egyelőre gyenge gazdasági és intézményi alapokon álló, „dél-dél” liberalizációs sémának bizonyult. (*Gratius*, 2002, 6. o.) De hamarosan a convertibilidad is összeomlott, kiábrándítva az argentin társadalom zömét az USA-hoz társított neoliberális politikából, és mellel megszüntette az argentin és a brazil árfolyamrendszer közötti inkompatibilitást.

Válság és fertőzés

A Duhalde-kormány a gazdaság visszapezósítását és a pezó devalválását olyan intézkedésekkel kombinálta, amelyek tetemes költségeket hárítottak a külföldi kézben lévő bankokra, illetve nyersanyagtermelő és szolgáltató cégekre. A bankok mérlegeit dollár-kölcsönök és dollárbetétek aszimmetrikus pezósítása felborította. A jelzálog-vegrehajtásokra moratóriumot hirdettek. Az infláció visszafogása végett exportvámokat vetettek ki a primer termékekre, amelyeket az olajszármazékok esetében különösen megnöveltek. A közüzemi szolgáltatók (1:1 arányban pezósított) díjait befagyasztották.

Az IMF kifogásolta a bennlévő multinacionális bankokat és cégeket aránytalanul sújtó intézkedéseket. Új IMF-hitelprogram híján a nemzetközi bankok – argentinai pénzintézetek újratőkésítése helyett – a veszteségeiket korlátozták. Így a bankszámlázár maradt, és a devalválással párosuló akut hitelhiány közepette a GDP 2002 első negyedében 16,3 százalékkal zsugorodott (2001 első negyedéhez képest). A nyílt munkanélküliség elérte az aktív lakosság 22 százalékát (amihez 18 százalékos részleges munkanélküliség járult), és a lakosság több mint fele minősült szegénynek. Az argentinok leggazdagabb tizedének jövedelmét már a leértékelés előtt is csaknem huszonkilencszeresére becsülték a legszegényebb tizedének. (*Heidrich*, 2002; *The Economist*, 2002. okt. 19. www.latin-focus.com.)

A Duhalde-kormány több ponton engedett az IMF-nek. Így 2002-re a GDP 2 százalékát kitevő primer büdzsétöbbletet vállalt. A bankokat új (bizonytalan értékű) dollár-alapú kötvényekkel kárpótolta az aszimmetrikus devalválásáért. Önkéntes akció keretében a befagyasztott betétek egy részét (ingatlanvásárlásra is felhasználható) államkötvényekre cserélte. Forszírozta az „adósbarát” csődtörvény módosítását, és fokozatosan mérsékelte a szelektív exportvámokat.

A monetáris politika ellenőrzését nehezítette, hogy a legfelsőbb bíróság január végén egy konkrét ügyben alkotmányértőnek ítélte a bankszámlázárt. Ennek alapján betétesek ezrei jutottak hozzá „cseppenként” (egyéni keresetek nyomán hozott bírói döntésekkel) a pénzükhöz, amit kezdetben többnyire dollárra váltottak. A központi banknak egyrészt likviditást kellett biztosítania ezekhez a kifizetésekhez a bankok számára, másrészt dollárt kellett eladnia tartalékaiból a pezó leértékelődésének feltartóztatására. A dollár március végére már csaknem négy pezót ért.

A kormány júniusban devizaforgalmi korlátozásokat vezetett be, amelyek rákényszerítették a vállalatokat, hogy a belföldi bankokban helyezték el bevételeiket.⁴⁴ Így a bankok mind több új (korlátozásmentes) betétet gyűjtöttek, és már nem szorultak a köz-

⁴³ A Mercosur a CET menetrendjeire építette eddigi két FTA-ját (Chilével és Bolíviával). A négyek tömbként tárgyaltak az EU-val, és egységes vámterületként kívánnak részt venni az FTAA-ban is. Ezért 2002 végén megkezdtek a CET kiteljesítéséről kötött (összeomlott) megállapodásaik újratárgyalását.

⁴⁴ Az exportőröknek az eladást követő két hónapon belül be kellett váltaniuk a bevételeiket, közvetlenül a központi banknak adva el a devizát; százezer dollárnál többet pedig csak a központi banktól lehetett vásárolni, indokolt külföldre utalás céljából. (*Heidrich*, 2003)

ponti bank likviditásinjekcióira. A fogyasztói árak 2002-ben csak 40 százalékkal emelkedtek, míg a pezó árfolyama az év derekán (70 százalékos értékvesztés körül) stabilizálódott: nemcsak azért, mert a devalválás mély recesszió és súlyos munkanélküliség közepette ment végbe, hanem azért is, mert a kormány a költségvetési kiadásokat szinten tartotta (reálértékben jócskán lefaragta), és mellőzte a bankóprés túlzott használatát. A pezó iránti kereslet erőre kapásával decemberben feloldotta a régi látra szóló számlák befagyasztását, de a megmaradt régi tartós betétek zárlatát fenntartotta. (*The Economist*, 2003. január 9.)

Bár Argentína 2002-ben a valaha (1900 óta) feljegyzett legnagyobb, csaknem 11 százalékos GDP-zsugorodását szenvedte el, az év végére IMF-megállapodás nélkül is kikecmeregni látszott négyéves recessziójából: mégpedig az adósságtörlesztés felfüggesztésére, a tőkeforgalom korlátozására és az importhelyettesítő tevékenységekre támaszkodva.⁴⁵ Az ipari termelés novembertől (27 hónap után) növekedésnek indult, valamelyest enyhítve a munkanélküliséget. Az export azonban (a devalválás és a belföldi keresletzsugorodás ellenére) nehezebben talált magára. Egyrészt azért, mert a fő piac Brazília szintén válsággal küszködött, és valutája ugyancsak leértékelődött.⁴⁶ Másrészt azért, mert a kivitel fellendítése megfelelő hitelezést igényelt.

Az export és általában a termelés finanszírozásához jobbra csak az állami kézben maradt bankok adtak hitelt. Az állami bankok szerepét azonban a kormány csak korlátozott mértékben és ideiglenesen merte kiterjeszteni, nehogy tápot adjon az inflációnak, és magára haragítsa az IMF-et, amely a privatizálásukat követelte. Így a hiteleznyújtás helyreállításához meg kellett egyeznie a magánbankokkal. A magánbankok aktívumai között sok olyan dollárkötvény volt, amelyre az állam felfüggesztette a fizetéseket. Mérlegeik szanálásához újra kellett tárgyalni az államadósságot. A multinacionális bankok Argentína bankrendszerének részeivé váltak, s egyben a hitelezői közé tartoztak. Bár a válság néhányat kivonulásra késztetett, zömmel maradtak az összezsugorodott piacon.

Az IMF-megállapodás az első lépést jelentette az adósságrendezéshez és a nemzetközi tőkepiacokra való visszatéréshez. Az újratárgyalásra váró államadósság oroszlánrészét a külföldi kötvényesek százezreivel szembeni (60 milliárd dollárnyi) tartozás tette ki. Argentínának azonban egyelőre az is gondot okozott, hogy fenntartsa a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel szembeni (30 milliárd dolláros) adósságának szolgálatát. A Duhalde-kormány nem akart olyan megállapodásba belemenni, amely visszafojtja az éledező növekedést. De a megállapodást szükségesnek látta a 2002 végére elért, törékeny stabilitás megszilárdításához.

Az IMF-re is nyomás nehezedett a megállapodás érdekében. Egyrészt a nemzetközi befektetők tágabb, pragmatikus érdekei is az argentin növekedés mielőbbi felélesztését kívánták. Másrészt az IMF sokak szemében osztozott a felelősségben Argentína válságáért.⁴⁷ Harmadrészt a megállapodás megtagadása még jobban megingathatta az argentinok hitét a nemzetközi együttműködés értelmében, ami élezhetette a gazdaságpolitika befelé forduló reflexeit, „rossz példát” mutatva a többi latin-amerikai adóssá államnak, és hátráltatva az amerikai FTAA-projektumot.

⁴⁵ A 2002-es 14 milliárd dolláros kereskedelmi többlet az import drasztikus csökkenésének volt betudható.

⁴⁶ Mindamellett Brazília igyekezett segíteni az argentin ipari export felélesztését: a 2002 szeptemberében aláírt új autóipari megállapodás szerint az argentin vámentes kontingens 2003-ban a duplája lehet a brazil „cserekötőnek”, 2004-ben a 2,4-szerese, 2005-ben a 2,6-szorosa, míg 2006-ban beáll a szabad kereskedelem. (*Benessaieh*, 2002)

⁴⁷ Az IMF az 1990-es évek második felében elnézte a Menem-kormány fiskális lazaságát és dolláradósságának halmozását, és nem próbálta meg rávenni a convertibilidadtól való „rendezett” szabadulásra. A recesszióba süllyedő Argentínát viszont költségvetési restriktóra szorította, csak mélyítve válságát.

Az IMF nem bízhatott Duhalde ígéreteiben. Így nem vehette biztosra, hogy a tartományok csakugyan beszüntetik kvázi-pénznyomásukat, és eddigi kibocsátásukat elnyelő büdzsétöbbleteket produkálnak. Ekkor még függőben volt a legfelsőbb bíróság ítélete a régi dollárbetétek pezósításának alkotmányosságáról. Mivel a leértékelődés messze felülmúlta az inflációt, ezek a befagyasztott betétek (az 1,40 pezós konvertálás és az indexálás ellenére) egyharmaddal kevesebbet értek, mint szabad dollárárfolyamon számolva. Ezért 140 ezer betétes perelt a megtakarításaikat pezósító 2002. januári rendelet ellen. Az IMF kevesellte a gáz- és villanydíjak 2002 végén elrendelt mérsékelt emelését is.

2003 januárjában az IMF, a Hetek Csoportjának politikai instrukciójára augusztus végéig szóló átmeneti megállapodást kötött Argentínával, újrafinanszírozva hétmilliárd dollárnyi törlesztést. A (GDP 2,5 százalékát kitevő primer büdzsétöbbletet kikötő) egyezség elkerülhetővé tette, hogy Argentína a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel szemben is nemfizetővé (és végképp pénzügyi páriává) váljon. Egyben lélegzetvételnyi időt engedett Argentínának arra, hogy megtarthassa az április–májusra kitűzött elnökválasztást, és új kormánya már többéves (az államháztartás tartós szanálását és a pénzügyi rendszer átstrukturálását felölelő) programban egyezhessen meg az IMF-fel. Az átmeneti megállapodás jóváhagyása után Duhalde-kormány kapcsolatba lépett a külföldi magánhitelezőkkel, bár az adósság újratárgyalása szintén az új kormányra várt.⁴⁸

Az IMF-megállapodást az amerikai álláspont változása tette lehetővé. George W. Bush kormánya a 2001. szeptember 11-i terrortámadások után még lejjebb sorolta a dél-amerikaiakat prioritásainak listáján, ami közrejátszhatott már az Argentínának folyósított IMF-hitelrészletek decemberi leállításában is. Washington arra számított, hogy az argentin fertőzés minimális lesz (hiszen Argentína olyan lassan jutott el a nemfizetésig, hogy a hitelezőknek volt idejük óvintézkedésekre). De a convertibilidad összeomlása utáni krízis gyorsan áttért mindhárom Mercosur-partnerre, köztük Brazíliára (s érzékenyen érintette a madridi tőzsdét is, jó néhány spanyol céget kiábrándítva latin-amerikai terveiből). (*Felix*, 2002, 3. o.)

Azok a fejlett világbeli nyugdíjalapok, amelyek nem adtak túl időben argentin kölvényeiken, brazil papírjaik egy részének eladásával kompenzálták veszteségeiket. Erre a brazil külföldi adósság finanszírozhatósága körüli kételyek okot is adtak.⁴⁹ A Bush-kormány 2002 augusztusára visszatért a mentőhitelek gyakorlatához, bár szigorú feltételekkel és szoros ellenőrzéssel. Így az IMF 2003 végéig szóló 30 milliárd dolláros áthidaló hitelprogramban állapodott meg Brazíliával, amely az októberben megválasztott munkáspárti elnököt, Luiz Inácio da Silvát előre kötelezte a jelentős (GDP-arányos) primer büdzsétöbblet fenntartására.

Az USA-nak érdekében állt az argentin és brazil fellendülés, mert javíthatta az FTAA-megállapodás esélyeit. A Bush-kormány megszerezte a kongresszustól a kereskedelemsegítő felhatalmazást (trade promotion authority, korábban fast track), javítva pozícióját a különféle liberalizációs tárgyalásokon.⁵⁰ Ezért újult erővel látott neki, hogy 2005 elejére (netán még előbb) tető alá hozza az FTAA-t, amely egységes (főleg ameri-

⁴⁸ A tárgyalásokat két évre saccolták, tekintettel a hét különböző jogrend alá tartozó csaknem 700 ezer magánhitelezőre. De még ha belemennénk a „mulasztások” kötvények névértékének 70 százalékos leírásába, Argentínának akkor is a GDP 4-5 százalékát kitevő primer büdzsétöbbletet kellene produkálnia adósságának szolgálatához a következő években (piaci elemzők szerint). (*The Economist*, 2003. április 3.)

⁴⁹ A brazil államadósságot (amely több mint 40 százalékban külföldi, illetve dollárhoz kötött belföldi tartozásból állt) a real devalválódása nagyon megrágitotta, míg az export vezetete, tartós növekedés váratott magára a recessziós környezetben. Az államadósság 2002 közepére a GDP 60 százalékához közelített. A teljes külföldi adósság az export 400 százalékára rúgott, az éves adósságszolgálat pedig a 90 százalékára. (*Heidrich*, 2002)

⁵⁰ A republikánusok a 2002. novemberi választásokon a képviselőházban is többségbe kerültek.

kai) kaptafára szabhatná át a latin-amerikai preferenciális sémák szövevényét, és eredet-szabályaival diszkriminálhatná a féltekén kívüli szállítókat. Az USA 2002 végén aláírta a (12 éve ígért) FTA-t Chilével (bár már csak Chile és az EU hasonló megállapodása után), és FTA-tárgyalásokat kezdett a közép-amerikaiakkal is.

Az amerikai–chilei FTA – amelynek szabályait az USA kiindulópontoknak szánta az FTAA-alkudozáshoz – jócskán behatárolja Chile jogát a tőkeforgalom korlátozására. A szellemi tulajdonjogok terén pedig erősíti a szabadalmak érvényesítését, a márkavédelmet és a gyógyszerkópiák importjának üldözését (mintegy figyelmeztetésül az USA által plagizálással vádolt argentin és a brazil gyógyszeriparnak). (De la Reza, 2003) Az FTAA-tárgyalásokat nehezítették az amerikai gazdaság gépezetének akadozásával erősödő protekcionista hajlamok is. A kongresszus elvárta az amerikai tárgyalóktól, hogy csínján bánjanak az engedményekkel az agrártermékek (vámok, kontingensek, előírások, szubvenciók) és a dömpingellenes intézkedések tekintetében. E két témában Chile nem tudott komolyabb engedményt elérni. Az agrárszubszenziókról és a dömpingellenes szabályozásról az USA elsősorban a WTO keretében akart alkudozni.⁵¹

Mindenesetre Argentína egyelőre szemlátomást azon fáradozott, hogy visszanyerje az USA általános preferenciarendszerének (GSP) elvesztett kedvezményeit. Ezért engedni látszott a gyógyszer szabadalmak körüli vitában.⁵² Legnagyobb problémája pedig az volt, amit az IMF felettébb eufemisztikusan „a politikai konszenzus hiányának” nevezett. A politikában változatlanul a kulisszák mögötti alkuk domináltak. A szűkös források elosztásában klientúraépítő kritériumok érvényesültek. A hagyományos pártokban belviszály dúlt. A bírói hatalom átpolitizált és korrupt maradt.

A legfelsőbb bíróság 2003 márciusában újabb (kalkulált) csapást mért a monetáris politikára: alkotmányértőnek nyilvánította a befagyasztott dollármegtakarítások pezsozítását (egy tartománynak egy állami bank elleni perében ítélkezve). Erre a kormány felajánlotta a még zárolt betétek kiadását a szabad dollárárfolyam alapján, de a banki értéken felüli egyharmad részért dolláralapú kötvényeket kínálva. A program a 30 ezer dollárt meghaladó betéteknél 3-4 hónapos további lekötést írt elő, amitől azonban több bank eltekintett. A központi bank oldotta a tőkeforgalmi korlátozásokat, és kirukkolt egy sémával a tartományok által kibocsátott kvázi-pénzek visszavásárlásának finanszírozására. (The Economist, 2003. április 3.)

A politikai probléma az volt, hogy a legfelsőbb bíróságot nemcsak a tulajdonjog szavatolása, hanem bizonyos mértékig a bosszú is motiválta, amiért Duhalde megpróbálta elérni a kongresszus általi leváltását. A bírák zöme (viszonylag) lojális maradt Menemhez, aki fenn akarta tartani a pénzügyi zavart, hogy egy rendet ígérő, peronista-neoliberális alternatíva keretében elérje újraválasztását (talonban tartva a teljes dollárosítás ideáját, bár nem beszélt róla többé). Duhalde a hozzá hasonlóan centrumbaloldali Néstor Kirchner kormányzót pártfogolta.

A mélyebb probléma abban állt, hogy a válság 2002-re az egész politikai elitet diszkreditálta. A politikai rendszer felbomlóban volt, és a politikai morál tovább zuhlott.

⁵¹ Bár az USA 2002 derekán javaslatot tett az agrárszubszenziók globális csökkentésére, előzőleg növelte a saját gazdáinak nyújtott jövedelemtámogatásait. Ez rontotta a WTO-megállapodás esélyeit, mert a (fő protekcionista) EU-tól még nagyvonalúbb szubszenziólebontási ajánlatot igényelt ahhoz, hogy az amerikai gazdák feladják a status quót. Az EU jelezte, hogy (bővítése ellenére) 2013-ig fenn akarja tartani közös agrárpolitikáját, és annak reformját inkább a kereskedelemtorzító szubszenziók átalakításával, semmint a lebontásokkal képzeli el. Az (iraki háború által kielégett) transzatlanti viták miatt sokan a dohai forduló 2007-ig való elhúzódsával számoltak.

⁵² Az USA ugyanis 1997-ben emiatt vonta meg (egyoldalúan nyújtott) GSP-kedvezményeit egy sor argentin exportterméktől. Ezek felújítását Argentína most annál inkább kérhette, mert egy főre jutó GDP-je visszazsugorodott a „fejlődő” szintre. (Benessaieh, 2002)

A peronizmus szakadása feltartóztathatatlanak tűnt (nem tudott közös elnökjelöltet állítani). Az UCR elvékonyodott (a középosztállyal együtt), megszenvedve de la Rúa bukását. Ugyanakkor a 2001–2002 fordulóján megjelent új, független szerveződések (a munkanélküliek tiltakozó csoportjai, az élelmezési, egészségügyi, segélyelosztó szövetkezetek, az önálló szakszervezeti kezdeményezések, valamint a Buenos Aires-i közép rétegeknek az előbbiekhöz csak alkalmilag kapcsolódó érdekvédelmi szervezetei) nem értek olyan politikai mozgalmakká, amelyek kiszoríthatnák a leszerepelt pártokat. Mindez a választások után is gyenge kormánnyal fenyegetett. (Heidrich, 2003)

Tanulságok

Argentína lemaradásában az alábbi tényezők mind szerepet játszottak kisebb-nagyobb mértékben.

1. Túlzásba vitt fejlesztési stratégiák

Argentína nem találta meg a módját nemzeti ipara hosszú távú, kiegyensúlyozott, bel- és külpiacon kombináló fejlesztésének. Ezért egyre kevésbé tudta biztosítani gyorsan bővülő (ma 36 millió) lakosságának foglalkoztatását.

Az argentin politikai elit rendre szélsőséges formában alkalmazta a növekedési modelleket, és túl sokáig ragaszkodott hozzájuk. A hagyományos oligarchia az 1929–33-as világválságon is át akarta menteni a primer exporton nyugvó modellt. Perón és az 1960-as években kormányzó polgári radikálisok alatt Argentína borsos árat fizetett nemzeti ipara erőltetett fejlesztéséért, mert az agrárexportőröktől elvont tetemes jövedelmek igen alacsony határfokkal hasznosultak a belpiacra épülő, protekcionista, etatista ISI-modell keretében. Az 1976–83 közötti diktatúra radikális neoliberalizmusával tönkretette a nagy nehezen létrehozott ipar jó részét, visszatérítve Argentínát statikus komparatív előnyökön alapuló, hagyományos szakosodásához, noha agrártermékeinek (nyugat-európai) piaca beszűkült. A Konvertibilitási terv az 1990-es években újabb dezindusztrializációhoz vezetett, súlyosan kiélezve a foglalkoztatási problémát.

2. Politikai labilitás, elosztási harc, tekintélyuralmi-diktatórikus formák

Az argentin politikai elit vonakodott kiterjeszteni az angolszász demokratikus rendszerirányítási mintákat a társadalom szélesebb rétegeire. A mediterrán diktatórikus és tekintélyuralmi hatalomgyakorlási formák egyre sűrűbben fordultak elő.

A liberális állam konszolidálódását követő oligarchikus köztársaság (1880–1916) a demokratikus mintákat a nagybirtokos-kereskedő vezetőrétegre korlátozta. A választójog 1912-es kiterjesztése a középrétegek politikába való bevonását, de egyben a munkásság kirekesztését szolgálta. A polgári radikálisok demokratizáló lépésére (választási csalás beszüntetése) az oligarchia hatalmi restaurációt kísérelt meg, támogatva az 1930-as puccsot, amelytől fogva 1983-ig visszatérő módon katonai diktatúrák kormányozták Argentínát. A populista Perón-rendszer (1945–55) az eddigi legigazságosabb módon csoportosította át a jövedelmeket, de tekintélyuralmi eszközökkel. A munkásbázisú peronizmust csak diktatúrákkal lehetett kizárni a hatalomból, ami véres konfliktusok forrásává vált. A második peronizmus (1973–74) csak ideig-óráig tudta feltartóztatni a politikai erőszakot, mert „szociális paktuma” ugyancsak Perón személyéhez kötődött, és halálával felbomlott. Az 1976 utáni katonai diktatúra állami terrorizmussal „tüntette el”

politikai ellenfeleit, és visszaállította a természeti erőforrások tulajdonosainak kedvező elosztást. Alfonsín 1983-ban hozzáfogott a demokratizáláshoz (megpróbálva bíróság elé állítani a három emberjogsértő ex-juntaelnököt). Menem azonban visszatért a tekintélyuralmi módszerekhez (folytatva a törvényhozó és a bírói hatalom elnyomorítását). A convertibilidad kezdetben javította az elosztást (megfékezve a hiperinflációt), később azonban élezte a jövedelmi különbségeket, összeomlása pedig szegénységbe taszította az argentinok felét.

3. Gazdasági egyensúlyzavarok, külföldi eladósodás

A gazdaságpolitikai túlzások visszatérő egyensúlyi zavarokat okoztak, amelyeket a társadalmi konfliktusok egyre kilátástalanabbá tettek. Az argentin állam egyre nagyobb külföldi adósságot halmozott fel, amely az 1980-as években, majd 2001-ben ismét finanszírozhatatlanná vált.

A második világháború utáni prosperitás elmúltával már Perón is csábította a külföldi működő tőkét Argentínába, két polgári radikális utóda pedig még inkább. A túlvédett hazai ipar termékei azonban nem váltak versenyképesé a világpiacon, és az export zömmel mezőgazdasági maradt. Az ipar növekedése fizetésimérleg-válságokba torkolt. Az állam kiterjedt gazdasági-szociális szerepvállalása, a túlduzzasztott állami (tartományi) apparátusok büdzsédeficitekhez vezettek, amelyeket inflációs módon finanszíroztak. A krónikussá váló infláció és az ismétlődő devalválás 1968–91 között újabb és újabb nullák „lecsípését” tette szükségessé a bankjegyekről. A katonai rendszer 1977–79-es pénzügyi-kereskedelmi liberalizációja csak spekulációs tőkét vonzott magas kamatlábakkal, és a bürokráciával összefonódó nagy konglomerátumok létrejöttét eredményezte. Az ismét primer exportra orientálódó Argentínára a második olajáremelés súlyos csapást mért. A diktatúra által felhalmozott külföldi adósság finanszírozásához csak a (veszteséges) állami vállalatok privatizációja árán lehetett tőkét csábítani. A peronista szakszervezetek ezzel szembeni ellenállása kudarcra ítélte Alfonsín stabilizációs kísérleteit, végképp elszabadítva az inflációt. Menem a convertibilidaddal újjáélesztette a nemzetközi befektetők és az argentin lakosság hitét abban, hogy kormánya képes fegyelmezett gazdálkodásra, de egyébként folytatta a régimódi, klientúraépítő politikát. Bár mindent privatizált, amit csak Perón államosított, a piaci verseny megalapozása helyett a bevételek maximalizálására koncentrált, korrupciós vádak közepette. A gyors növekedés és a nagy privatizációk éveit nem használta ki a föderáció államháztartásának tartós szanálására. A költségvetési kiutalásokkal (politikai klientúrájának finanszírozására) manipulált. Végül rövid lejáratú dollárkötvények kibocsátásával az adósság-recesszió-adósság ördögi körébe sodorta Argentínát. A közbizalmat az állam a bankszámlazárval megint eljátszotta. A convertibilidad tarthatatlannak bizonyult, és Argentína 2001 végén külföldi adóssága szolgálatának felfüggesztésére kényszerült (akárcsak 1982-ben és 1988-ban).

4. Járadékos mentalitás, nemzettudat hiánya

Sokan a járadékos mentalitást és a nemzettudat hiányát kárhoztatják azért, hogy Argentína nem tudott sikeres vállalkozóréteget kinevelni.

Az agrárexporton nyugvó konjunktúra, amely a 20. század elején az egy főre jutó jövedelem szempontjából a világgranglista hetedik helyére hozta föl Argentínát, abba a tévhitbe ringatta a lakosságot, hogy a természeti erőforrások bősége örökös gazdagságot nyújt számára, erőfeszítéseitől függetlenül. A Perón-rendszer olyan osztogató, járadékos kultúrához vezetett, amely sokkal inkább az alkudozásra épült, semmint a termelőmun-

kára: a vállalatok az állami megrendelésekből, szubvenciókból éltek, és az egyszerű emberek is az állami támogatást, állami szektorbeli állást keresték. Mindez erősítette a politikai parazitizmust, a pártfőnökök által kézben tartott klientúrák rendszerét. (Jozami et al., 2002; Baldinelli, 2002)

A bevándorlás – bár a 19. század végén volt a legintenzívebb – csak az 1950-es évekre „ülepedett le”. Számos bevándorló ideiglenesnek tekintette argentinai tartózkodását, vagy legalábbis nem feltétlenül Argentínában képzelte el a jövőjét. Mivel a gazdasági-politikai játékszabályok a mindenkori „első embertől” függően változtak, a kiigazítási programok viszont rendre hirtelen leértékeléssel és reáljövedelem-kurtítással jártak, sokan igyekeztek külföldi befektetésekbe menekíteni megtakarításaikat. A kormányok nehezen találtak új adóbevételeket, mert a kimenekítendő jövedelmeket tulajdonosaik nem vallották be. A bevándorlók egy része a múltban is visszatelepült óhazájába, netán máshova költözött. Az 1998–2002-es recesszió sok argentinát késztetett erre a lépésre. A convertibilidad összeomlása valószínűs exodust váltott ki, különösen a fiatalabb középosztálybeliek körében. Mégis voltaképpen a mai fiatal nemzedék az első, amely „egészen” argentinak érezheti magát. A társadalom túlnyomó részét sújtó válság sorsközössége ezekben az években talán megteremti azt a nemzeti szolidaritást, amely egy új szociális paktum demokratikus létrehozásához szükséges. (Jozami et al., 2002)

5. A nemzetközi illeszkedés problémája

Argentína az USA-val sohasem tudott olyan előnyös partnerséget kialakítani, mint amilyen az előző hegemon Angliához fűződő viszonya volt a 19. század utolsó harmadától az 1929–33-as világválságig.

Mindamellett az Angliával való munkamegosztás késleltette a nemzeti ipar kibontakozását. A brit befolyás – amely az 1940-es évek végéig fennmaradt Argentínában, noha a brit tőkebefektetések a világválság idején elapadtak – gátolta azokat az elképzeléseket, amelyek a specializált ipari exporttermelés fejlesztésére irányultak az új hegemon USA-hoz, illetve Brazíliához és a többi szomszédhoz való közeledés alapján. A peronizmus fasiszta inspirációja és harmadik pozíciójának imperialistaellenessége beárnyékolta az USA-hoz fűződő viszonyt (amelynek privilegizált dél-amerikai szövetségese Brazília maradt az 1960-as évek végéig). Bár az USA befolyása – közvetlen befektetéseinek kiterjedésével és Argentína eladósodásával – mélyült, az argentin exportőrök mindmáig nem tudták megvetni a lábukat az amerikai piacon. Az argentin külgazdasági relációk Menem periférikus realizmusa és a convertibilidad ellenére is diverzifikáltak maradtak. Az EU (együttesen) fontosabb kereskedő-beruházó partnere Argentínának, mint az USA, de még nála is jobban védi mezőgazdaságát.

*

Az argentin feldolgozóipari export hagyományosan a dél-amerikai szomszédságba irányult. Argentína fő piacává és intraindusztriális kereskedőpartnerévé Brazília vált a Mercosur keretében. Az argentin válság rútot megtépázta a Mercosurt, de fertőző hatása egyben demonstrálta az instabil szubregió összetartozását. Argentínát a convertibilidad összeomlása és a Bush-kormány adósbüntető ridegsége ismét közelítette Brazíliához. Az argentin ipar és foglalkoztatás fellendítése a Mercosur rekonstruálásán át vezet.

Mindez indokolja, hogy Argentína a Mercosur tagjaként tárgyaljon az USA-val (4+1-es keretben, illetve az FTAA keretében). Argentína (visszanyerve árfolyampolitikai szabadságát) újra tehet vámengedményeket a különböző tárgyalási fórumokon

(hiszen ezeket leértékeléssel ellensúlyozhatja). A Mercosur-tagok rá vannak utalva az USA-ra mint az IMF főreszvényesére. Mindamellett az USA stratégiaiilag érdekelt a déli szubrégióban, és némi engedményre készítheti a szabadpiaci modelljének kiterjesztésével szemben mutatkozó civilszervezeti összefogás is. Ha az FTAA-tárgyalások elfogadható piacnyitási kompromisszumokhoz vezetnek az USA és a Mercosur között, akkor az EU is ráállhat a déli tömbbel való FTA-alkuhoz szükséges agrárendegményekre. De ennek az optimista forgatókönyvnek az esélyeit rontotta, hogy a Bush-kormány agresszív és önző módon törekedett az amerikai világhegemonia erősítésére, lebecsülve a nemzetközi együttműködés hasznát.

Irodalom

- Baldinelli, Elvio [2002]: La crisis política y económica en el Cono Sur. *American Diplomacy*, szeptember 5. www.americandiplomacy.org
- Benessaieh, Afef [2002]: Les Amériques en octobre 2002. Groupe de recherche sur l'intégration continentale, Université du Québec a Montréal, www.unites.uqam.ca/gric
- Bernal-Meza, Raúl [2001]: Argentina. La crisis del desarrollo y de su inserción internacional. *Europa – América Latina – Análisis e Informaciones*, 1. szám, Fundação Konrad Adenauer, Universidade Federal do Rio de Janeiro.
- Bouzas, Roberto (coord.) [2002]: Las relaciones comerciales Argentina-Estados Unidos en el marco de las negociaciones del ALCA. *Serie Estudios y perspectivas*, Oficina de la CEPAL en Buenos Aires, április.
- Bulmer-Thomas, Victor [1994]: The Economic History of Latin America since Independence. Cambridge University Press, Cambridge (USA).
- Crisorio, Carolina – Aguirre, Norberto [1998]: La política internacional de Argentina desde la década de 1980. *Revista de Relaciones Internacionales* (Mexikó), 77. szám, 47–57. o.
- Crisorio, Carolina – González Arana, Roberto – Guerra Vilaboy, Sergio [2000]: Historia y perspectiva de la integración latinoamericana. Morelia, Michoacán (Mexikó).
- Chudnovsky, Daniel – López, Andrés [2002]: Estrategias de las empresas transnacionales en la Argentina de los años 1990. *Revista de la CEPAL*, 76. szám, 161–177. o.
- De la Reza, Germán A. [2003]: De Doha a Cancún: los cimientos de barro de la globalización. *Programa de las Américas*, Silver City, NM: Interhemispheric Resource Center, január 7.
- Di Tella, Torcuato [1998]: El futuro de los partidos políticos en la Argentina. *Revista de la CEPAL*, külön-szám, október, 343–350. o.
- Feldstein, Martin [2002]: El desplome de Argentina. *Foreign Affairs En Español*, nyár. www.foreignaffairs-esp.org
- Felix, David [2002]: After the Fall: The Argentine Crisis and Repercussions. *Foreign Policy in Focus*, Policy Report, augusztus. www.fpif.org/papers/argentina.html
- Fonseca, Jorge [2002]: Argentina y la piedra filosofal. *El País*, február 8., 13–14. o.
- Fritz, Barbara [2002]: Reasons to cry, Argentina! *Brennpunkt Lateinamerika*, 3. szám, Institut für Iberoamerika-Kunde, Hamburg.
- Gratius, Susanne [2002]: América Latina y Europa ante la Cumbre de Madrid: Intereses, Conflictos y Expectativas. *Europa – América Latina – Análisis e Informaciones*, 6. szám, Fundação Konrad Adenauer, Universidade Federal do Rio de Janeiro.
- Halperin Donghi, Tulio [1994]: Geschichte Lateinamerikas. Von der Unabhängigkeit bis zur Gegenwart. Suhrkamp, Frankfurt.
- Heidrich, Pablo [2002]: Un semestre de crisis en Argentina. Groupe de recherche sur l'intégration continentale, Université du Québec a Montréal, június. www.unites.uqam.ca/gric
- Heidrich, Pablo [2003]: Reporte Anual Sobre Argentina. *Observatoire des Amériques*, Université du Québec a Montréal, január. www.ceim.uqam.ca
- Horváth Gyula [2000]: Perón. Pannonica Kiadó.
- Jozami, Aníbal – Paradiso, José – Sersale, Carlos – Goldman, Daniel [2002]: La declinación argentina. *Fundación Foro Sur*. www.forosur.com.ar/pag_editorial09.htm
- Kádár Béla [1977]: Latin-Amerika gazdasági dilemmái. KJK, Budapest.
- Kulfas, Matias – Porta, Fernando – Ramos, Adrián [2001]: La inversión extranjera en la Argentina del siglo 20. Documento elaborado para la CEPAL, november.

- Manzetti, Luigi [2002]: The Argentine Implosion. *The North-South Agenda Papers*, 59. szám, The Dante B. Fascell North-South Center, University of Miami.
- McComb, Robert – Zarazaga, Carlos [1997]: Argentina. Ld. Randall, Laura (ed.): *The Political Economy of Latin America in the Postwar Period*. University of Texas Press, Austin.
- Murillo, M. Victoria [2002]: Tango de un desencanto anunciado. *Foreign Affairs En Español*, nyár. www.foreignaffairs-esp.org
- Mussa, Michael [2002]: Argentina and the Fund: From Triumph to Tragedy. Institute for International Economics, Washington, márc. 25. www.iie.com
- Pastor, Manuel – Wise, Carol [2001]: From Poster Child to Basket Case. *Foreign Affairs*, 80. évf., 6. szám, 60–72. o.
- Ramos, Adrián [2000]: Evolución del comercio exterior de la industria manufacturera argentina: de la economía semicerrada a la apertura comercial (1974–1997). Ld. Kosakoff, Bernardo (ed.): *El Desempeño Industrial Argentino Más Allá de la Sustitución de Importaciones*. Programa de Estudio sobre la Industria de América Latina ante la Globalización Económica, Fase III, Departamento Nacional de Planeación de Colombia, március, 137–177. o.

ÚJ KÖNYVEK

Jean Charles Asselain: A nemzetek egyenlőtlensége

Történelmi áttekintés

Paul Bairoch: Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde (Győzelmek keserű szájjal. A világ gazdasági és társadalomtörténete a XVI. századtól napjainkig.) (Gallimard, 1997, 3 kötet, 2788 oldal) David Landes: The Wealth and Poverty of Nations. Why some are so rich and so poor? (New-York et Lionfres. W. W. Morton and Cy, 1998) A nemzetek gazdagsága és szegénysége. Miért olyan gazdagok egyesek és miért olyan szegények mások? (Franciául: Albin Michel, 2000, 758 oldal)

François Crouzet: Histoire de l'économie européenne (1000–2000) Az európai gazdaság története (1000–2000) (Albin Michel, 2000, 437 oldal)

„Az elmúlt évezred tanulsága elég egyszerűnek tűnik. A kisebb-nagyobb birodalmak, királyságok, hatalomban, gazdagságban többé-kevésbé egyenlő országok helyére olyan világ lépett, amelyet eltérő gazdagságú és hatalmú nemzetállamok alkotnak” – foglalja össze könyvének végső következtetését *David Landes* amerikai történész. Ez a megállapítás persze vitatható – hiszen más korszakokban is volt az államok között hierarchia –, de mindenképpen érdeme, hogy erőteljesen hangsúlyozza a mai világ nemzeteinek egyenlőtlen gazdagságát. Az alapgondolat – a gazdasági haladás nem áll meg a nemzeti határokon – *Adam Smith*től származik. A közgazdászok többsége meg van arról győződve, hogy egyetlen nép sincs eleve kizárva a haladásból. Ám több mint két évszázaddal a liberális gazdaságtan alapító atyja művének megjelenése (1776) után vitathatatlan, hogy a fejlett országok gazdagsága nem hozta magával az egész világ meggazdagodását. A „nyertesek” és „vesztesek” közötti szakadék – ahogy ezt *Landes* megállapítja – szélesebbé, de mindenképp láthatóbbá vált, mint valaha.

Az itt vizsgált három könyv mindegyike a XX. század utolsó éveiben jelent meg, ismert szerzők tollából, igen gazdag tartalommal. Erőteljesen és egybehangzóan irányítják rá a figyelmet a világgazdaság hosszú távú forgandóságára. *Paul Bairoch* 1997-ben közreadott műve az 1999-ben meghalt genfi professzor harmincévi egyetemi oktatói pályafutásának gyümölcse. *David Landes* könyve angolul 1998-ban jelent meg, a francia fordítás 2000-ben látott napvilágot. *François Crouzet* írása a Virginia Egyetemen 1996-ban tartott konferenciasorozatra vezethető vissza.

A három mű stílusa, hangvétele, a szerzők személyisége eltér egymástól. *Paul Bairoch* könyvének egyszerű stílusa az egyetemi előadások spontaneitását tükrözi. Erő-

sen együtt érez a „történelem áldozataival” (akár a rabszolga-kereskedelemtől, akár az angol munkásosztálynak az ipari forradalom idején elszenvedett sorsáról legyen is szó), és legalább ilyen erőteljes a csodálata a fejlődés gyakran alig ismert eredményei iránt. Hangsúlyozza, hogy az emberiség nagyobb része napjainkban összehasonlíthatatlanul nagyobb életeséllyel rendelkezik, mint a korábbi évszázadokban bármikor. A szerző óva int a készen kapott sémák átvételétől, gyakran visszatér a gazdaságtörténet mítoszaira és paradoxonaira, miközben óvakodik a polémiától.

Minden nép felelős a saját sorsáért

A „Gazdagság és szegénység”, mely erőteljes írásmódjánál, tömör és képszerű, gyakran ragyogó stílusánál fogva nehéz feladat elé állította a fordítót, egészen más „hangszeren” játszik. *Landes* elutasítja a szélsőséges militarizmust, a marxizmust, a kvantitatív történelemszemlélet túlzásait (ezt a történelmi ökonometria irányzatot New Economic Historynek nevezte el), sőt a szabad kereskedelmi ortodoxiát is. *Landes* fő célpontja ugyanakkor egy olyan „harmadik világ” vízió, amelynek esetenként megalapozott, ám gyakrabban túlzó és részrehajló vádaskodásai meghamisítják a történelmet, amikor a nyugati civilizációt teszik felelőssé a harmadik világ minden bajáért. Az üzenet nagyon is világos: minden nép, akár nyerő, akár vesztes, végső soron maga felelős a sorsáért. *Landes*, akinek Franciaország iránti lelkesedése közismert („egy csodálatos ország, ahol az ember befejezheti napjait”), a provokációtól sem mentes lesújtó megállapításokat is tesz (Franciaország a külföldi befektetésekkel szembeni ellenséges ország, mely arra van kárhoztatva, hogy elviselje „egy zsarnoki bürokrácia bénító hatásait”). Nem ritkák írásában a legelmarasztalóbb klisék (1950-ig mozdulatlan a francia társadalom, amely hosszú ideig képtelen volt a huszadik századba lépni, és ahol a ritkaságnak számító fürdőkádak csak arra szolgálnak, hogy deszkákkal fedjék le őket, és ráadásul indokolatlanul drága a külföldre menő légiposta). Ezek az olykor előítéletes vélemények nyilván megörvendeztetik a már eleve hasonló véleményű olvasókat, az összes többi viszont arra kényszerítik, hogy önmagukon erőt véve végiggondolják, vajon az elemzés helyes-e és a lényeget érinti-e.

François Crouzet klasszikusabb stílusú, mértéktartóbb és rövidebb könyve az európai gazdaság fejlődésének alapvetői rúgóit kívánja megértetni, a leglényegesebb problémákat megragadni. Nem kíván végleges szemléletet az olvasóra erőltetni (az olvasót lojálisan figyelmezteti azokra a korábbi munkákra, melyeknek mondanivalója ellentétes a szerző következtetéseivel). Régóta és folyamatosan aktuális kérdéseket taglal, törekszik egyértelmű tisztázásukra. Bemutatja a történészek eddig elért eredményeit, a még nyitott kérdéseket pedig az eddigénél is jobban körülírja. *Crouzet*, bár egy korábbi írásában gúnyolta a „társadalomtörténet siránkozásait”, nem kevésbé elnéző, mint *Landes*, a „politikailag korrekt beszéd” kényszerével szemben. Határozott és igencsak pesszimista véleményt tartalmaz a jelenkori fejlődésnek szentelt utolsó fejezet. Franciaországot „mérgező kultúrával átítatott” archaikus, antiliberális országnak tartja, amely nem kevés ellenérzést vált ki.

Eltérő hangvételük ellenére e három mű ugyanazt a történetet mondja el: az ezeréves szegénységből a sikeres vagy sikertelen átmenetet a modern gazdaságig. Azok a kérdések, amelyekben a három szerző egyetért, éppoly jellemzőek, mint azok az árnyalatok, amelyekben diagnózisuk eltérő, és amelyek egyes döntő kérdésekben elválasztják őket.

Mindhárman a hosszú távú megközelítést választották, ami nélkülözhetetlen a modern világ kettehasítottságának megértéséhez: *Landes* és *Crouzet* felvázolja Európa felemelkedését a Római Birodalom szétzúzó invázióktól kezdve, de hivatkozásai kiterjednek az Európán kívüli nagy civilizációkra, mint például a kínaira, sőt még régebbi

időpontokig is visszamennek. Ami *Paul Bairoch* illeti, az ő valóságos kiindulópontja nem a XVI. század, mint ezt könyvének címe jelzi, hanem a neolitikus forradalom. Ez a sok évszázados visszalépés talán azt a benyomást erősíti, hogy a sikertelenségek meghadják az eredményeket. *François Perroux* vitatható kifejezése szerint az ipari forradalom „emberi ára”: a tartós munkanélküliség, a fiatalok beilleszkedésének nehézségei, az ökológiai egyensúly veszélyeztetése, a nyugati népesség gyorsuló előregedése. Ezek a jelen és a holnap reális problémái is. Ám figyelembe kell venni a hagyományos társadalmakat sújtó halálos csapásokat (az apokalipszis lovasainak malthusi trojkáját: az éhínséget, a járványokat, a háborút) és azokat a katasztrófákat is, amelyek az iparosításban elmaradt országokat sújtották. Ezekhez sorolhatjuk a XIX. század Európáját is. Így az 1846. évi ír és az 1868. évi finn éhínséget, a gyarmatbirodalmak keletkezésének borzalmait, melyeket *Landes* éppúgy említ, mint *Bairoch*. A rabszolgaságot, a Kolumbusz előtti Amerika népeinek hekatombáit, a kínai ópiumháborúkat, a földek kisajátítását éppúgy meg kell őriznünk emlékezetünkben, mint a kollektivizálás és kényszermunka milliárdnyi szovjet és kínai áldozatát, nem szólva a soáról, melyet *Crouzet* a XX. század halálos bűnének nevez. A szovjet birodalom bukása, melyet emberi és gazdasági tragédiák kísértek, az oroszok életesélyeinek brutális visszaesése arra is felhívja a figyelmet, hogy a népek történetében a tartós visszaesések kockázata is jelen van.

Az elemzés időbeni kiszélesítése természetesen azzal jár, hogy a térbeli kiterjedés szélesítésére is sor kerül: a nem nyugati civilizációk is megkapják jogos helyüket. A bukások itt sem kevésbé jelentősek, mint a sikerek, ahogy erre *Landes* és *Crouzet* többször is kitér. Világperspektívában, de európai szemszögből nézve is ki kell emelni Kína lenyűgöző előnyét, mely *Bairoch* szerint 1500 körül „nem évtizedekkel, hanem évszázadokkal mérhető”. Kína oly mértékben birtokolja a selyemgyártás technológiáját, hogy a jusztinianuszi időkben az ipari kémkedés első példája is innen származik. Kína már a VII. században létrehoz egy 1700 kilométer hosszúságú csatornát, a XI. században szénacélt termel, gépesíti a selyemszövést, megelőzi Európát a nyomtatásban, és már a XVII. században, több mint egy évszázaddal Európa előtt bevezeti a himlőoltást. Kínában a IX–XIII. században már széles körben használják a papírpénzt....„Ha valaki meg akarja érteni a világ történetét, tanulmányoznia kell Kínát, mely sokáig első volt a fejlődésben” – vonja le következtetését *Landes*. A Kínára való hivatkozás fontossága miatt nem tekinthető anekdotikus jellegűnek. Különösen *Maddison* legutóbbi munkái óta Kína nemcsak a sinológusok számára érdekes. Még magyarázatra szorul a folyamatos vagy fejlődési szakaszokkal megszakított, kínai (abszolút vagy relatív) hanyatlás, továbbá az, hogy miért körözte le az európai fejlődés.

A történelem központi szereplője

Mindhárom könyv Európát, illetve a többi európaiak által benépesített új állammal kiegészülő nyugati civilizációt tekinti a történelem központi szereplőjének. E primátus ellenére a szerzők mindenféle eurocentrizmust eleve elutasítanak. *Paul Bairoch* világtörténetében szokatlan módon nagy teret szentel azoknak a népeknek, melyeket a XX. században „harmadik világnak” neveznek, és óva int „az eurocentrizmus torzító tükrétől”, amely a többi civilizáció szerepét igazságtalanul alábecsüli, és félreismeri az európai gyarmatosítást megelőző történelmet. Az eurocentrizmus sajátos következménye lehet, hogy az elmaradottságot kizárólag a nyugati világgal való konfrontáció lencséjén keresztül nézi. Ez eggyel több ok arra, hogy hangsúlyt kapjanak – ahogy ezt *Bairoch* is aláhúzza – az európai expanziót megelőző más gyarmatosítási formák. A századok során a muzulmán országokban rabszolgaként eladott afrikaiak száma meghaladja az amerikai gyarmatokba irányított rabszolga-kereskedelem forgalmát. *Landes* még messzebbre

megy, amikor úgy véli, azok a nézetek, melyek szerint a Nyugat bűnös, és ennek oka az a történelmi baleset, amit az erőviszonyok egyenlőtlensége okozott, „eurofóbiához” vezetnek és az erőviszonyok véletlenévé degradálják Európa eminenciáját.

Mindenekelőtt el kell ismerni azt az alapvető tényt, hogy az utolsó évezredben a nyugati civilizáció vált a történelem mozgatórugójává, akár a legjobbról, akár a legrosszabbról legyen is szó, mint azt *Landes* írja. Ha vita tárgyát képezi is annak pontos időpontja, mikor következett be ez a fordulat, az európai elsőbbség vitathatatlan, legalábbis az ipari forradalom óta. Mindhárom szerző az ipari forradalmat helyezi világtörténelmi elemzésének középpontjába. Az első ipari forradalomról van szó, amely Angliában bontakozott ki 1760–1770 után. Az ipari forradalmat mindhárman a neolitikus forradalom (a mezőgazdaság és az állattenyésztés kialakulása) után az emberiség történetében bekövetkezett legfontosabb fordulatnak tartják, „alapvető törésnek” (*Bairoch*), „meghatározó áttörésnek” (*David Landes*), „nagy szakításnak”, „egyedülálló fordulatnak” (*Crouzet*) nevezik.

Nincs szó villámgyors változásokról, még az úttörő nemzeteknél sem: a gazdasági forradalmak időtávját generációkban mérik. A „forradalom” kifejezést ezen az alapon talán el is kellene vetni. Eddig is számos félreértésre adott okot, vagy olyan kritikákra, amelyek félreviszik a vitát. A gazdasági forradalom mindenképpen végleges törés, ami véget vet a korábbi helyben járásnak, melyben a történelem mozdulatlan vagy majdnem mozdulatlan volt, és minden generációnak majdnem ugyanolyan esélye volt arra, hogy a korábbi generációhoz képest fejlődjön, mint arra, hogy visszafejlődjön. Visszafordíthatatlan technikai fejlődések persze bekövetkeztek még az agrárgazdaságban is, de nem folytonos módon, ezért termelékenységnövelő hatásait a népesség növekedése nagyjából kiegyenlítette. Ennek következtében az egy főre jutó jövedelem növekedése olyan alacsony és bizonytalan volt, hogy szinte a mérési hibahatárokon kívül esett. Ezzel szemben az ipari forradalom óta egy önmagát gerjesztő innovációs folyamatnak köszönhetően a növekedés halmozódik. A termelés különböző fokozatainak, a gazdaság különböző szektorain keresztül, a nemzeti határokon átívelően járványszerűen terjednek az innovációs folyamatok, egymáshoz kapcsolódva és egymást erősítve. Első ízben fordul elő, hogy a lakosság számának növekedése nem összeegyeztethetetlen az egy főre jutó jövedelem korlátlan növekedésével. A kereslet és a termelékenység növekedése között egy „tisztá körforgás” jött létre, mely folyamatosan mozgásban tartja a rendszert. Mindezt összevetve foglalja össze *Landes*: az ipari forradalommal megnőtt az emberiség szabadságfoka.

Persze csak az emberiség egy része számára köszöntött be a nagyobb szabadság. Bár az iparosítás egyik következménye a világgazdaság egyesítése, a XIX. században a közvetlen hatás inkább az egyenlőtlenségek elmélyítése volt, előbb Anglia, majd Európa és az európaiak által benépesített országok javára „többrészes világot szült”. A XX. század gazdasági növekedése persze már nem csak a nyugati világ terméke, ám az ipari forradalom okozta szakadék a gazdag és szegény nemzetek között fennmaradt. A mai világ alapvető egyenlőtlensége változatlanul az iparosított nemzetek és az ebből kizártak, a „harmadik világ” között áll fenn. Ez a szakadék számunkra már olyan magától értetődőnek és öröknek tűnik, hogy hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy mindössze kevesebb mint három évszázada keletkezett.

Az ipari forradalom kulcsszerepéből következik, hogy mindhárom szerző művei hasonló problematikát tárgyal. Ez teszi érdekessé elemzésük szisztematikus és kölcsönös összehasonlítását. Két fő kérdéscsoportot kell megkülönböztetni.

Az első: Miért pont a XVIII. században, miért pont Európában és miért éppen Angliában jött létre az ipari forradalom? Milyen mechanizmusok működtek? Milyen alapvető kiváltó okokra adott választ? Egyáltalán: mi a „forradalmak” szerepe a gazdaság

fejlődésében? A lappangó folytonosságra kell-e a hangsúlyt helyezni a látszólagos törésekkel szemben? Mekkora a belső mozgatórugóknak és a külső kapcsolatoknak a relatív szerepük? Meghatározó szerepe volt-e a gyarmatosításnak Európa kiemelkedésében? De vizsgálunk kell a történelmi magyarázatok korlátait is. A nagy találmányokkal kapcsolatban nem kellene-e lemondani a determinizmusról, és elismerni a véletlen szerepét?

A második nem kevésbé fontos kérdéscsoport a kezdeti áttörés távolabbi következményeinek lehetséges ambivalenciáját taglalja. Milyen feltételek esetén nyit utat az ipari forradalom a gazdaság globális fejlődésének, vagy éppen ellenkezőleg a nemzetek közötti egyenlőtlenségek gyorsított halmozódásának? Egy dolog biztos: az első élenjáró ország, majd később a többi élenjáró által szerzett előny determinálja a „követő országok” problémáit. Az új technológiák elterjedése a konvergencia erőteljes tényezőjévé válik. Más szóval a legfejlettebbek utolérését, esetleg még a rangsor felcserélődését is lehetővé teheti a nemrég iparosodott, az innovációs folyamatot uralni képes államok javára. De semmilyen erre irányuló automatizmus nincs. A XIX. és XX. század története a gazdasági konvergencia erőteljes példáit mutatja a nyugati térségben, miközben a harmadik világ fejlődésének tartós megrekedését észlelhetjük, legalábbis a 70-es évekig. Igaz, találunk szembetűnő kivételeket is. Ez ismét felveti a külső lökés (nemzetközi kereskedelem, külföldi tőkeberuházások) szerepének kérdését. Legalább is, ha kizárjuk azt a hipotézist, hogy egyes nemzetek eleve képtelenek a gazdasági fejlődésre. A külső tényezőknek gyakran tulajdonítanak a harmadik világgal kapcsolatban negatív szerepet (úgy állítják be őket, mint a nyugati uralom tényezőit), miközben ugyanezek a „külső tényezők” indukálták a japán, a dél-koreai gazdasági fejlődést. Korábban hasonló fejlődés alakult ki az európaiak által benépesített új államokban is, beleértve az USA-t, mely kezdetben szintén alapanyag-exportáló volt, mint ma a kevésbé fejlett országok.

Anglia kezdeti fölénye

A természeti tényezők szerepét a gazdasági fejlődésben gyakran minimalizálják. Mindhárom szerző többször állást foglal ezzel a földrajzi determinizmust túlzó módon tagadó véleménnyel szemben. Nem tagadható ugyanis, hogy a gazdagság erősen korrelál a mérsékelt éghajlattal, míg a szegény országok zöme a trópusi zónában helyezkedik el. Nem tagadható Nyugat-Európa és Anglia előnye, amit a szabályszerű csapadékeloszlás, a tenger hozzáférhetősége és az energiaforrások bősége nyújt, különösen a fa, de főleg a nyersolaj időszakában. Figyelembe véve, hogy ezek csak relatív és potenciális előnyök, kihasználhatóságuk a termelési viszonyok függvénye. Ezt igazolja az is, hogy a neolitikus korszaktól az első évezredig Nyugat-Európa a Közép-Kelet, a földközi tengeri országok, a nagy ázsiai birodalmak, India és Kína mögött kullog.

Paul Bairoch még ennél is továbbmegy. Fenntartja, hogy a XVIII. század küszöbéig az egy főre jutó jövedelem alapján a jövő „fejlett országai” még azonos szinten vannak a jövő „harmadik világával”, és Kína megelőzi Európát. (A nemzetek közötti gazdasági egyenlőtlenség mértéke persze össze sem hasonlítható az iparosítást követő évszázadéval.) Véleményét a világ városainak szentelt úttörő tanulmányára alapozza. A nagyvárosok rangsorában Nyugat-Európa hosszú ideig igen szerény helyet foglalt el. Városiasodásának foka 1700 körül valójában nem haladja meg azt a fokot, amit Kína már a XII. században elért. Márpedig a városiasodás foka jelzi az agrárszektor termelékenységét. Az agrártermelők fogyasztását meghaladó többlet ösztönzi a hagyományos társadalmakban minden egyéb tevékenység fejlődését.

Bairoch elemzése összhangban áll azzal, ahogy az ipari forradalmat megközelíti. Központba állítja azt a történelmi áttörést, amely a XVIII. század végén Angliában ke-

letkezett. Figyelmét az agrárszektorban végbement előzményekre irányítja, megjegyezve, hogy előzmény alatt itt évszázados fejlődést kell érteni. Elsősorban azt akarja feltárni, hogy hogyan, milyen mechanizmusok révén következett ez be. Kevésbé elemzi a „miértet”, azt, hogy mi ennek az angol gazdaságban végbement egyedülálló eseménynek az eredete.

Első könyvében, az „Ipari forradalom és elmaradottságban” (Mouton, Paris – La Haye, 1963) Paul Bairoch már kifejtette tézisét: az ipari forradalom kirobbanását a XVII. század végén bekövetkezett angol agrárforradalom határozta meg. Az agrárgazdaság többet nyom a latban, mint az összes többi szektor együttvéve. Az agrártermelési növekedéséből eredő többletek meghatározzák a városi lakosság létszámát és az ipari létesítmények kialakulását. Az egy lakosra jutó agrártermelés többlete okozza a piac kiszélesedését, és itt a hangsúly nem a demográfiai növekedésen, hanem a realjövedelmek emelkedésén, és ebből eredően a kereslet diverzifikálódásán van.

Az agrárforradalom

Az angol agrárforradalom egyedisége abban áll, hogy egy viszonylag rövid, egy évszázados időszak alatt a flamand és holland intenzív művelés módszereit egy sokkal kisebb népsűrűségű országba át tudták ültetni. Anglia vezető ipari nagyhatalommá válásának előestéjén, 1750–1760 táján növekvő mértékű gabonafeleslegeket képes termelni. *Malthus* szóhasználatával a létfenntartási görbe első ízben előzi meg a demográfiai görbét, nő az életszínvonal, amit a gyarmatárak növekvő fogyasztása bizonyít. A kereslet főleg a manufaktúrák termékeinek széles választékára irányult. Ebből adódik az egyes kulcsiparágákban a technikai újításokra irányuló erős ösztönzés, ezekből lesznek később az ipari forradalom vivő iparágai. Semmiben sem vitatja a „kínálat visszacsatoló hatását” (az ipari szektor képességét, hogy a kereslet stimuláló hatásaira jelentős felfedezésekkel adjon választ).

Paul Bairoch fenti tézisei a kritikák lavináját indították meg. Könnyű volt az „agrárforradalom” meghatározás felett gúnyolódni, hiszen az csak fokozatosan valósult meg, és szembeállítani vele például a gyarmati kereskedelem sokkal láthatóbb befolyását.

David Landes viszont egyetértett avval, hogy nem szabad alábecsülni az agrárgazdaság fejlődésének szerepét Anglia, majd később Japán, Korea, Tajvan iparosításában. Ugyanakkor elveti az agrárgazdaság és a konjunktúra túlzott központba állítását, amit kizárólag leíró jellegű megközelítésnek tart. Az a törekvése, hogy hosszú távú áttekinthetőséggel közelítse a kérdést. Ezért korábbi idősokra megy vissza, mint a XVIII. századi törés, egészen az európai (és angol) fölény eredetéig, alapvető politikai, intézményi és kulturális meghatározóiig. Azt elemzi, miért jött létre a Nyugatnak ez a fölénye, és nem csak egyszerűen azt, hogy hogyan nyilvánul meg.

Landes és *Bairoch* nem értenek egyet abban, hogy mikorra tehető a vezető szerep felcserélődése Európa és Kína között. *Bairoch* szerint Európa az agrár- és ipari forradalmak következményeként tesz szert fölényre. *Landes* szerint, ha nem is vitatható Kína és az iszlám világ eredeti fölénye, ennek megfordulása a Nyugat javára legkésőbb a XV. századra tehető. A középkori Európa „az egész emberi történelem egyik legtalálékonnyabb társadalma” volt, ezért ott és akkor „találták fel a találmányokat”. Ez az a pillanat, amikor a nyugati civilizáció elkülönül az összes többitől („az európai kivétel”). *Landes* saját kutatásaira alapozva lenyűgöző módon írja le a XII. század találmányát, a szemüveget, amely lehetővé tette a kézművesek és az értelmiség aktív élettartásának megkészezését, és kiindulópontja volt a különféle precíziós műszerek kifejlesztésének (a teleszkóptól a mikroszkópig). Vagy a mechanikus órát, amelyet egyidejűleg találtak fel

Olaszországban és Angliában. Három évszázadon át európai monopólium maradt (a kínai udvarban felállított monumentális órák kivételnek számítanak). Az óra több generáció folyamatos tökéletesítése után megdöbbentő pontosságot ért el. *Landes* szerint a termelékenység fogalma is az óra feltalálásának következménye. Bár Kínában már a IX. században feltalálták nyomdászatot, ez az európai civilizációban mégis egészen más helyet foglalt el. Ennek nemcsak a betűszedés perdöntő találmánya az oka, hanem az is, hogy egy olyan világban jött létre, ahol az írások „termelése” már jelentős szerepet töltött be.

Kutatás és találmányok

A kereskedelem és különösképpen a nemzetközi kereskedelem megsokszorozódása elválaszthatatlan a kreativitástól, a kutatások és az újítások rendszerbe foglalásától. Minden akadály ellenére a középkori Európában már megjelentek a tudományos kutatás függetlenedésének első jelei, ami utat nyitott a tapasztalat primátusának elfogadásához. Ebből következett a korlátok nélküli haladás eszméje. *Landes* újra feleleveníti *Max Weber* tézisé, amely ezeknek az eszméknek tulajdonítja, hogy a rend és racionalitás erőnné vált, hogy a produktív erőfeszítéseket ösztönözték, hogy az írástudás bővült (a nők között is), és megvalósult a gondolatszabadság. Ám mint *Crouzet* sugalmazza, Európa egy részében, és főként egyes szociális rétegek körében ezeknek az eszméknek a győzelmét már kezdetben elősegítette a protestáns etika alapvonása, az individuális értékek előtérbe helyezése. Ebben Európa politikai szétagoltsága – ellentétben a nagy ázsiai önkényuralmi birodalmakkal – igen pozitív szerepet játszott. Fékezte az elnyomást és szabad utat engedett a különböző, egymástól eltérő nemzeti kísérleteknek. Nem kívánjuk alábecsülni e konfliktusok kártékony következményeit, ám el kell ismerni, hogy ezeknek a konfliktusoknak volt érdeme is: alattvalóik érdekeinek és értékeinek figyelembe vételére kényszerítette az uralkodókat. Utat nyitott a jobbágyság felszabadításának, a községek emancipációjának, a városi intézmények megszilárdulásának és a tulajdonjog megvédésének az elkobzások fenyegetettségével szemben. Esetenként még a fiskális önkényt is korlátozta.

Ellentétben Kínával, ahol az állam korlátozás nélküli hatalma elfojtotta az újításokat, az európai szétagoltság valóságos piacgazdaságot hozott létre, ahol az egyéni kezdeményezés növekvő biztonságot élvezett, ahol a tranzakciók költségei csökkentek, a kereskedelem és a lehetőségek folyamatosan bővültek, és ahol a siker biztos jövedelmet hozott. „Itt már *Adam Smith* világa öltött testet sok századdal öt megelőzően” – foglalja össze *David Landes*. Azzal zárja következtetéseit, hogy „Európának szerencséje volt, de a szerencse nem minden”. Még csak nem is alapvető. Saját értékei, sajátos kulturális jellege, intézményei – kezdve a tulajdonjog biztosításával – predesztinálták arra, hogy „a korszerűsítés és fejlődés első számú motorjává váljék”.

Valóban megmagyarázható-e ilyen egyszerűen az európai gazdasági fejlődés különössége? Indokolt-e a fenti tényezőknek tulajdonítani *a posteriori* minden fejlett ország sikereit? Valóban meg lehet-e ezekkel, és csak ezekkel magyarázni a nemzeti teljesítmények több évszázadon át tartó eltéréseit? Mi okozta azt a majd fél évezredes késést, amely elválasztja a XI.–XIII. századi „középkori gazdasági forradalmat” a XVIII. századi halmozódó és folyamatos modern gazdasági növekedéstől? *Landes* lakonikusan válaszol erre a kérdésre: „Mindez időbe telt és az ipari forradalom ezért szenvedett késedelmet”. Nem siklik itt túl gyorsan át egy alapvető kérdésre?

Első látásra nincsen semmi különös abban, hogy a XII. századtól a XVII. századig a kereskedelem és hajózás került túlsúlyba. Az olasz városok, Portugália, Spanyolország, Németalföld sorra megelőzték Angliát. A felfelé és lemenő ágak váltakozása ciklikus

jellegre utal. Az ibériai hatalmak végső hanyatlását minden különösebb nehézség nélkül meg lehet magyarázni. *North de Thomas* nyomán mindhárom szerzőnk olyan tényezőkre teszi a hangsúlyt, mint a kis portugál nemzet és hatalmas birodalma közötti aránytalanság, a bányakincsek felfedezésének véletlenszerűsége, a nemesfémek beáramlása (a közgazdasági zsargon „perverz effektusoknak” nevezi ezeket, amelyek az adott ország manufaktúrális iparának versenyképességére gyakorolnak nyomást). De a tényezők között erős hangsúllyal szerepel a fiskális önkény, a tulajdonjog elleni sérelmek, a monopóliumok, amelyek a vállalkozó kedvet korlátozzák, az oktatás elhanyagolása, a vallási és szellemi türelmetlenség, mely odáig megy, hogy 1558–1559-ben megszünteti a külföldi könyvek behozatalának lehetőségét, a külföldi egyetemeken való tanulást. Ez rögtön eszünkbe juttatja Kína elzárkózását. Az eszmék nemzetközi áramlása valójában sokkal többet jelent, mint az áruk vagy nemesfémek szabad áramlása.

Vajon az európai gazdaság a maga egészében állt-e rá egy radikálisan eltérő pályára? *François Crouzet* rámutat arra, hogy egészen a XVIII. századi törésig a gazdaságot az állandóságok és nem a változások uralják. Eltekintve a pénzügyi újításoktól és főleg a hajóépítéstől, a távolsági hajózástól – mely jelképezi Európa nyitását a világ többi részére – a lényeg még hiányzik: „a technikai változások még elszigeteltek halmozódás, kölcsönös egymásra hatás, láncreakció nélkül”. Így a középkori Európa minden találékonysága ellenére a termelékenység növekedéséből származó többlet csak alkalmi és korlátozott marad, mint ezt *Bairoch* hangsúlyozza. Végső soron *Crouzet* szerint „a kapitalizmus nem volt határozottan előrehaladottabb állapotban a XVII. század protestáns Észak-Euróájában, mint a XVI. század katolikus Olaszországában”.

Németalföld és Anglia összehasonlítása

Németalföld esete, amely az utóbbi években sok vita tárgyát képezte, megérdemli, hogy külön figyelmet fordítsunk rá. Az „első modern gazdaságnak” tekintendő-e Hollandia a XVII. századi aranykorában, vagy egyszerűen csak „az európai gazdaság kereskedelmi szektora” volt? Virágzó, de sebezhető gazdaság, amely az intenzívebb agrártermelés ellenére sem képes önmaga ellátására, és ahol a magas bérek fékezik az exportot? Nem volt-e Hollandia kezében annyi adu, mely lehetővé tette volna, hogy egy évszázaddal Anglia előtt az „első ipari nemzetté” váljon? A manufaktúrális hagyományokon túlmenően a tőke bősége, az energiaforrások (a szél, a tűzeg) nem egyesítették-e szinte ideális fokon a politikai, intézményi és kulturális feltételeket? *David Landes* kiemeli ezek közül a mérsékelt, de erős kormányzatot, amely legitimitását a nemzet emancipációjából meríti, amely biztosítja a magántulajdont, a szerződések tiszteletben tartását, a diszkrimináció hiányát, az egyéni kezdeményezések számára pedig széles teret enged. Hollandiában hagyomány a szabadság és a tolerancia, az üldözött kisebbségek befogadása (zsidók, protestánsok), mindez a holland gazdaságnak értékes hozzájárulást jelentett. A képzés színvonala magas, az uralkodó és Nagy-Britanniához képest jobban meggyökeresedett kálvinista etika nagyra értékeli a produktív racionalitást és erőfeszítéseket. Ennek ellenére a XVIII. század végétől Hollandia elég távol áll az angol ipari forradalomtól (és rövidesen az iparosodó katolikus szomszédjától, Belgiumtól is). Történelmi körülményekre kell-e hivatkozni (a háborúk veszteségei), vagy Hollandia és Anglia méretkülönbségére?

Ám nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a XVIII. század küszöbén Franciaországhoz képest maga Anglia is „kis nemzetnek” számít, lakosságát és hatalmát tekintve. A méretből fakadó hátrányokat Anglia fejlettsége ellensúlyozza. *François Crouzet* „Anglia fölénye Franciaországgal szemben” című könyvében (Perrin, 1985) rámutat

ugyanakkor, hogy ez a fejlettségi különbség az ipari forradalom előestéjén nem igazán jelentős. Egyes vonatkozásokban Franciaország közelít Angliához: a XVIII. század folyamán külkereskedelme, főleg gyarmati kereskedelme gyorsabban bővül, mint az angol. Más vonatkozásokban az angol előny ugyan gyorsan nő, de még igen új keletű: ami a technikai találmányok dinamizmusát illeti, csak a XVII. és XVIII. század fordulópontjától kerül előnybe a szigetország, húzza alá *Paul Bairoch*. Egyetlen döntő tényezőként a kedvező körülmények együttes meglétét tekinthetjük, ahogy ezt *Crouzet* és *Bairoch* egyformán látja. E körülmények igen különfélék: kulturálisak és anyagiak (például a kőszénvagyon). Összességében az ipari forradalom kibontakozása Angliában inkább volt valószínű 1760 táján, mint bárhol másutt. *David Landesszel* szemben, aki a középkorban létrejött angol fölényből indul ki, inkább *Crouzet* álláspontját vagyunk hajlamosak elfogadni, aki azt állítja, hogy a XVI. századi angol gazdaság még hasonló volt a többi hagyományos gazdasághoz, és csak az ipari forradalom hajnalán kezdett különbözni azoktól. „Az 1660-as évektől kezdve kezdett el eltérni a kontinentális gazdaságoktól, előnyre tett szert, ami a következő század folyamán egyre jelentősebbé vált.”

A legújabb kutatások szerint az 1760–1770 közötti időszak volt az, amelyben az angol agrárgazdaság gyorsabb fejlődése perdöntő jelentőséget kapott, és *Crouzet* ebben a kérdésben *Bairoch* elemzéséhez áll közelebb. Nem mintha elfogadná *Bairoch* álláspontját az „agrárforradalom” alapvető szerepéről. Akárcsak a nemzetközi kereskedelem fellendülését, az agrárgazdaság fejlődését sem tekinti az ipari forradalom kiváltó okának. Az elemzésében felhozott indítékai figyelemre méltóak. Az agrárgazdaság – szükséges-e erre emlékeztetni? – a hagyományos gazdaságok legfontosabb szektora. Termelési ingadozásai a gazdaság összes többi elemét befolyásolják. Soha nem volt mozdulatlan (a földművesek alkalmatlansága az újításokra csak legenda). Ugyanakkor az agrártermelés viszonylagos állandósága, lassú bővülése, ha a népesség növekedése folyamatos, hosszú ideig a növekedés effektív korlátjaként hatott. Európában a XIII–XVIII. század során ez többször bekövetkezett a *Malthus* által kifejtett mechanizmus szerint. Még az éhínségeken kívüli időszakokban is korlátozta a gabonafélék iránti szükséglet kielégítetlensége az állattenyésztés fejlődését, a trágya hiánya pedig akadályozta a hozamok növelését. Ennek az ördögi körnek az áttörése az a döntő lépés, ami az ipari forradalmat megelőző évszázadban olyan különlegessé teszi az angol mezőgazdaságot. Az, hogy ez a változás fokozatosan következett be, ahogy átvették a németalföldi mezőgazdaságban a korábbi évszázadok során kifejlesztett intenzív módszereket, nem mond ellent újító jellegének.

Az angol–holland összehasonlítás megvilágítja a lényegét. Angliában a mezőgazdasági termelés intenzitásának növelése nemcsak a népességnövekedésre adott válasz (sőt, indulópontja éppen egybeesik a XVII. század végi demográfiai hullámvölgygel), de még a városi kereslet növekedésére sem (az újítás fészkei gyakran távol esnek Londontól). Nemcsak a hozamok növekednek (mint Hollandiában, ahol az agrártermelés növekedése többé-kevésbé követi a népességnövekedést, intenzívebb erőfeszítések révén), hanem növekszik a munka termelékenysége is. *Bairoch* kedvelt mutatója az egy gazdálkodó termelése által ellátható személyek száma. E mutató növekedése esetén csökkennek az élelmiszerárak, hosszú távon nőnek a reálbérek, az egy főre jutó fogyasztás, a kereslet. Eddig soha nem látott mértékben bővül a manufaktúrális szektor, még az ipari forradalmat megelőzően. A bővülés mértéke összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint Európa többi országában.

Kétségtelen, hogy igen kicsi a különbség *Bairoch* és *Crouzet* megfogalmazása között. Előbbi az „agrárforradalmat” tekinti meghatározó elemnek az ipari forradalom kirobbanásában, utóbbi csak „megelőző és lehetővé tevő” szerepet szán neki, miközben tény, hogy ez az előfeltétel Európa többi országában, mint például Franciaországban is hiányzott. *Patrick*

O'Brien, aki régebben vitatta *Bairoch* téziseit, újabb munkáiban már az agrárforradalmat tekinti a brit külön út okának. „Az európai gazdaság története” olvasója mindenesetre megérti, hogy *Bairoch* elemzése középpontba állítja az ipari forradalmat kiváltó közvetlen hatásokat, míg *Landes* arra keres magyarázatot, miért vált kivételé Európa. Kettőjük között valójában nincs ellentmondás, inkább kiegészítik egymást.

Ha az agrárforradalom szerepe vitatott is, abban teljes egyetértés van a három szerző között, hogy a gyarmatosítás döntő szerepét elutasítják. „A gyarmatok nem voltak az ipari forradalom feltételei, de különben sem lettek volna elégségesek véghezvitelére” – írja *François Crouzet*. Az érvek egyszerűek és nem cáfolhatóak. A modern idők két gyarmati szuperhatalmát, Portugáliát és Spanyolországot nem éri el az ipari forradalom. A gyarmatbirodalomból fakadó rövid távú előnyök, elsősorban a nemesfémek beáramlása hozzájárult az ibériai országok hanyatlásához. Ugyanakkor a gyarmatok hiánya nem akadályozta meg Svájcot vagy Svédországot, nem is szólva Németországról és Amerikáról, hogy fejlett ipari országokká váljanak. Igaz, Nagy-Britannia többletelőnyre tesz szert kiemelkedő gyarmatbirodalma miatt, ám az angol birodalom létrejötté, mely a XVIII. században éppen csak elkezdődött, inkább következménye, mint oka az „első ipari ország” jellegnek. *Paul Bairoch* határozottan állítja, hogy a gyarmati felvevőpiacok az iparosítás indulásakor csak másodlagos szerepet játszottak, és később is csak egyszerűen gyorsították a folyamatot. Nem zárja ki viszont, hogy a gyarmatosított országok aránytalan hátrányt szenvedtek abból, hogy a gyarmatosítók hasznot húztak belőlük. Játékelméleti megfogalmazásban: negatív összegű játék zajlott.

Utolérés és konvergencia: a nyugati világ fölénye?

„Az ipari forradalom – írja *David Landes* – megváltoztatta a világot, benne a nemzetek, az államok közötti kapcsolatokat.” Azóta léteznek élenjárók és az őket követő csoportok. A követők között elől járóknak is több generációra volt szükségük ahhoz, hogy behozzák elmaradottságukat. De több mint két évszázaddal a kezdeti áttörés után, miközben Európában és a nyugati világban a konvergencia jelei vitathatatlanokká váltak, az „ipari országok” a világban kisebbséget jelentenek. Ebben vajon átmeneti helyzetet kell-e látnunk, a történelem véletlenét vagy egyes népek, egyes kultúrák fölényének bizonyítékát, azt, hogy alkalmasabbak a gazdasági fejlődésre, mint mások?

Anélkül, hogy a kérdést ilyen brutálisan vetné fel, *Paul Bairoch* az iparosítás induló időpontjait összevetve megállapítja, hogy a modern gazdasági fejlődés a különböző országokban aszerint rangsorolható, hogy mennyire voltak közel Angliához. Ez lehet földrajzi közelség, Belgium, Franciaország és a nyugati világ többi országai esetében, vagy kulturális közelség, mint az Egyesült Államoknál vagy a domíniumoknál. A XX. század küszöbén, bármennyire is eltértek és különböztek a nagy és kis európai országok által követett utak, bármennyire is megelőzte az iparosítást például Svájc, vagy maradt hosszú ideig mezőgazdasági termékek és bányászott javak exportálója Kanada vagy Dánia, mindenképpen utat tudtak törni maguknak a fejlődéshez. *Paul Bairoch* szerint az ellentét a „fejlett országok” és a „harmadik világ között” eléggé éles ahhoz, hogy napjainkig is az elemzés alapja maradjon. *Bairoch* ugyanakkor hajlamos arra, hogy külön fejezetet szenteljen egyes olyan országoknak, melyek a XX. században átlépték a „határvonalat”, mint például Japán, Kelet-Ázsia, Dél-Európa. Nincs szó tehát arról, hogy tagadni lehetne: azok az országok, amelyeknek politikai, szociális, intellektuális szerkezete leginkább hasonlított az angoléhoz, alkalmasak voltak arra, hogy ezt az utat kövessék.

Ugyanakkor *Bairochtól* távol áll egy olyan tétel megfogalmazása, amely szerint egyes népek tartósan alacsonyabb képességűek lennének másoknál. Az utolsó évezred

történelmi fordulatai éppen ennek ellenkezőjét sugalmazzák. *Bairoch* egészen nyíltan teszi fel a kérdést: „Miért nem érte el az ipari forradalom a harmadik világot?” Miért ez a majd két évszázados elmaradás a nyugati fejlődéshez képest? Miközben például a vasútépítés a harmadik világ több régiójában már a XIX. század közepén elkezdődött, alig később, mint a nyugat-európai? Mivel magyarázható, hogy az ebből adódó impulzus nem volt elegendő ahhoz, hogy maga után vonja a globális modernizációt? Mivel magyarázható, hogy még a legutóbbi időkben is oly sok kudarc következett be, annak ellenére, hogy a fél évszázada függetlenségüket elnyert országokban az iparosodás olyan fontosságot nyert?

Paul Bairoch nem zárja ki a természeti tényezők vagy a kulturális értékek szerepét, de inkább relativizálja őket. A „Dél” nem volt mindig elmaradott. Az angol agrárforradalomból származó technikák átadását mindenestre nehezítették a talajviszonyok és a trópusi klíma. Ám a XX. század végén bekövetkezett „zöld forradalom” azt is bebizonyította, hogy a helyi viszonyokra alkalmazott kutatások kedvező eredményeket hozhatnak, sőt, mint Ázsiában, a XIX. századbeli Európáénál is gyorsabb növekedéshez vezethetnek.

Mind szociális, mind szellemi téren tagadhatatlanok a megtorpanások. Ám túlzás lenne azt állítani, hogy akár a kezdetben is ennek háttérében a nyugati típusú fejlődés teljes mértékű visszautasítása állt volna. Ezt igazolja, hogy már a XIX. században, jóval a japán gazdaság áttörése előtt reformpárti kormányok voluntarista és modernizáló kísérletekbe kezdtek Törökországban, Madagaszkáron, Egyiptomban, Paraguayban. Utóbbi kettő igen jellemző csődje (*Jean Batou* izgalmas kutatásokat szentelt ezeknek) elsősorban nagyrészt véletlen tényezőknek tulajdonítható (katonai vereségek). A nagy iparosítók felbukkanása, mint Indiában a párszi kisebbségből jövőké, ugyancsak cáfolja azt a tételt, hogy egy szegény és alulfejlett gyarmati gazdaság körülményei között nem fejlődhet ki a vállalkozói szellem.

Ez oda vezet, hogy a hangsúlyt az alulfejlettség történelmi okaira helyezzük. A XIX. és XX. században az idő a harmadik világ ellen dolgozik. Az elmaradás egyre nő. Kezdetben az ipari forradalom technikája még viszonylag egyszerű, tőkeigénye pedig alacsony volt, tehát könnyen másolható lett volna, az idő múlásával a „belépés akadályai” egyre erőteljesebbé válnak. A nyugati eredetű orvosi-egészségügyi vívmányok, amelyeket olcsóbban és egyszerűbben lehetett a gyakorlatba átültetni, mint az ipari forradalom eredményeit, a harmadik világban az európai történelemben ismeretlen demográfiai robbanást váltottak ki. Még a legmeggyőzősebb antikglobalista populistának is el kell ismernie az ebből fakadó többletterheket, például a közoktatásban, és különösen az agrárprobléma súlyosbodását. Az egy lakosra jutó megművelhető föld már eleve kevesebb volt, mint a nyugati országokban az ipari forradalom előtt. A harmadik világ a vidéki túlnépesedés bajaival halmozza függőségét a fejlett ipari országoktól. Alapvető élelmiszerekből behozatalra szorul. Itt is megtaláljuk az agrárgazdaság elsőrendű fontosságát az iparosítás indulásakor.

A Nyugat felelőssége az alulfejlettségben ennél közvetlenebb formában is megnyilvánul. *Paul Bairoch* távol áll attól, hogy *a priori* elfogadja a harmadik világ érvelését, hiszen elsőként leplezte le a cserearányromlás mítoszát, amely szerint az alapanyagokat exportáló országok cserearányait szisztematikusan rontanák (az „új országok” sikeres fejlődése jelzi, hogy erről az oldalról nem volt elháríthatatlan akadály). *Bairoch*, mint ezt már jeleztük, elveti azt a feltevést is, hogy a nyugati gazdaságok fejlődésének rúgója a gyarmati kizsákmányolás lett volna. Ellenben véleménye szerint a gyarmati és félgyarmati gazdaságok kierőszakolt nyitása nagy szerepet játszott későbbi sorsukban. Azzal, hogy a hagyományos kézműipart brutálisan kítették a modern városi ipar verseyének, azzal, hogy elutasították a helyi termelők bármiféle védelmét annak érdekében,

hogyan képesek legyenek alkalmazkodni, teljesen eltűntették a helyi ipart. Szakadékok hoztak létre a hagyományos ipar és a modern ipar között, miközben tönkretették előbbi emberi tőkéjét. Ebből adódik a fejlődésben mutatkozó halmazódó eltérés. Csupán a XX. század utolsó negyedében sikerült néhány ázsiai új ipari országnak, hogy Japán nyomdokain urra lehessenek e kezdeti hátrányos helyzetén.

A konvergencia Európában érvényesül erőteljesebben, és az európai integrációval párhuzamosan halad két évszázada. A kölcsönös kereskedelem előtti akadályok kiiktatása más következményekkel járt Európában, mint az erre rákényszerített fejletlenebb országokban. Európa iparosítása az angol mintát követi, ahogy erre *François Crouzet* elemzése utal. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy „a technológiai transzferek csak ott sikeresek, ahol megvannak a befogadásukra alkalmas, kölcsönös függőségben lévő kapacitások mátrixai”. Ez a feltétel fennáll Nyugat-Európa legtöbb országában. Az utolérés főbb tényezői a vállalkozások felé forduló polgárság, a manufaktúráis hagyományok, a jól képzett munkaerő, a nyugat-európai technológiák viszonylag közel azonos színvonala az ipari forradalom előestéjén, a több régióban meglévő fejlődési góccok a proto-indusztriális időszakban. Ezek alapján egyesek kétségbe vonták még Anglia kivételes helyzetét is. Mindezek a kedvező tényezők olyan korai időpontban tették lehetővé az utolérést, amikor még nem mélyültek el a fejlettségben megmutakozó különbségek.

Franciaországban az 1780-as évektől kezdve a kormányok már tisztában voltak az-
zal, hogy Anglia előnyre tett szert. Erre reagálva vállalkozókat és technikusokat akartak betelepíteni a csatorna másik oldaláról. Nem riadtak vissza az ipari kémkedéstől sem (ez úgy is tekinthető, mint az európai integráció egy sajátos formája). Az 1793–1815 közötti háborúk és a XIX. század első felének drákói protekcionizmusa nem fejtett ki egyértelmű hatást, de összességében kedvezőtlenül befolyásolta a kontinentális Európa iparának utolérési esélyeit. (Ezt a fékhatást *François Crouzet* mutatta ki, korrigálva *Bairoch* protekcionista szemléletét.) Az angol fölény egészen 1850-ig állandóan nőtt. Közben a modernizációs folyamat egész Európában beindult, igaz, nem egyforma ütemben. Az elszigeteltebb régiókban a modernizáció csak igen lassan kezdődött. Megfigyelték, hogy az irástudás mértéke, elsősorban a nőké, 1850 Európájában előrevetíti az egy évszázaddal későbbi, 1950-es egy főre jutó jövedelmi színvonalakat.

A vasúthálózat kiépítését „minden korábbi mértéket meghaladó nemzetközi, páneurópai vállalkozásnak” kell tekinteni, melynek mind Európában, mind Észak-Amerikában egységesítő szerepe volt. Ez megakadályozta az enkláv rendszerű, elszigetelődésre törekvő fejlődési folyamatokat, melyek egyébként a világ más részein is csődöt mondtak. Általánosságban a kívülről jövő, de Európán belüli beruházások nagy fellendülése - Angliából a kontinensre, Északnyugat Európából Közép-Európa, majd Dél- és Kelet-Európa felé a XIX. század közepe és az első világháború között indult meg. *Crouzet* szerint ez a folyamat Európában „egységes nemzetközi tőkepiacot” hozott létre, amely 1913-ban integráltabb volt, mint napjainkban. Elsősorban az alapinfrastruktúra kialakításához járult hozzá, de gyakran sikeres ipari fejlesztések kiindulópontjává vált.

A kereskedelempolitikára korábban aránytalanul nagy figyelmet fordítottak. A protekcionizmus újjáélesztése az 1880–1890-es években mindenképpen fordulatot jelentett, de nem vethető össze az 1930-as évek szélsőséges protekcionizmusával. Nem akadályozta meg 1913-ig a manufaktúráis termékek kölcsönös cseréjét az iparosodott európai országok között, mely már előrejelzi az 1945 után létrejövő európai integrációt. A protekcionizmusnak tulajdonítani a bismarcki Németország ipari hatalmának növekedését éppoly önkényes lenne, mintha *Méline* protekcionizmusának tulajdonítanánk a francia gazdaság erőtlenségét. Ezzel szemben a kis európai országok sikerei megérdemlik, hogy több figyelmet fordítsunk rájuk. Szűk belső piacuk hátrányát túlkompenzálja jobb beil-

leszkesedésük a nemzetközi kereskedelembe. Ki kell emelni továbbá az olyan kis országok, mint Svájc, Svédország, Hollandia szerepét az európai multik korai létrehozásában és hozzájárulásukat új iparágak létrejöttéhez. Az európai gyakorlat rámutat arra, hogy a nemzetközi nyitás nemcsak destabilizáló hatással lehet, mint ezt *Bairoch* hangsúlyozza, hanem bizonyos körülmények között meghatározó lökést is adhat az ipar fejlődésének. Ezt támasztják alá az európai gazdaságok ipari dinamikájának változásai a XX. század során. A két háború között nincsenek nagy változások az európai rangsorban, a második világháborút követő európai integráció viszont szinte hihetetlen felzárkózásokra mutat példákat az általános növekedésen belül. Ki hitte volna 1945-ben, hogy az olaszok vagy írek valaha is olyan gazdagok lesznek, mint az angolok?!

Az egy főre jutó jövedelem legfrissebb adatai szerint – ahogy ezt *Crouzet* bemutatja – semmi kétség sem férhet hozzá, hogy az Európai Unión belül a konvergencia igen előrehaladott állapotban van. A négy „nagy”, Németország, Anglia, Franciaország és Olaszország között az eltérés igen kicsi, 10 százaléknál alacsonyabb, ami kisebb a nemzetközi összehasonlításokat jellemző hibahatárnál is. Ennek alapján már eleve nem tarthatunk elfogadhatónak olyan véleményt, amely a különböző népek gazdasági erőnyeit és vezetőik érdemeit hangsúlyozza. A spanyolok egy főre jutó jövedelme ma alig 20 százalékkal marad el az angolokétól vagy a franciákétól, miközben életesélyeik magasabbak. Mellesleg az Egyesült Államokban az életesélyek a nyugat-európai átlag alatt vannak. Írországból, ahol alig egy évszázada még éhínség pusztított és kivándorlásra kényszerültek a lakosok, az egy főre eső jövedelem nemrég haladta meg az angolét (1999-ben az eltérés a 12 százalékot súrolta). Egy ilyen fordulat önmagában kizár minden olyan törekvést, mely az egyes népeket feltételezett gazdasági képességeik alapján akar osztályozni.

Az angol gazdaság esetében relatív lemaradás ismerhető fel (ami nem vethető össze az argentin gazdaság évszázados lemaradásával, melyet már a harmadik világ szintjéhez való visszaesés fenyeget). Az angol relatív elmaradás 1945 és 1980 közé koncentráliódik, amikor az európai fejlődés kivételesen dinamikus volt. Európa ugyan történelmileg a második világháborúig távol állt az USA-tól, akár a gazdaság erősségét, akár a technológiai újításokat nézzük, mégis „azonos kapitalista, fejlesztési és versenykultúrája” volt, „szociális képessége a növekedésre hibernált állapotban volt” – írja *Crouzet*, amint ezt a második világháborút követő „harminc dicsőséges év” is igazolja. Kevésbé ismert az, hogy a „felzárkózás” a 70-es évek lelassulása után folyamatosan folytatódott. 1973 és 1992 között a munka termelékenysége az amerikai szint 72 százalékaról annak 87 százalékára nőtt az európai centrum országokban. Ugyanebben az időszakban a felemelkedő országokban (Írország, Spanyolország, Portugália, Görögország) ez a két szám 44 és 62 százalék.

Ebből a konvergenciafolyamatból egyedül Kelet-Európa és Délkelet-Európa maradt ki, ami érdekes ellenpéldát mutat. *Crouzet* fel is teszi a kérdést, hogy ezek az országok teljes mértékben részét képezik-e Európának, és nem kellene-e két Európáról beszélni? Álláspontja szerint ezek az országok az agrárperiférián vannak, ahol „csak néhány modernebb sziget emelkedett ki az elmaradottság tengeréből”, és ahol a XX. század sorozatos csődjei rámutatnak arra, milyen nehéz a halmozódó évszázados elmaradottságból kiemelkedni. Hangsúlyozottan kiemeli a második jobbágyság okozta károkat, amely a XV. századtól kezdve általános volt a háborúk miatt elnéptelenedett Kelet-Európában. Aláhúzza a rablóállam jellegű ottomán birodalom felelősségét, melynek történelmi öröksége halmozza az elmaradottság minden vonását. Természetesen utal a szovjetek által diktált kényszeriparosítás csődjére is. Az agrársektor sorsa itt is leleplező. Olyan tulajdonviszonyok vannak, melyek véglegesíteni akarják az agrár-túlnépesedést és az agrártermelékenység stagnálását. Az orosz és magyar agrármodernizáció kedvező hatást gyakorolt ugyan az iparosításra, de túl hamar félbeszakadt. A kényszerkollektivizálás óriási traumát okozott a Szovjetunióban és a csatlósállamokban.

Ez a történelmi áttekintés két egymással ellentétes hibára figyelmeztet. Az egyik szerint, amely igen gyakori volt a szovjet rendszer bukását követően, arra számítottak, az agrárgazdaság kényelmesen és automatikusan képes lesz behozni a lemaradást, miközben figyelmen kívül hagyták és teljesen félreismerték a múltat. Ezt az illúziót a bekövetkezett jelentős visszaesés hamar megcáfolta. De nem lenne-e még súlyosabb, ha fordított hibát követnénk el? Ha a történelem sújtotta népeket (amelyek teljesítménye igen eltérő volt a különböző országokban és a különböző fázisok alatt) úgy tekintenénk, mint amelyek eleve alkalmatlanok a gazdasági fejlődésre, és ebből adódóan arra ítéltet-tek, hogy mindig is az európai integráció peremén maradjanak.

Igaza volt-e Max Webernek?

Vajon mi lehet a történész szerepe a jelen megértésében? Vajon az-e a dolga, hogy emlékeztessen a századok eseményeire, és közben szerényen megkísérelje elemezni ezek hatását a jelen fejleményeire? Vagy hangsúlyoznia kell az állandóság tényezőit, és előrejelzéseket kell készítenie? *David Landes* számára nem kétséges a történelem tanulsága, üzenete: „a kultúra hozza létre a különbségeket: *Max Webernek* igaza volt”. Szükségte- len másutt keresni az európai népek között keletkezett különbségek kulcsát. Így például a skandinávok a XVIII. században még nagyon szegények voltak, de az európai szellemi és tudományos közösségben már elfoglalták helyüket. Képzettségi színvonaluk magas volt, intézményeik ezzel párhuzamosan a szabadság és a tulajdon számára kedveztek. Mindez már előrevetítette későbbi kiemelkedő gazdasági sikereiket. Az ezzel ellentétes kulturális feltételek Kelet-Európában és a Balkánon már magukban hordozták a későbbi csődöket. („Skandinávia készenlétben volt.” Érdekes módon *Landes* nem érdekelték azok a körülmények, amelyek a XX. század küszöbéig késleltették ezeknek az esélyek- nek a kibontakozását.) *David Landes* mentes minden eurocentrizmustól, más kulturális közösségekben is keresi példáit. Olvasóit világ körüli útra viszi, paradox módon nem igazán történészi módon. Eleve a nemzeti jellegzetességeket helyezi előtérbe (kockáz- tatva, hogy közhelyeket mondjon, amit őszintén el is ismer) az időszaki kölcsönös füg- gőségek és kapcsolódások hátrányára, ami már a történész terepe. Elemzésében pedig jelen van egy nagy tranzverzális hajtóerő: a nyugati technikák elterjedése és a világgazda- sági nyitás. *Landes*, ellentétben *Paul Bairochkal* ennek alapvető pozitív jelentőséget tulaj- donít. „A versenytárs jelenléte harcra ösztönöz.” „Beruházások és technika vízesésként zúdultak egyik országból a másikba, maguk után vonva a kapcsolódó béremelkedést.”

Japán ma már nem a keleti világ egyedüli nyertese. De még ma is a vesztesekhez tartozik a világ népeinek többsége. Úgy tűnik, mintha egy „lassulási verseny” résztvevői lennének, arra kárhozattva, hogy „egy lépést előre téve kettőt tegyenek hátra”. Miért?

David Landes a kultúra fogyatékoságában látja ennek magyarázatát. Dél-Amerika mozdulatlan, helyi kezdeményezés és vállalkozói szellem hiányában. India minden gaz- dasági kezdeményezésre érzéketlen, és görcsösen ragaszkodik a hagyományos tevékeny- ségekhez. Nem is szólva Afrikáról, amely annyi kihívással és csőddel szembesült, hogy „szinte csoda, hogy nincsen rosszabb helyzetben”. De kedvelt példája a muzulmán világ, elsősorban Egyiptom, amely abban válik ki, hogy a XIX. században „itt történt az első kísérlet egy nem nyugati, fejletlen társadalomban, hogy modern ipari gazdaságot hozzon létre”. Sajnos, mondja *Landes*, Mehemet Ali „idő előtti és Don Quijote-i kísérlete” mes- terséges alapokra épült: teljes mértékben függött az állam kezdeményezésétől és támo- gatásától. A kudarc oka az autchtón vállalkozók hiánya és általában „Egyiptom kulturá- lis és szociális alkalmatlansága”. Hibás utat követünk, ha külső tényezőknél tulajdoní- tunk egy mindenképpen elkerülhetetlen csődöt. *Landes* még közvetlen összefüggést is

feltételez az egyiptomi iparosítás jelenlegi nehézségeivel, miközben szkeptikusan szemléli a nemzetközi statisztikai összehasonlításokat, amelyek előkelő helyre sorolják Egyiptomot és Szíriát. A mai nehézségek okai „nem különböznek semmiben az Ali-féle időszakétól”, mivel a társadalom alapvető értékei és az egyiptomi kultúra valójában mit sem változott. Egyiptom esete egyébként jellemzi egész Közel-Keletét, ahol *Landes* ugyanazokat a gátló tényezőket látja: az iszlám bénító hatását az értelmiségi és tudományos tevékenységre, a nyugati eszmék és gyakorlat elvetését, a nők kirekesztését, ami társadalmi egyensúlytalanságokat okoz, mivel megfosztja értékes tehetségektől. A nyersolaj sehol nem volt képes az 1970–1980-as években elindítani a folyamatos fejlődést, ugyanúgy, ahogy három évszázaddal korábban a nemesfémáradat sem volt képes meglendíteni Portugália és Spanyolország fejlődését. Gyakran olyan negatív hatások kerülnek túlsúlyba, mint a szegények frusztrációja, akik a muzulmán integrizmus felé fordulnak. Mindez ékes bizonyítéka, hogy a „szerencsés véletlen” egyedül képtelen utat nyitni a gazdasági fejlődés előtt.

A „nyerők” között Japán szolgáltatja *David Landes* nézeteinek legjobb illusztrációját. Minek tulajdonítható, hogy évszázados – a XIX század közepéig a kínaihoz hasonló – elszigeteltségét kivételes sikerrel számolta fel? Mi az oka annak, hogy az állam modernizációs intézkedései nem mondtak csődöt, mint Egyiptomban? *Landes* erre kettős választ ad. A siker először is a régi japán struktúrájának köszönhető, amely meglepően közel állt a középkori és modern Angliáéhoz. Politikai stabilitás, manufaktúris hagyományok, képzett munkaerő, erős vállalkozói készség és kereskedői etika. Japán készen állt az iparosodáshoz. „Hiszek abban, anélkül, hogy bizonyítani tudnám, hogy a japánok az európai ipari forradalom nélkül is előbb-utóbb megvalósították volna saját forradalmukat. Japán ereje abban is megnyilvánult, hogy szembe tudott nézni a modern technológia kihívásával.” *David Landes* ennek igazoló jelzéseiként értelmezi az óragyártás korai átvételét. Japán az országra kényszerített nyitás után minden további nélkül megtanulta a Nyugattól, hogyan kell utánozni, anélkül, hogy másolna, majd később képes volt elérni, sőt meghaladni az ellenfelet az innováció terén. Mindez úgy történt, mintha a japánok felsőbbrendűségi érzése elegendő szerénységet adott volna nekik ahhoz, hogy tanuljanak. Miután sikerült megvalósítaniuk a kezdeti áttörést, a Japánban mélyen gyökerező kollektív erények tették lehetővé fejlődésük halmozódó gyorsulását. Ilyenek az állam iránti elkötelezettség, a társadalmi konszenzus, a munkavállalók rugalmassága. A termelékenység növekedéséből adódó nyereségek és az alacsony bérek maximális profitot biztosítottak, amit tömegesen újra beruháztak, a legpéldamutatóbb protestáns kapitalizmus mintájára. Japán sikere – különlegessége ellenére – bizonyítja, hogy hamisak azok a tézisek, amelyek a Nyugat uralmát azzal vádolják, hogy a többi nép iparosodása elé áthághatatlan akadályt gördített.

A gyakran készakarva provokálni akaró *David Landes* elszántan teszi ki magát a szerinte „antikapitalista, antiimperialista, Európa-ellenes ideológiát képviselők” támadásainak. De ugyanakkor visszautasítja azok bírálatát is, akik szerint abszolutizálná a népek közötti egyenlőtlenséget és megerősítené azokat a nézeteket, amelyek a nemzeti kultúrák közötti különbségeket állandóknak tekintik. A vezető országok egymást követő cserélődése az idők során, a gazdaság történetét végigkísérő visszaesések – ahogy ezt Európával összefüggésben már kifejtettük – eleve kizárják, hogy ilyen felfogást képviseljen. Nincs tehát arról szó, hogy *Landes* a nyugat felsőbbrendűségét dicsőítené. És arról sem, hogy kétségbe vonná: egyes szociális jellegzetességek a fejlettségi szinttől függően változó hatást gyakorolnak a gazdaságra („mai erények, holnapi hátrányok”). És különösen nincs szándékában tagadni, hogy a nemzeti kultúrák a történelem során módosulnak. Ahogy Thaifölddel kapcsolatban megjegyzi, ezt néha maga a növekedés hozza létre. Legyen úgy. De mi marad akkor abból a célkitűzéséből, hogy megpróbál-

junk a jövőbe tekinteni? Nem jutunk-e el egy olyan tautológiához, mely szerint egy nép azért fejlődik, mert fejlődési képességgel rendelkezik? *Paul Bairoch* szerint az elemzés középpontjába azokat a feltételeket kellene állítani, melyek lehetővé tették az akadályok elhárítását. Hogy például a kínaiak „munkaetikája, melyet egy weberiánus kálvinista is megirigyelhetne” kétséget kizáróan hozzájárult ahhoz, hogy megmagyarázza gazdasági helyzetüket a diaszpórában. Ugyanakkor ugyanez az etika nem volt képes biztosítani a kontinentális Kínában a gazdasági fejlődést, legalábbis Mao haláláig. Fogadhatunk rá, hogy ha a húsz éve megkezdett kínai nekirugaszkodás sikeresnek bizonyul, a sikerre könnyen találnak majd alapvető magyarázatot. A konfuciánus etikát egyaránt be lehetett mutatni Kelet-Ázsia elmaradottsága, később pedig fejlődése okozójának. A történész feladata elsősorban az lenne, hogy kikerülje „az események utáni jövendölések” csapdáját.

A valódi előrejelzés mindig nehéz lesz, de még az is, hogy a jelen tendenciáit helyesen értékeljük. *David Landes* ezt jóhiszeműen elismeri a francia fordítás számára írt epilógusában. „Alig adtam le ennek a könyvnek végső szövegét, amikor a kelet-ázsiai országok, melyeket a növekedés és fejlődés nagy nyerőinek mutattam be, válságba sülyedtek.” Sem a közgazdászok, sem a történészek nem rendelkeznek olyan abszolút eszközzel, hogy ellenállhassanak a felületes ítéleteknek, és ne dőljenek be a konjunktúra minden változásának. Az elmúlt századok sok példát szolgáltatnak kiváló szerzők előrejelzési hibáira. Ám ahogy *Fernand Braudel* írta: „A nagy embereknek végül is nem a jövőbe tekintés különösen kockázatos művészetében kell kiválniuk.”

Jean-Charles Asselain

Fordította: Bóc Imre

Jean-Charles Asselain, a Francia Akadémia levelező tagja, a Bordeaux-i IV. sz. Egyetem közgazdász-professzora. A cikk francia nyelven a *Commentaire* folyóirat 2001–2002. téli, 96. számában jelent meg.

Brief Summary of the Articles

New frames of the international agricultural trade State of play before Cancún

PÉTER HALMAI – ANDREA ELEKES

The Agreement on Agriculture of 1994 has created new environment on the world market of agricultural products. However, the situation can not be characterised by deregulation: very complex policy instruments are implemented leaving significant space for national manoeuvres. Further results can be expected from the ongoing agricultural negotiations under the current WTO round. On the basis of the analysis of the negotiating positions and the Harbinson draft, what forms the starting point of the prospective final agreement, it seems to be apparent, that the most important negotiators are interested in the compromise. We should although stress that total liberalisation of agricultural trade can not be expected not even in case of successful negotiations. New international rules however, may further narrow the possibilities of national agricultural policies and may drive back the use of market distorting policies.

Transition to a market economy in Russia

GYÖRGY SIMON JR.

Russia, the largest member republic of the former Soviet Union trod on the path of democratic transformation in the late eighties. It gained independence in 1991. Despite widespread popular discontent, market reforms were initially attempted by shock therapy and forced-pace privatisation of state-owned enterprises. This strategy brought about a sharp antagonism between the reform-minded government and the predominantly conservative legislature, which ended with the defeat of anti-reformist forces in 1993. Then it became obvious that the political and social costs of shock therapy were too high for Russia's fragile democracy to bear. Therefore the radical reform policy was temporarily suspended, while the transition to a market economy was going on inconsistently and often unevenly. Although in 1997 the Russian economy got over the transformational recession, the financial and fiscal discipline was greatly undermined by wild-running corruption and crime. In the next year, as a consequence of unfavourable internal and external factors, the country was shaken by an acute financial crisis, which also had an impact on world economic processes. The crisis of 1998 in Russia has been followed by a sustainable economic growth, and since the turn of millennium the reform policy has been given a new stimulus. As a result, in the last years there was a progress in the widening of privatisation, in transformation of the financial sphere, energy sector and railway transport, in the settlement of agrarian relations, and in the field of employment policy, tax reform and pension reform. However, the situation in Russia's economy strongly depends on the oscillation of world market prices of energy carriers, which together with the persisting crisis phenomena in a number of areas makes the future of the country and market reforms to a large extent uncertain.

The article offers a survey of Argentina's approach to the international economy over the past 150 years. Reasons it suggests for the enduring gap, particularly visible from the middle of the 20th century onwards, include: overkill in the application of both liberal and protectionist development strategies and an ill-fated mixture of Anglo-Saxon and Mediterranean, democratic and authoritarian-dictatorial rules of government, which led to unreliable economic and political institutions and violent social conflicts. However, the author sees the military regime of 1976–1983 as the main culprit. That regime perpetrated politically motivated genocide, crippled national industry with harsh neo-liberalism, and drove Argentina's economy back to the primary-exports model (despite growing agricultural protectionism in Europe and a US market that was never really open to Argentine exporters), leaving a devastating foreign debt in its wake.

Köszönetnyilvánítás

Az 1996. évi CXXVI. törvény biztosította lehetőséggel élve sokan utalták át 2001. évi személyi jövedelemadójuk egy százalékát a Magyar-Egyiptomi Baráti Társaság javára. 166 628,- Ft gyűlt össze, amely összeget működési költségeink fedezetére fordítottunk.

Köszönetet mondunk mindazoknak, akik Társaságunkat támogatásban részesítették.

Magyar-Egyiptomi Baráti Társaság

Jogi melléklet

Az információs társadalom kihívásai és az Európai Unió*

DR. TATTAY LEVENTE

AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM

Az elmúlt időszakban egyre többen hallunk az információs társadalomról, anélkül azonban, hogy arról pontos fogalmi megközelítésünk lenne. Az információs társadalmat nevezik „tudástársadalomnak”, illetve „tudásalapú társadalomnak”.¹ Szintén az információs társadalomhoz, nevezetesen annak az eszközrendszeréhez kapcsolódó szakki-fejezések az „elektronikus társadalom”,² az „információs gazdaság” és az „elektronikus gazdaság”.³ Azt még kevesebben tudják, hogy az információs társadalom nem napjaink találmánya.

Az információs társadalom történeti vonatkozásai

Egyes szakemberek a múlt század negyvenes éveire vezetik vissza az információs társadalom keletkezését, amelynek fő elemei az *elektronikus, digitális számítógép fejlesztése, a tranzisztor megjelenése, az emberi örökléért felelős molekula, a DNS szerkezetének feltárása* voltak.

1956–57-re teszik azoknak a mélyreható gazdasági, politikai és társadalmi változásoknak a kezdetét, amelyek átvezettek a modern információs társadalom szférájába. 1956-ban készült el az *első tranzisztorokkal működő számítógép*, és 1957-ben jelent meg az ember – a szovjet Gagarin – a világűrben, amely miatt az USA hatalmas volumenű katonai fejlesztéseket indított el.

Már a 20. század második felében az elért műszaki, tudományos fejlődés alapján futurologusok, szociológusok, filozófusok és más társadalomtudósok prognosztizálták azt a mélyreható változást, *miszerint a jövő társadalmában a tudás lesz a legfontosabb erőforrás*.⁴

* Készült az MTA Károli Gáspár Egyetemen működő Tudományok és Kutatások Jogi és Igazgatási Kérdéseinek Kutatócsoportja munkája keretében 2003-ban.

¹ Komenczi Bertalan: Információelmélet. Eszterházy Károly Főiskola távoktatási anyag. 2002. 210. o.

² Török Ádám: Az elektronikus gazdaság kibontakozása az Európai Unió közép-európai tagjelölt országaiban. Külgazdaság 2002/5.

³ Grimm Balázs: Magyarország az internet Balkánja. E=mc³. Magyar Nemzet. 2002. nov. 9. Kulturális melléklet 29. o.

⁴ Komenczi Bertalan. L. 1. jegyzet. 210–211. o.

Az információs társadalom szakkifejezés Yoneji Masuda japán professzortól származik.⁵ Az Európai Közösség hivatalos dokumentumai közül elsőként az ún. *Bengemann-jelentés* jóval később, 1994-ben említette az információs társadalmat.⁶

Más történeti jellegű megközelítés szerint a periodikusan lezajló ipari forradalmak vezetnek el korunk információs társadalmához.

Komoly tudományos kutatások tárgya az információs társadalom kialakulása, amelyet négy információs forradalomból vezetnek le, továbbá azok technikai, politikai, gazdasági, szociológiai hatásáról beszélnek:

- az első információs forradalmat a beszéd kialakulása jellemezte;
- a második információs forradalmat az írás és az írásbeliség bevezetése jelentette;
- a harmadik információs forradalmat a könyvnyomtatás feltalálása reprezentálta;
- a negyedik információs forradalom egy olyan kommunikációs infrastruktúra kialakítását jelenti, amely részben megszabadítani látszik az emberiséget az idő és a távolság fogságából, amelyet már az államok fölé növvő önálló életet élő kibernetikus tér jellemez.⁷

Az információs társadalmat lényegében a negyedik információs forradalom társadalmi és kulturális beágyazottsága jelenti.

Az információs társadalom fogalmi megközelítése

Masuda professzor (1. 5. jegyzet) 1980-ban az alábbiak szerint körvonalazta az információs társadalmat:

„Az információs társadalom olyan új típusú emberi társadalom lesz, amely teljes mértékben különbözik a jelenlegi ipari társadalomtól. A társadalom átalakulása és fejlődése mögött álló hatóerő az információs javak termelése lesz, nem pedig az anyagiaké. Olyan társadalom terveit körvonalazza, amely az anyagi javak bőséges fogyasztása helyett az ember kreativitását virágoztatja fel.”⁸

William Martin 1995-ben úgy határozta meg az információs társadalmat, miszerint olyan társadalom, amelyben az élet minősége éppúgy, mint a társadalmi változások és gazdasági fejlődés egyre nagyobb mértékben az információtól és annak felhasználásától függenek.⁹

Az információs társadalom az *Európai Közösség által kiadott értelmezés szerint* azon nagyszámú és sokféle kihívás és lehetőség leírására szolgál, amelyeket a gazdaságban, a politika egészében lezajlott modern információs és kommunikációs technológiai fejlődés hívott életre. Legfontosabb elemei:

- a digitálisan tárolt adatok, szövegek, hangok és képek összekapcsolása (multimédia),
- a modern telekommunikációs rendszerek,
- a személyi számítógépek és az
- internet.¹⁰ Ide sorolhatjuk továbbá a mobiltelefonokat is.¹¹

⁵ Yoneji Masuda professzor 1980-ban jelentette meg „Az információs társadalom mint posztindusztriális társadalom” c. munkáját. Magyarul kiadták 1988-ban (OMIKK)

⁶ The Bengemann report; Brüsszel 1994. Europa and the Global Information Society (European Commission). E jelentés alapozta meg az EU informatikai fejlődését.

⁷ Balogh Zsolt György: Jogi informatika. Dialog Campus Kiadó. Budapest–Pécs 1998. 145–146. o.

⁸ Komenczi Bertalan: l. 1. jegyzet. 212. o.

⁹ Marton W.J.: The global information society Aslibllover Hampshire; England, Vermont. USA 1995. 2. o.

¹⁰ Weidenfeld, Werner – Wessels, Wolfgang: Európa A-tól Z-ig. Európai Integrációs Kézikönyv. Európai Bizottság, Brüsszel 1997 (Magyar változat. Információs társadalom címszó. 203. o.)

¹¹ Török Ádám: Az elektronikus gazdaság kibontakozása, az Európai Unió közép-európai tagjelölt országaiiban. Külgazdaság 2002/5.

Az információs társadalom megközelítésére érdekes képlet kínálkozik:

$$I = mc^3$$

E képletben az „I” az információs társadalmat, az „m” a tömegpiac méretét, a „c a köbön” pedig

- a computer (számítógép),
- a communication (telekommunikáció) és
- a content (tartalom) összetevőket jelölik.

Az információs társadalom tehát a tömegpiac méretét az internet-hozzáférés elterjedtségével, a számítógéphez jutás lehetőségével, illetve a tartalommal határozza meg.¹² Ez utóbbi három „c”-vel jelölt tényező szorzata az információs társadalom mennyiségi mutatója.

Végül is az információs társadalom fogalmát az alábbiak szerint adhatjuk meg: A világon rohamos gyorsasággal kiépülő kommunikációs infrastruktúrát jelent, amelynek jelentős műszaki, politikai, gazdasági és szociális vonatkozásai vannak.

Ez a kommunikációs rendszer a fentiek szerint kiszabadítja az embereket az idő és tér fogságából.¹³

Az információs társadalom jellemzői

Az információs társadalmat *posztindusztrialista társadalomnak* tekintik a szakemberek. E nézetnek a képviselője *Daniel Bell* amerikai szociológus volt, aki a posztindusztriális társadalmat az indusztriális (ipari) társadalom alternatívájaként határozta meg.¹⁴ A neves tudós már 1973-ban prognosztizálja az ipari társadalom végét, és megállapítja, hogy a *posztindusztriális társadalomban a rendszerezett elméleti tudás és vele együtt az innovációs készség jelentik majd a társadalom számára azt a stratégiai erőforrást, amit az ipari társadalomban a tőke és munkaerő jelent.*¹⁵

Azzal minden szakember egyetért, hogy a társadalomnak meghatározó termelő és szervező ereje az emberi kreativitás. A posztindusztrialitásnak a harmadik évezredben is vannak hívei, újrafogalmazói és szószólói az Európai Unióban. „*Az Európai Unió deklarált célja, hogy információs társadalommá váljon. A föld- és iparalapú társadalmi berendezkedés után a világ legfejlettebb régiói ugyanis megindultak a posztindusztrializmus felé.*”¹⁶

A szakirodalom érdekes módon adja meg az indusztriális és posztindusztriális társadalom összefüggését.

Akkor lehet a posztindusztriális társadalom fejlettségéről, az információs társadalom gyakorlati megvalósulásáról beszélni, ha:

- az információs szektor, az információs ipari termelés értéke magasabb, mint az összes többi iparág termelési értéke, illetve
- *egy ország lakosainak több mint 50%-a rendelkezik internet-eléréssel (2000-ben öt európai ország lépte át ezt a határt: Finnország, Dánia, Hollandia, Izland és Svédország).*¹⁷

¹² Grimm Balázs: 3. jegyzet. 29. o.

¹³ Balogh Zsolt: L. 8. jegyzet. 146. o.

¹⁴ Daniel Bell: *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting* (New-York) Basic Books, 1973.

¹⁵ Balogh Zsolt: L. 8. jegyzet. 146. o.

¹⁶ Vittorino Antonio Brüsszelben 2000. szeptember 19-én az Európai Parlament Cybercine konferenciáján tartott beszéde (Fighting) Ciberline – What are the Challenges Facing Europa).

¹⁷ Komenczi Bertalan: L. 1. jegyzet. 212. o.

Az információs társadalom az élet minden területére kiemelt hatással van. Természetesen nem csupán a gazdaságot érinti ez a változás, az összes társadalmi rendszer átépül az információs társadalom alapvető logikája szerint. Az információ és az informatika ugyanis az élet minden területére hatással van.¹⁸

Az információs társadalom átalakítja a gazdaság szerkezetét a fejlett államokban. Jelenleg pl. az Egyesült Államokban az ún. szoftveriparból (szoftverek, adatbázisok, internet) származik *a nemzeti jövedelem több mint 5%-a, amely meghaladja akár a gépipar, akár a repülőgépipar, akár az autóipar termelését.* A szoftveripar további növekedése várható a 3. évezred elején a hagyományos termelési ágak rovására a GDP-n belül.¹⁹

A kereskedelem területén legnagyobb változásnak tekinthetjük azt, hogy átalakul a hagyományos értelemben vett piac. Egyrészt *megszűnik a termelők és fogyasztók közötti kapcsolathány, főlegessé válnak a készletek és szintjük beteges figyelése,* hiszen a marketing az információs társadalom segítségével már a fogyasztói igény pillanatnyi változásaihoz is idomulni képes.²⁰

Az információs társadalmat *információközpontú társadalomnak* tekinthetjük, amelyet az jellemez, hogy

- az információ adja a társadalom gazdasági szükségleteinek alapját,
- a társadalom és a gazdaság maga is az információs értékeket termelő és felhasználó mag körül nő, illetve fejlődik,
- az információ – mint gazdasági termék – fontossága meghaladja az árukat, az energiáét és a szolgáltatásokat.²¹

Az információs társadalom erőteljesen hat a társadalomra, nemcsak a gazdasági és társadalmi életet, hanem a politika és kulturális életet, sőt a társadalomban a műszaki fejlődés struktúráját is befolyásolja:²²

– *gazdaságilag* az információ mint termelési tényező soha nem látott mértékben felértékelődött. Ezt az értéknövekedést fejezi ki az is, hogy világszerte jelentős erőfeszítések történnek az információhoz való hozzájutás minél gyorsabb, hatékonyabb módjainak megvalósítása, a korszerű információs infrastruktúra kiépítése érdekében;

– *társadalmi vonatkozásban* új élethelyzetek, új viselkedésminták születnek, vagy a régiók telítődnek meg új tartalommal. Igen jellegzetes példa erre az ún. „teleworking”, vagyis a számítógép-hálózat segítségével az otthonról való hivatali munkavégzés, és az ezzel járó speciális életforma megteremtése.

– *Az információs társadalomnak negatív hatása is van,* nevezetesen a nagy nyilvántartások, a nagy teljesítményű adatfeldolgozó rendszer és adatbázisok révén az államok igen pontosan megismerhetik polgáraik életszokásait, aminek révén következtethetnek szándékaikra, várható reakcióikra, s innen már csak egy lépés az, hogy különféle manipulációk révén akár a demokratikus intézmények – egyebek között a szabad választások – működése is önnön karikatúrájába forduljon át.²³

– *Ami az információs társadalom politikai vonatkozásait illeti,* annak kialakításában a fegyverkezési hajszája és hidegháborús vetélkedés jelentős szerepet játszott. Az egymással versengő nagyhatalmak horribilis összegeket, aránytalan erőfeszítéseket fordítottak az információs technológiák és eszközök kialakítására.

¹⁸ Szűts Márton: eEurope. Külgazdaság 2002/9.

¹⁹ Tattay Levente: A szellemi alkotások és a modern piacgazdaság Budapest, 2002. 170. o.

²⁰ Szabó Katalin – Kocsis Éva: Digitális paradicsom vagy falanszter c. könyv recenziója. Szerző: Csaba László. Külgazdaság 2003/4.

²¹ Komenczi Bertalan: L. 1. jegyzet. 212. o.

²² Balogh Zsolt: 7. jegyzet. 147–149. o.

²³ Balogh Zsolt: L. 7. jegyzet. 153. o.

– *A kulturális hatások* elsősorban az oktatásüggyel függnek össze. Egyrészt az információs társadalom nagyütemű fejlődése elképzelhetetlen a társadalom tagjainak magas kulturális színvonala nélkül, másrészt pedig az információs társadalom továbbvitelében a szükséges innovációs készség fenntartásában az oktatási intézményeknek, különösen pedig a felsőoktatásnak kiemelt szerepe van.

Ami a *műszaki fejlődés struktúráját* illeti, az információs társadalom létrejöttének közvetlen feltétele a félvezetőgyártáson alapuló mikroelektronika kialakulása volt. Az új típusú alkotóelemekből felépülő áramkörök egymást követő generációi egyre kisebbek lettek, s így sikerült hatékonyan csökkenteni mind a számítógépek méretét, mind vagyis az energiafelhasználását.

Az információs társadalom különösen a mikroelektronika, számítástechnika és a távközlési technológia fejlesztésére gyakorolt erőteljes hatást.

Az Európai Unió

Az Európai Unió deklarált célja, hogy információs társadalommá váljon. Felismerték, hogy irányt és lehetőséget kell adniuk a globális társadalmi átalakulásnak, mivel így erőteljesebben szolgálhatja a kontinens versenyképességének növelését, csökkentve egyúttal a jelentkező negatív következmények (bűnözés, elidegenedés) veszélyét.²⁴

Érdemes figyelmet fordítani arra, hogy az Európai Közösség hivatalos dokumentumaiban hogyan jellemzik az információs társadalmat. *E társadalom főfunkcióit az alábbiakban határozzák meg: az európai gazdaság versenyképességének növelése, a gazdaság és társadalom szerkezetében végbemenő változások támogatása, a tudomány és alkotás minőségének fejlesztése.*

Az Európai Közösség az információs társadalom fő szereplőinek a *multimédiát*: a digitálisan tárolt adatok, szövegek, hangok és képek összekapcsolását, a telekommunikációs rendszereket, a személyi számítógépeket és az elektronikus információszolgáltatókat tekintik. Különösen fontos szerepet tulajdonítanak az *internetnek*, amely globális kommunikációs platformmá alakult.

Felfedezték az óriási gazdasági lehetőségek születését és azt, hogy a kommunikáció térbeli és időbeli határai lebomlanak. Az információs társadalom előnyének

– az információ gyorsan és nagy használati értékkel való tárolását és továbbítását tartják, továbbá

– az automatizált szolgáltatások árának lecsökkentését, valamint

– a virtuális közösségek létrehozásának lehetőségét.

Ugyanakkor a Közösségben feltárták az információs társadalom hátrányait is:

– az információs elit és a társadalom hátrányos helyzetű csoportjai között tudásszadékok keletkeznek, másrészt

– a társadalmat ellenőrizhetetlen és silány információval telítik.²⁵

Az európai ipari társadalom szereplői azzal a szükségszerűséggel találják szembe magukat, hogy újra kell vizsgálniuk az információk naprakész áramlásának módját.

Az európai információs társadalmat leginkább az internet elterjedésével jellemezzhetjük.^{26 27} Az internet rohamosan növekvő fontosságú és hallatlan dinamizmussal fejlődő rendszer, amelyet egyre több célból és a társadalmi élet egyre több területén használnak fel.

²⁴ Szűts Márton: eEurope. Külgazdaság, 2002/9.

²⁵ Weidenfeld – Wessels: L. 10. jegyzet. 203. o.

²⁶ Verebics János: Szellemi tulajdon az információs társadalomban. MIE Közlemények 41/2000. 113. o.

²⁷ Ficsor Mihály: Az internet jogi kérdései. PPKE–JÁK. Budapest, 1999. 1. o.

Az internet megtestesítője a modern információs társadalom, és olyan divatos fogalmak szinonimája, mint

- „világháló”,
- „kibernetikus tér”,
- „globális informatikai infrastruktúra”,
- „digitális szupersztráda”.²⁸

Az internet központi társadalmi témává válását, elterjedését jelzi, hogy 2000-ben a világon 260 millió, Magyarországon 600 000 internethasználót tartottak nyilván.^{29 30}

Az internethasználók száma a világon évente 100-150 millióval növekszik.

Az Európai Közösség 2010-re tervezi az internetes tájékoztatás terén:

- minden egyes háztartás, iskola és vállalat és közigazgatási szerv számára hozzáférhetővé tenni az internetet,
- lehetővé tenni, hogy az internet és a számítástechnika újdonságai elősegítsék a polgárok társadalmi integrációját,
- biztosítani, hogy Európa teljes mértékben kiaknázza az internetet és a számítástechnika lehetőségét a tartós és folyamatos növekedés érdekében.³¹

Az internet társadalmasodását legkülönbözőbb tanulmányok, újságcikkek százai éreztetik. Az internet különleges vonatkozásai gyakran képezik napilapok fő témáit:

- „Kémprogram az interneten”³²
- „Védelmi pénzt szed az internetes maffia”³³
- „Indulásra várnak az internetnyomozók”³⁴
- „Hackerbűnök: szigorodó tételek”³⁵
- „A deviancia kultusza, a kultusz devianciája”³⁶

Ma már az internetet viszont nem övezi az a dicsfény, mint korábban, mondjuk öt évvel ezelőtt. A nem kívánt e-mailek és a vírusok az Európai Unió internet-hozzáféréssel bíró polgárai 8-9%-ának okoznak bosszúságot, 2%-uk pedig csalás áldozata lett a bankkártyával, illetve interneten történő vásárlás során. Így nem meglepő, hogy az internethasználók alig 5%-a vásárol rendszeresen a világhálón keresztül.³⁷ Az Európai Unió internetes szakemberei is jól tudják, és bírálják, hogy a mindig csúcsgalommal küszködő információs szupersztrádán található információ minősége silány.³⁸

²⁸ Ficsor Mihály: Az internet jogi kérdései. PPKE–JÁK Budapest, 1999. 2. o.

²⁹ Tattay Levente: A szellemi alkotások joga. PPKE–JÁK Budapest, 2001. 141. o.

³⁰ Magyarországon 2002 végén a családoknak kevesebb mint 10%-a rendelkezett internetcsatlakozással Magyarországon – az internet Balkánjának tekintik. Magyar Nemzet 2002. november 9. L. 3. jegyzet.

³¹ eEurope – Információs társadalom mindenkinek. EU-Tények. Európai Tájékoztató Központ. 2002. december 19.

³² Grimm Balázs: Magyar Nemzet; Krónika. 2001. december 15.

³³ Szenyedi Zoltán: Magyar Nemzet Krónika; 2001. november 27.

³⁴ Népszava-információ forrásmegjelöléssel; Népszava, 2001. május 16.

³⁵ Grimm Balázs: Magyar Nemzet; 2002. július 21.

Dévényi István: A net vajon mi? A deviancia kultusza, avagy a kultusz devianciája? Magyar Nemzet. Hétvégi Magazin 2003. május 17.

³⁶ Dévényi István: A net vajon mi? A deviancia kultusza, avagy a kultusz devianciája? Magyar Nemzet. Hétvégi Magazin 2003. május 17.

³⁷ Szűts Márton: eEurope, Külgazdaság 2002/9.

³⁸ Weidenfeld – Wessels: L. 10. jegyzet. 204. o.

Audiovizuális programok, a televíziózás kezdetei

Az információs társadalom kialakulása az Európai Unióban a határokon át megvalósuló rádiós és tv-sugárással vette kezdetét.

A szándék már a nyolcvanas évek elején egységes európai audiovizuális térség létrehozására irányult, és az európai audiovizuális ipar széttagozottságának megszüntetését, versenyképes európai ipar létrehozását célozta.³⁹

Kiemelkedően fontos az 1984-ben napvilágot látott „Zöld Könyv”⁴⁰ a műsorszolgáltatási közös piac létrehozásáról, különös tekintettel a kábeles és műholdas műsorszolgáltatásra, amely különösen a műhold és vezeték útján történő rádiózás és televíziózás közös piacának megteremtését irányozta elő.⁴¹

A Zöld Könyv a határon átnyúló szolgáltatások nyújtását irányozta elő, elsősorban azok szabadddá tételét. Fő célja a nemzeti piacok egyesítésével az egységes audiovizuális piac megteremtése és ennek jogi kereteinek biztosítása.

Fontos gyakorlati igényként merült fel a Zöld Könyvben a szolgáltatók tevékenységét szabályozó rendelkezések harmonizációja, mely szerint a televíziós programok határokon átnyúló sugárzása – amely de facto aligha akadályozható meg – *se sértse meg azon országok rendelkezéseit, amelyekben az adott műsor eredetileg sugárzásra került.*⁴² Rögzítették továbbá a műsorsugárzás tartalmi körülményeit⁴³ és korlátozni kívánták a reklámozást is.

A Zöld Könyv alapján kirajzolódtak az európai audiovizuális politika alapjai. Az európai audiovizuális iparban nyomasztó az amerikai dominancia. Az EU-tagállamok audiovizuális forgalmának 60-90%-át adják az amerikai művek. Az európai művek aránya az amerikai piacon 1-2%. Ez összességében évente 7 milliárd euró deficitet eredményez.⁴⁴

Az EK célszerűnek tartotta és ma is célszerűnek tartja:

- korlátozásokat a hirdetési időkre nézve és a reklámozás tekintetében, valamint a kiskorúak védelmében;
- szabályok felállítását a kisebbségek, kis országok védelme érdekében, figyelembe véve az alacsony termelőkapacitást és a behatárolt nyelvterületet;
- lehetőség adását a kis és közepes kulturális vállalkozásoknak;
- szabályokat lefektetését az európai televíziós programok támogatására, terjesztésére és gyártására. Ennek megfelelően a sugárzási idő több mint 50%-át európai gyártású produkciók számára kell fenntartani. A sugárzási idő vagy a programköltségvetés 10%-át független producerek munkáira kell szánni.⁴⁵

³⁹ Cseh Gabriella – Ficsor Mihály: Audiovizuális politika. In: Kende Tamás – Szűts Tamás szerkesztésében: Az Európai Unió politikái. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 429. o.

⁴⁰ A Zöld könyv az EU-Bizottság hozzájárulását jelenti, új politikára vonatkozó javaslatok elősegítésére. Nem jelent konkrét elkötelezettséget.

⁴¹ Grünbuch über die Einrichtung des Gemeinsamen Marktes für den Randfunk insbesondere über Satellit und Kabel. Angolul: Television without Frontiers – 1984.

⁴² Weidenfeld – Wessels. L. 39. jegyzet. 207. o.

⁴³ Cseh Gabriella – Ficsor Mihály: 39. jegyzet. 431. o.

⁴⁴ Körmendi-Ékes Judit: A médiatörvény fejlesztése és az Európai Unió joga. In.: Glatz Ferenc által szerkesztett Információs társadalom és jogrendszer. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2002. 61. o.

⁴⁵ Cseh Gabriella – Ficsor Mihály: 39. jegyzet. 431. o.

Az 1994. év kiemelkedő jelentőségű volt az információs társadalom létrehozása szempontjából. Fontos mérföldkőnek tekinthetjük az ún. Bangemann-jelentést,⁴⁶ amely már érdemben fogalmazta meg és tudatosította az információs társadalom létrehozásának igényét.

Az információs társadalom kiépítése az emberiség fejlődése szempontjából döntő momentum, amelynek hatása a 18–19. században bekövetkezett ugrásszerű műszaki-tudományos fejlődéshez mérhető. Az információs társadalom vívmányainak létrehozása a „harmadik ipari forradalom” terminológiával napjaink divatos megközelítése.

A Bangemann-jelentés közös utat jelöl ki az EK államai számára, és szervezési modellt is ajánl, nevezetesen az adminisztratív-jogi kereteket. Különösen fontosnak tartják az infrastruktúra kiépítésére és a magántőke bevonására lehetőséget biztosító liberalizációt.⁴⁷

A Bangemann-jelentés az új társadalom alapjának a kommunikációs közösséget tekinti, amelynek komponensei:

- az információt közvetítő hálózatok,
- az információ használatát biztosító alapszolgáltatások és a
- fogyasztóhoz vagy véghasználóhoz történő eljutást megkönnyítő alkalmazások.

A tervezet olyan társadalmat körvonalaz, amely a jövőben gondoskodik az európai társadalomról és fogyasztókról.⁴⁸

A Bangemann-jelentés értelmében az Európai Unió szerveinek elő kell segíteniük az *információ piacélénkítő hatását*:

- az informatikai eszközök szabványosítása,
- a telekommunikációs monopolhelyzetek megszüntetése,
- a magánszféra védelme és az
- adatbiztonság szabályainak a kidolgozása által.⁴⁹

Az információs társadalom kiépítése tekintetében több kiemelt jelentőségű dokumentum készült el a Bangemann-jelentés évében, azaz 1994-ben és a rákövetkező években:

– Az Európai Bizottság *Zöld Könyve* az európai műsorgyártó ipar stratégiai irányainak erősítéséről, az Európai Unió audiovizuális politikájával összefüggésben;⁵⁰

– Szintén az Európai Unió audiovizuális politikáját volt hivatott elősegíteni a Luxemburgban 1994-ben készült dokumentum: az Európai Bizottság Szakértő Bizottsági jelentése az Európai Unió audiovizuális politikájáról.⁵¹

Már az információs társadalom megvalósításáról adott képet az Információs Társadalom Fórum első éves jelentése az Európai Bizottság számára.⁵²

Az információs társadalom kiépítésében a 90-es évek második felében az alábbi lényeges események történtek:

⁴⁶ Bangemann, M.: Europe and the global information society; Recommendation to the European Council. Brüsszel, 1994. 5–35. o.

⁴⁷ Bangemann-jelentés. L. 1. jegyzet.

⁴⁸ Kondricz Péter – Tímár András: Az elektronikus kereskedelem jogi kérdése. Osiris Budapest, 2000. 27–29. o.

⁴⁹ Balogh Zsolt: L. 7. jegyzet. 159. o.

⁵⁰ European Commission; Strategy Option to Strengthen the European Programme Industry. In the Context of the Audio-visual Policy of the European Union; Green Paper. Luxembourg 1994. COM (94) 96 final.

⁵¹ First Annual Report to the European Commission from the Information Society Forum, Brüssel, 1994.

⁵² European Commission Report by the think-tank on the audio-visual policy of the European Union. Luxembourg, 1994.

1995 legnagyobb történése szempontunkból a világ első hét⁵³ gazdasági hatalmának (az Európai Unióból ide tartoznak: Németország, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország) az információs társadalomról szóló miniszteri csúcskonferenciája volt február 25–26-án Brüsszelben. Az itt elfogadott határozat lényeges elveket tartalmazott a fejlesztési támogatásokkal kapcsolatban. Ezt követően készült el a Közösségben az „Élet és munka az információs társadalomban: hangsúly az embereken” (1996) Zöld Könyv,⁵⁴ amely az információs társadalom műszaki és szociális kérdéseit részletezi. Ami az 1996-os évet illeti, ki kellett emelni az alábbi dokumentumokat:

- Európa felkészítése az információs társadalomra;⁵⁵
- Az információs társadalom beépítése az Európai Unió politikájába, a következő lépések előkészítése.⁵⁶

Az információs társadalom kialakításához 1997-ben újabb Zöld Könyvet^{57 58} bocsátottak ki, amely a telekommunikáció, a média és információtechnológia közös fejlődési tendenciáit, konvergenciáját,⁵⁹ fejlesztését irányozta elő. A konvergencia a Zöld Könyv szerint nem vezethet további szabályozáshoz, a már létező szabályozást kell újragondolni és ellenőrizni. Az Uniónak szüksége van megfelelő szabályozási keretekre, hogy a konvergencia előnyeit maximálni tudjuk. A Zöld Könyvben javaslatot tesznek a független távközlési hatóságok átszervezésére, hatáskörük kiterjesztésére, valamennyi hálózathoz való szabad hozzáférésre, a hírközlési szolgáltatások egységes engedélyezésére, az internetes és távközlési adatok védelmére.⁶⁰

eEurope akciótervek

Az internet és az információs társadalom adta kihívások és a tudásalapú társadalom megeremtése megkövetelte nemcsak a távközlés, internet, multimédia, mobiltelefonok, személyi számítógépek műszaki fejlesztését, hanem ezeknek a társadalom valamennyi területén történő alkalmazásának elősegítését is. 1999-ben nyert indítást az „eEurope = információs társadalom mindenkinek” program.^{61 62}

E programot 2000 márciusában Lisszabonban elfogadták. A dokumentum alapgon-dolata az állampolgári jog alapján biztosított internet, az emberek informatikai, digitális képzése és a szociálisan átjárható társadalom.⁶³

⁵³ Az Un. G-7 tagjai: Az Egyesült Államok, Kanada, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Németország, Japán. A gazdasági termelés ¾-ét állítják elő. A Föld lakosságának csak 12%-a él ezekben az országokban. Oroszország 2000 után részt vesz az üléseken. A szervezet neve: G-8.

⁵⁴ Weidenfeld – Wessels. L. 10. jegyzet. 205. o.

⁵⁵ La preparation des europeens a le société de l'information. Luxembourg 1996.

⁵⁶ Implications of the information society for the European Union policies – Preparing the next steps. Brüssel 1996. L. Weidenfeld – Wessels 5. jegyzet. 203. o.

⁵⁷ Green paper on the Convergence of the Telecommunications, Media and Information Technology Sectors, and the implications for the Regulation. European Commission, Brüssels, 3 Dezember 1997, COM /97/ 623.

⁵⁸ A Zöld Könyv valamely közösségi problémakör Bizottság által támogatott előzetes kiértékelését, javaslatokat tartalmaz. Nem végleges.

⁵⁹ A konvergencia azt jelenti, hogy a különböző szerzői jogi alkotások újabb eszközökön keresztül jelennek meg a fogyasztók számára. Ilyen például az írott sajtó vagy rádió interneten történő elérhetősége.

⁶⁰ Molnár Bíró György: Távközlési politika. In.: Kende Tamás – Szűcs Tamás szerk. Az Európai Unió politikái. L. 27. jegyzet.

⁶¹ eEurope. An information Society for II. Communication on a Commission Initiative for the special European Council of Lisbon 23 and 24 March 2000.

⁶² Az eEurope programot eEurope 2002 programnak is nevezik. L. Szűcs Márton 18. jegyzet.

⁶³ Graham Pearce and Nicholas Platten Promoting the Information Society: The EU Directive on Electronic Commerce; European Law 2000/4. December 363–378. o.

Az információs társadalom kiépítése az *Európai Unió egyik fontos politikájává emelkedett.*⁶⁴ Az eEurope 2002⁶⁵ program szinte minden fontos területet felölel: olcsó internet, elektronikus e-kutatás, elektronikus hálózatok biztonsága, e-oktatás, e-munka, az információs társadalomban való részvétel biztosítása, e-kereskedelem, e-kormányzat, e-egészségügy, e-elektronikus tartalom, e-elektronikus közlekedés.

Az eEurope 2002 akcióterv teljesítésre került, sikerére épít az eEurope 2005 cselekvési program,⁶⁶ amely az Európai Közösség legversenyképesebb, legütőképesebb integrációjá, gazdasági hatalommá fejlesztését irányozza elő.⁶⁷

Az akcióterv különös figyelmet szentel az eEurope 2005 végrehajtását szolgáló eszközöknek:

– *Nemzeti és közösségi szintű jogalkotás és a meglévő politikák megfelelő megvaltoztatása az alábbi kulcsterületeken:* szélessávú hálózati kapcsolat biztosítása a köz-igazgatási, oktatási és egészségügyi intézmények számára; interaktív és mindenki által elérhető, platform-független közszolgáltatások létrehozása; on-line egészségügyi szolgáltatások nyújtása, a hálózatok kiépítését akadályozó tényezők lebontása, az elektronikus kereskedelemre vonatkozó jogszabályok felülvizsgálata, a jogsértések megakadályozása;

– A megvalósítási folyamat rendszeres ellenőrzése;

– Bizottság részvétele a tagjelölt államok részvételével;

– Az eEurope 2005 a különböző országokban az információs társadalom megvalósításával és a szükséges eszközök biztosításával az EU versenyképességének növelésével és a fogyasztók életminőségének növelésével⁶⁸ a társadalom legjelentősebb mozgató erejévé válik.

Lényegében az eEurope több közösségi politikát (médiapolitika, távközlési politika, audiovizuális politika) *átfogó programtervezet, illetve intézkedéscsomag.* Jelentőségét mutatja, hogy több politikus – így pl. Romano Prodi, a bizottság elnöke – szerint ezen múlik félmilliárd ember jóléte.⁶⁹

Az eEurope program kiértékelése az információs társadalom kiépítésének gyors ütemét, kiterjedtségét mutatta, emellett olyan új prioritások is megfogalmazást nyertek, mint

– a távközlési szabályok egységesítése,

– a harmadik generációs mobiltelefon térnyerésének támogatása,

– a telefonos és pénzügyi internetes szolgáltatások terjesztése,

– biztonság növelése a világhálón,

– állami intervenció.⁷⁰

Az eEurope 2005 akcióprogram 4 kiemelten fontos alaptevékenységet érint:

– *E-business (üzlet).* Felöleli egyrészt az elektronikus kereskedelmet (on-line árubeszerzés és szolgáltatás), másrészt a vállalati rendszer átépítését (struktúra, ügykezelés, logisztika stb.);

– *E-government (kormányzás).* Az eEurope 2005 továbbra is a prioritások között tartja az elektronikus igazgatás térnyerésének elősegítését;

⁶⁴ Molnár Bíró György: Távközlési politika. L. 60. jegyzet.

⁶⁵ A programot az állam és kormányfők 2002. június 21–22. között tartott sevillei ülésén a Bizottság elfogadta.

⁶⁶ eEurope 2005. An Information Society for all.

⁶⁷ Czuczai Jenő: The Notion of eEurope with in the EU from a legal perspective; Europa 2002/4.

⁶⁸ Graham Pearce and Nicholas Platten: Promoting the information society. The EU Directive on Electronic Commerce; European Law 2000/6.

⁶⁹ Romano Prodi – htb. G. europe, eu. information-society /europe/ index – eu. htm.

⁷⁰ Szűts Márton: eEurope. Külgazdaság. Jogi melléklet 2002/9.

– *E-learning (tanulás)*. Ezen alprogram célja az oktatás elősegítése, továbbá az, hogy legfeljebb 15 diák jusson egy számítógépre, valamint informatikai programok indítása a lakosság széles rétegei számára;

– *E-health (egészségügy)*. Ezen alprogram magába foglalja az informatika vívmányainak széles körű alkalmazását az egészségügyben, a kórházi és igazgatási adminisztráció költségeinek fokozott csökkentését, távgyógyászat alkalmazását, az egészséges életmóddal kapcsolatos információk fokozatos terjesztését, gyógyszeradatbázis létrehozását.⁷¹

NEMZETKÖZI VERSENY ÉS AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM

Az információ mint a verseny eszköze

Az információs társadalom által használt eszközök (multimédia, telekommunikációs rendszerek, személyi számítógépek, internet, mobiltelefonok stb.) kiemelt fontosságú versenyesszökezként jönnek számításba.

Az információs társadalom kialakításának alapvető célkitűzése akár az Európai Unióban, akár az Amerikai Egyesült Államokban, akár Japánban a gazdaság versenyképességének növelése, a gazdaság és társadalom szerkezetében végbemenő változások támogatása, az oktatás minőségének fejlesztése.

Az információs társadalom minden területén a *dinamikus fejlődés* érezteti e tevékenység versenyfunkcióinak hatékonyságát. Így például szerte a világon dimenzionális fejlődés jellemzi az audiovizuális szektort.

Az audiovizuális szektor növekedésének⁷² dinamikája – többek között – azzal jellemezhető, hogy 1993 és 1994 között világviszonylatban 9,7%-os, Európában 15,8%-os növekedés mutatható ki.⁷³ A körülbelül 1,8 millió főt foglalkoztató európai audiovizuális ipar kereskedelmi forgalma 1994-ben 40,8 milliárd USA dollár volt, amely 1997-re 54 milliárd USA dollárra növekedett. A szektor az elmúlt 15 évben megtöbbszörözte forgalmát, az elkövetkező évtizedben további mintegy 70%-os növekedést jósolnak a kutatók.⁷⁴ Az USA és az Európai Unió audiovizuális kereskedelmében évente 7 milliárd deficit jelentkezik az Unió rovására.⁷⁵

Az információs társadalom eszközei segítségével virtuális közösségeket is létre lehet hozni. Adott esetben olyan munkacsoportokat lehet alkotni, amelynek a tagjai több száz kilométerre vannak egymástól. A technikai lehetőségek alkalmasak a társadalomban fellépő negatív tendenciák kiküszöbölésére, a munkanélküliség megszüntetésére, népcsoportok, nyelvek, kultúrák megszűnésének megakadályozására.⁷⁶

Az információs társadalmak versengését különböző mutatók szerint lehet lemérni. Egy 1999-ben készített nemzetközi összehasonlítás az alábbi eredményeket mutatja:

– 1997-ben a japán cégek 72%-a használt *e-mailt*, ez az arány az amerikai cégeknél 65%, a brit cégeknél 63% volt;

⁷¹ Szűts Márton: eEurope. Külgazdaság. 2002/9.

⁷² Cseh Gabriella – Ficsor Mihály: Audiovizuális politika. In.: Kende Tamás – Szűts Tamás szerk.: Az Európai Unió politikái. Osiris, Budapest 2002. L. 39. jegyzet. 426. o.

⁷³ Institute de l'Audiovisuel et des Telecommunications en Europe. Sector Analysis, december 1995. L. 72. jegyzet.

⁷⁴ Az Európai Unió audiovizuális politikája 1997. Európai Bizottság DG X. L. 40. jegyzet. 427. o.

⁷⁵ Norcontel Iroda. Az új kommunikációs technológia gazdasági vonatkozásai az audiovizuális piacon. 1997. L. 38. jegyzet. 427. o. L. 39. jegyzet. 427. o.

⁷⁶ Weidenfeld – Wessels: L. 10. jegyzet. 203. o.

- 1997-ben a *személyi számítógéppel* felszerelt lakások aránya az USA-ban 39%, Japánban 15%, a briteknél is 15% volt;
- 1997-ben a japán cégek 45%-ának volt *weboldala*. Ez az arány az USA-ban 41%, a briteknél 37% volt;
- 1997-ben az amerikai lakosság 21%-a, a brit lakosság 10%-a, a japán lakosság 6%-a fért hozzá otthon az *internethez*.⁷⁷

Korunkban az információ fontosságban, gazdasági súlyban megelőzi a hagyományos termelőeszközöket.

A gazdasági versenyben a pozícióharcban résztvevők számára a szó legszorosabb értelmében létfontosságú jelentőséget kapnak az információk, azok megőrzése, illetve megszerzése.⁷⁸

Az információs társadalom technológiai és eszközei a nemzetközi gazdasági verseny leghatékonyabb és legütőképesebb eszközei. Nem véletlen, hogy az Európai Közösségben és az Amerikai Egyesült Államokban egyaránt 1999-ben hirdették meg az internethez állampolgári jogon való hozzáférést.

Az információs technológiák és eszközök finanszírozásában megfigyelhető az erőteljes központi, állami szerepvállalás mind az Európai Közösségben, mind annak országaiban, mind a világ jelentős ipari országaiban.

Az Európai Közösség intézkedései az információs társadalom kiépítésére

Az Európai Közösségben igen jelentős anyagi eszközöket fordítanak az információs társadalom kiépítésére. Külön kell figyelembe venni a távközlést, a különböző kutatási, fejlesztési projekteket és a médiapolitikát.

Az EU központi szerepvállalását az jellemzi, hogy a K+F ráfordítások összege 1998–2002 között meghaladta az évi 140 milliárd eurót, amelyből kb. 40 milliárd eurót fordítottak információs technológiákra és eszközökre.⁷⁹

Különleges jelentősége van a médiatámogatási programnak.

A *Média I. program*⁸⁰ az 1991–1995 közötti éveket fogta át. Költségvetése 200 millió ECU volt. A program alapvető célja, hogy a nemzeti audiovizuális ipar szereplői között kapcsolatok fejlesztése és az európai pozíciók erősítése révén támogassa a belső piac megvalósítását az audiovizuális ipar terén is.

A Bizottság 1996-ban indította be a *Média II. programot*,⁸¹ amely felölelte az 1996 és 2000 közötti időszakot. A Média II. program célja az audiovizuális ipar növekedésének támogatása volt. A program 310 millió ECU-s költségvetéssel dolgozott, támogatásokat és kölcsönöket biztosított. Fő célkitűzése:

- szakképzés,
- produkciós tevékenységek támogatása,
- európai filmek és tévéműsorok határokon átnyúló támogatása illeszkedő projektek finanszírozására.

⁷⁷ Bogóné Jehoda Rozália: Infokommunikáció kormányzati irányítása az Egyesült Királyságban. Kül-gazdaság 2002/1.

⁷⁸ Osman Péter: A verseny és információk. I. rész. Külgazdaság 2001/2. Jogi melléklet.

⁷⁹ Az EU kutatási és technológiafejlesztési politikája és Magyarország részvétele az EU, illetve tagállamai által támogatott K+F programokban. BKIK Irány az EU sorozat. Budapest, 1998. szeptember.

⁸⁰ 90/685 sz. tanácsi döntés az európai audiovizuális ipar fejlesztésének elősegítésével. kapcsolatos cselekvési program végrehajtásáról. (Média 1991–1995) O.J.L. 38/1990. 12, 31, 37. o. L. 39. jegyzet. 451. o.

⁸¹ 95/563. sz. és 95/564. sz. Tanács által hozott döntések.

A Bizottság 2001-ben indította a 2001–2005 közötti éveket átfogó *Média-Plusz*⁸² programot 250 millió ECU-s költségvetéssel, amelynek fő célkitűzése, hogy az Európa-szerte végbemenő digitális „forradalom” kívánalmainak megfelelően támogassa az európai audiovizuális termékek előállítását és elősegítse globális forgalmazásukat.

A keretprogramok és az információs társadalom

Az információs társadalom fokozatosan növekvő támogatását reprezentálják az ún. *kutatói és technológiafejlesztési keretprogramok*.

- az *Első Keretprogram* az 1984–1987 közötti időszakot ölelte át.⁸³ Az ipar versenyképességét növelő kiadások 32%-ot tettek ki. Költségvetése igen szerény, 3,8 milliárd ECU volt;

- a *Második Keretprogram* az 1987 és 1991 közötti időszakot ölelte át, költségvetése 5,4 milliárd ECU volt. Jelentős figyelmet fordított az információs és kommunikációs tevékenységre. *Második prioritását képezte az információs és kommunikációs társadalom kiépítése, információs technológiák, távközlés és új közszolgáltatások*;

- a *Harmadik Keretprogram* az 1991–1994 közötti időszakot ölelte fel. Költségvetése meghaladta az 5,5 milliárd ECU-t, ebből mintegy 40%-ot, 2,2 milliárd ECU-t költöttek információs és kommunikációs technológiákra;

- a *Negyedik Keretprogram* az 1994–1998 közötti időszakot ölelte fel, költségvetése 13,2 milliárd ECU volt, ebből 3,4 milliárd ECU-t költöttek információs és kommunikációs technológiákra;

- az *Ötödik Keretprogram* második legfontosabb célkitűzése a felhasználóbarát információs társadalom létrehozása volt. Az *Ötödik Keretprogram* az 1998–2002 közötti időszakot ölelte fel, költségvetése 15 milliárd ECU volt, ebből mintegy 4 milliárd ECU-t fordítottak az *információs társadalom kiépítésére*;⁸⁴

- a *Hatodik Keretprogram* a 2002–2006 éveket fogja át, összköltségvetése 17,5 milliárd ECU. Másodikként kiemelt területe az információs társadalom és technológiák fejlesztése, amelyre több mint 5 milliárd ECU jut.⁸⁵

Amerikai Egyesült Államok

Az USA jelenleg a világ vezető hatalma az információs technológia fejlesztésében, alkalmazásában és az ágazat jövőbeni szerepének alakításában. A felnőtt lakosságon belül 2000-ben 197,5 millió főnek volt valamilyen formában internetcsatlakozása.

Az amerikai szövetségi kormány tudatos szerepvállalását az jellemzi, hogy 1998-hoz képest 2000-re és az azt követő két évben *17-18%-kal emelte* az infokommunikációs technológiai célú K+F beruházásokat.⁸⁶

⁸² COM (1999) 658 final. L. bővebben: Cseh Gabriella – Ficsor Mihály. L. 72. jegyzet. 451–453. o. (L. 39. jegyzet. 452. o.)

⁸³ Council of the European Communities; Resolution of 25 Juli 1983 on the Framework Programme for Research, Development and Demonstration Activities of the Community, and on a First Framework Programme 1984–1987.

⁸⁴ Európai Tájékoztató Központ: EU-tények kiadványa. Az Európai Közösség Hatodik Kutatói, Technológiafejlesztési és Demonstrációs Keretprogramja (2002–2006). Budapest, 2003. május.

⁸⁵ Mezei István: Kutatási politika. In.: Kende Tamás – Szűcs Tamás szerk.: Az Európai Közösség politikái. Osiris, Budapest, 2002. 414–422. o.

⁸⁶ Somogyi Dorottya: Állami szerepvállalás az információtechnológia elterjesztésében és szabályozásában az Amerikai Egyesült Államokban. Külgazdaság, 2001/11.

Az USA-ban jelentős társadalmi célzatú intézkedések születtek. Ennek jó példája a különböző társadalmi rétegek közti *digitális szakadék csökkentésére* irányuló 2002. évi programcsomag.

A magánszféra megmozdulását jelzi e téren a Ford-gyár forradalminak tekinthető intézkedése, mivel 2000-ben a világcég bejelentette, hogy az alkalmazásában álló 350 ezer munkatárs mindegyikének – a rakodómunkásoktól kezdve a vezető beosztású alkalmazottakig – jól felszerelt személyi számítógépet, nyomtatót és internetelérést ad. A dolgozóknak fejenként ezért csak jelképes, havi 5 dollárt kell fizetniük.⁸⁷

Japán

A japán kormányt szintén a tudatos szerepvállalás jellemzi. E körben:

- Az infokommunikációs technológiával kapcsolatos beruházások nagyságrendje szükségessé teszi, hogy az állam támogatást nyújtson a kis- és középvállalati szektor részére a technológia bevezetésére. Ennek részeként a kis- és közepes méretű vállalatok 1999 második felében a gazdaságélénkítő csomag részeként beruházásaikhoz egyrészt 20 ezer milliárd jen keretű állami hitelgarancia-vállalásban részesülnek, másrészt számítógép-vásárlásaikat – bizonyos összeghatárig – az adózáskor jóváírhatják.

- Az infokommunikációs technológiától a foglalkoztatási problémák megoldását várják. 2010-re csaknem 2,5 millió új munkahely keletkezését prognosztizálják. Ezen belül a kormányzati intézkedések arra irányultak, hogy a minisztériumok és államigazgatási szervek összehangolt támogatása révén a 2002. pénzügyi évre 6,5 milliárd jenne bővüljön az infokommunikációs technológiai piac, és egyben 420 ezer új munkahelyet alakítsanak ki.⁸⁸

Egyesült Királyság

A brit kormány kommunikációs stratégiájának három alappillére az átláthatóság, a társadalmi vita és a tanítás, melyek legfőbb csatornája az *internet*.

Az Egyesült Királyság Kormánya tudatosan felvállalta az információs technológiák támogatását. Így például 2000-től az ország kis- és középvállalatai információs és kommunikációs technológiai eszközvásárlás címen nem csupán 40, hanem 100%-os állami támogatásban részesülnek.

A brit kormány tervei szerint 2006-ban a közbeszerzés – mind központi, mind regionális, mind helyi szinten – *értékének 90%-a elektronikus formában fog megvalósulni*. Vagyis az *interneten hirdetik meg a versenytárgyalásokat*, ott közlik a pályázatok eredményeit, s a közhivatalok elektronikus úton adják fel a rendelésüket a nyertes cégek felé, azok így számláznak, természetesen a bankátutalás is a hálón bonyolódik.⁸⁹

⁸⁷ Technology Policy: Listening to Industry Business Views on Technology Policy 1994.

⁸⁸ Berényi Judit: Állami szerepvállalás az információs technológia elterjesztése és szabályozása terén Japánban. *Külgazdaság* 2001/3.

⁸⁹ Bogóné Jehoda Rozália: Az infokommunikáció kormányzati irányítása az Egyesült Királyságban. *Külgazdaság* 2001/1.

Az EK-Szerződés rendelkezései

Itt abból kell kiindulni, hogy az EK-Szerződés 3. cikke⁹⁰ felsorolja, hogy mi tartozik a Közösség tevékenységi körébe. Ezek közül legfontosabbak:

- a szolgáltatások szabad áramlása – EK-Szerződés 3. § (1) bekezdés c) pont.⁹¹ E rendelkezés kulcsfontosságú, mert az EU-ban akár a sugárzás, akár a szerzői jogi felhasználás, akár az internetes értékesítés szolgáltatásnak minősül;

- Az EK-Szerződés 47. § (2) bekezdése alapján például a Közösség jogosult arra, hogy megszüntesse a műsorszolgáltatási tevékenység mint határokon átnyúló szolgáltatás végzését gátló tényezőket, illetve megakadályozza új korlátok kialakulását.⁹²

- a kutatás- és technológiafejlesztés előmozdítása – EK-Szerződés 3. § (1) bekezdés n) pont;
- hozzájárulás a minőségi oktatáshoz és szakképzéshez, valamint a tagállamok kultúrájának virágzásához – EK-Szerződés 3. § (1) bekezdés g) pont.

Kiemelkedő jelentőséggel bírnak az információs társadalom szempontjából az EK-Szerződés oktatásról, szakképzésről, ifjúságról,⁹³ kultúráról,⁹⁴ valamint kutatásról és technológiafejlesztésről⁹⁵ szóló rendelkezései.

Az EK-Szerződés 149. § (2) bekezdése az oktatás, szakképzés és ifjúságpolitika fontos célkitűzéseiként kezeli a *távoktatás* fejlesztésének ösztönzését.

Az EK kultúrpolitikájának az információs társadalommal legszerveesebb kapcsolatban levő része a 151. § (2) bekezdésében említett *audiovizuális szektor*.⁹⁶

A Közösség kutatási és technológiafejlesztési tevékenységéről külön kiemelendő (1. EK-Szerződés 164. §):

- a *kutatási, technológiafejlesztési és demonstrációs programok végrehajtása* a vállalkozásokkal, kutatási központokkal és egyetemekkel való és az azok közötti együttműködés előmozdításával;

- közösségi kutatási, technológiafejlesztési és demonstrációs tevékenységek *eredményeinek terjesztése és hasznosítása*.

Külön meg kell említeni, hogy az EK-Szerződést módosító ún. Amszterdami Szerződés 1997-ben jegyzőkönyvet tartalmaz (9. jegyzőkönyv) a tagállamokban történő közcélú *műsorszolgáltatás rendszeréről*.^{97 98} A jegyzőkönyv hangsúlyozza, hogy a tagállamok

⁹⁰ Az EK-Szerződés 3. cikk (1) felsorolja, hogy az integráció alapvető céljainak megvalósítása céljából a közösségi tevékenység – e szerződés rendelkezései és az abban meghatározott ütemezés szerint – a következőket foglalja magában.

⁹¹ Az EK-Szerződés 3. § (1) bek. c) pontja megállapítja: belső piac, amelyet az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke tagállamok közötti szabad mozgását gátló akadályok eltörlése jellemez.

⁹² Cseh Gabriella – Ficsor Mihály: Audiovizuális politika. L. 38. jegyzet 432. o.

⁹³ Az EK-Szerződés XI. címe: Szociálpolitika, oktatás, szakképzés és ifjúság. 3. fejezete: Oktatás, szakképzés és ifjúság.

⁹⁴ Az EK-Szerződés XII. címe: Kultúra.

⁹⁵ Az EK-Szerződés XVIII. címe: Kutatás- és technológiafejlesztés.

⁹⁶ Az EK-Szerződés 151. § (2) bekezdése értelmében a Közösség fellépésének célja a tagállamok közötti együttműködés előmozdítása és szükség esetén tevékenységük támogatása és kiegészítése, egyebek mellett a művészeti és irodalmi alkotás terén, beleértve az audiovizuális szektort.

⁹⁷ Amszterdami Szerződés az Európai Unióról szóló szerződés (EK-Szerződés) az Európai Közösséget létrehozó szerződések és egyes kapcsolódó okmányok módosításáról. 1997. OJ. L. 340.

⁹⁸ A kérdéses jegyzőkönyv szó szerint az alábbiakat tartalmazza: Az Európai Közösséget létrehozó szerződés rendelkezései nem érintik a tagállamok azon hatáskörét, hogy közszolgálati műsorszolgáltatást finanszírozzanak, amennyiben az ilyen finanszírozást a műsorszolgáltató szervezeteknek az egyes tagállamok által rájuk ruházott, meghatározott közszolgálati feladat ellátásához nyújtják, és amennyiben az ilyen finanszírozás a közösségen belüli kereskedelmi és versenyfeltételeket nem befolyásolja a közös érdekekkel ellentétes mértékben, ugyanakkor a közszolgálati feladat megvalósulását is figyelembe kell venni.

közcélú műsorszolgáltatási rendszere kapcsolódik az egyes társadalmak demokratikus társadalmi és kulturális igényeihez és a médiapluralizmus megőrzésének követelményéhez.

Az EK-Szerződés információs társadalomra vonatkozó rendelkezései közül meg kell említeni még a 295. §-t, miszerint az EK-Szerződés *nem sértheti a tagállamokban fennálló tulajdoni rendet*. Ez a rendelkezés a tagállamok tulajdonába tartozó frekvenciák és szellemi alkotások szempontjából fontos.

Az információs társadalomra vonatkozó további előírások

Említést érdemel az *Európa Tanács*⁹⁹ 1997-ben kötött *egyezménye a határokon túli televíziózásról*. Nem közösségi jogforrás, uniós normákkal való ütközés esetén az azonos tárgyú közösségi Irányelv¹⁰¹ alkalmazandó.

A közösségi irányelvek közül elsősorban az alábbiak érdemelnek különleges figyelmet:

- 89/552. EKG Irányelve a televíziós tevékenység gyakorlására vonatkozó egyes tagállami jogi és igazgatási szabályok koordinálására (televízió határok nélkül),¹⁰²

- a Tanács 91/250/EGK Irányelve a számítógépi programok jogi szabályozásáról;¹⁰³

- a Tanács 93/83/EGK Irányelve a szerzői jog és szomszédos jogok néhány, a műholdas műsorszolgáltatásra és vezetékes átvitelére alkalmazható szabályának összehangolásáról;¹⁰⁴

- a Parlament és Tanács 2000/31/EK Irányelve a belső piaci információs társadalmi szolgáltatások, különösen az elektronikus kereskedelem jogi szempontjaira (elektronikus kereskedelmi irányelv),¹⁰⁵

- az Európai Parlament és Tanács 2001/29/EK Irányelve a szerzői jogok és a szomszédos jogok egyes vonatkozásainak az információs társadalomban történő harmonizálásáról.¹⁰⁶

AZ EURÓPAI UNIÓ INFORMÁCIÓS TÁRSADALMÁNAK KIHÍVÁSAI

Az információs társadalom jellemzői az Európai Unióban

Az Európai Unióban az információs társadalom és a jogi szabályozás kapcsolatrendszerét – bár az információs társadalom eszköztára heterogén –, mindenképpen az alábbiakkal jellemezhetjük:

1. Egyrészt nyilvánvaló, hogy – az információ mint a legfontosabb gazdasági tényező – a világ nagy gazdasági térségeinek (Európai Unió, Délkelet-Ázsia, Észak-Amerika) kiélezett versenyére tekintettel *a nemzetközi trendek és jogi szabályozás* fokozott figyelembevételét követeli meg.

Európa rákényszerül arra, hogy védje érdekeit, s aligha tűzhet ki más célt, mint hogy az USA versenytársává, „ismert és tisztelt” piaci partnerévé váljék.¹⁰⁷

⁹⁹ Önálló nemzetközi szervezet, székhelye Strasbourg. Nem tévesztendő össze az EU-Tanácsával.

¹⁰⁰ Com (97) 570. Final.

¹⁰¹ Ez az 1989-ben hozott 89/552. EKG Irányelv a határokon átnyúló televíziózásról.

¹⁰² 1989. október 3.; OJ. L. 298/23. 1989. okt. 17.

¹⁰³ O.J. L. 122/42. 1991. május 17.

¹⁰⁴ O.J. L. 248/15. 1993. október 6.

¹⁰⁵ O.J. L. 178/1. 2000. július 17.

¹⁰⁶ O.J. L. 167/10. 2001. június 22.

¹⁰⁷ Wallacher Lajos: Az elektronikus iratok szabályozásának alapjai. In.: Glatz Ferenc szerk.: Információs társadalom és jogrendszer. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2002. 268. o.

Különböző nemzetközi szervezetek, mint az Unidroit, Uncitral és az OECD, továbbá a hágai nemzetközi magánjogi konferenciák foglalkoznak az elektronikus kereskedelem terén mintatörvények és irányelvek kiadásával.¹⁰⁸

Fokozottan érvényesül az európai versenyjogi szabályozás az információs társadalom körébe tartozó területeken, egyrészt mert az információs technológiák profitszerző, jövedelemnövelő eszközök, másrészt e területen éppúgy érvényesülnek a versenyjogi korlátozások.

A közösségi versenyjog legdinamikusabban közrehat az egységes piac megteremtésében, legyen akár műsorszolgáltatásról, akár elektronikus kereskedelemről, akár pedig szerzői jogilag védett alkotásokról szó.

Már a múlt század nyolcvanas éveiben a Tanács több olyan irányelvet fogadott el, amelyek az egységes audiovizuális piac kialakulását gátló műszaki tényezőket volt hivatva kiküszöbölni. Ilyen volt például a közvetlen műholdas műsorszórásban alkalmazandó közös szabályozást bevezető 86/529/EEC Irányelv.¹⁰⁹

Másrészt pedig az Európai Bizottság több állam ellen is fellépett arra való hivatkozással, hogy intézkedéseik az adott nemzeti távközlési vállalat támogatására az európai versenyjogba ütköző erőfölénnyel való visszaélést, vagy pedig meg nem engedett kartellit valósít meg. Így az *Európai Bizottság az Európai Bíróság előtt egyaránt eljárást kezdeményezett mind Olaszország, mind Franciaország, mind pedig Németország ellen*.¹¹⁰

1) Az információs társadalom jogi szabályozását az Európai Unióban a magánjogi és közjogi elemek keveredése jellemzi a Közösségben akár az audiovizuális műsorok sugárzása, akár a sajtójog, akár a távközlési területén és más jogágakban is.¹¹¹ Ez – többek között – abban nyilvánul meg, hogy ugyan az állam kizárólagos joga a távközlési hálózatok működtetése, azonban ez kizárólag privatizált vállalatok vagy magáncégek útján történhet.

2) A technika rohamos fejlődése új válaszok adását követelte meg a jogi szabályozásban, és – hosszabb-rövidebb késedelemmel – igyekeztek megoldani a digitális technika alkalmazása által felvetett kérdéseket. Így például a szerzői jogban új műfajok (pl. szoftver, számítógépes adatbank) és új felhasználási módzatok (interaktív felhasználás, műholdas közvetítés, kábeltéves közvetítés) jöttek létre, amelyek speciális jogi szabályozást követeltek meg.^{112 113}

3) A technika fejlődése az EU információs társadalomban egyben soha nem látott mennyiségben lehetőséget biztosít a jogsértésekhez. A jogsértések elleni fellépést a Közösségben lehetőség szerint haladéktalanul és kellő jogi szabályozás útján biztosítják. Így például a 2000/31/EGK Irányelv az elektronikus kereskedelemről az erre vonatkozó szabályok megsértése esetén a leghatékonyabb kollektív fogyasztóvédelmi eszközök igénybevételét is lehetővé teszi.¹¹⁴

4) Az egységes Belső Piac kialakítása ellenére a Közösség egyes államaiban a jogi szabályozás a belső piacot nem korlátozó és torzító mértékben eltérhet. Így például az elektronikus kereskedelemről szóló Irányelv¹¹⁵ 17. pontja leszögezi, hogy az irányelvnek

¹⁰⁸ Verebics János: Az információs társadalom jogának kereskedelmi dimenziójától, az elektronikus gazdasági kapcsolatok jogáig. In.: 107. jegyzet.

¹⁰⁹ Török Gábor: Az Európai Unió távközlési hálózatai és a magyar versenyjog. In.: L. 107. jegyzet. 295. o.

¹¹⁰ Török Gábor: L. előző jegyzet. 288. o.

¹¹¹ Sárközy Tamás: Az információs társadalom és a jogrendszer. L. 107. jegyzet 13. o.

¹¹² Faludi Gábor: A digitális technika hatása a szerzői jogra. L. 107. jegyzet. 199. o.

¹¹³ Gyertyánfy Péter: Digitális technika és szerzői jog. Magyar Jog 1993/9.

¹¹⁴ Szecskay András: Az internet alapvető jogi problémái. L. 107. jegyzet.

¹¹⁵ L. 105. jegyzet.

nem célja a szerződési jogra, különösen a szerződések létrejöttére és teljesítésére, vagy más, elektronikus aláíráshoz kapcsolódó nem szerződéses természetű formaságokra vonatkozó szabályok harmonizálása. Ezért az elektronikus aláírás jogi hatásával kapcsolatos rendelkezések *nem érinthetik a tagállami szabályokban megállapított szerződéskötések formájára vonatkozó előírásokat*, sem a szerződéskötés helyének meghatározására vonatkozó szabályokat.¹¹⁶

5) Az információs társadalom kifejlődése az Európai Unióban azt eredményezte, hogy az 1999-től információs szolgáltatásokhoz való hozzáférés¹¹⁷ – hasonlóan a legmagasabb szintű egészségvédelemhez vagy környezetvédelemhez – ún. „harmadik generációs”, azaz programjellegű, vagyis az adott államban meglévő anyagi lehetőségek szerint biztosítandó alapjoggá vált. Másrészt információs alapjogként tekintik azt a személyhez fűződő jogot, hogy az információs társadalom eszközei ne hatoljanak be az emberek digitális magánszférájába.¹¹⁸

Folyamatban van tehát az állampolgárok információs alapjogainak biztosítása, ez egyben sajátos fogyasztóvédelmi eszköznek is tekinthető, tudniillik pozitív diszkriminációként szociális szolgáltatásminimumot ad minden polgárnak.¹¹⁹

Az Európai Unió információs társadalmának legjellemzőbb kihívásai

Az információs társadalom kihívásai a legtöbb nyitott kérdés felvetésével leglátványosabban az alábbi területeken érzetetik hatásukat: audiovizuális politika, a szerzői jog, és az elektronikus kereskedelem, valamint a jogsértések visszaszorítása vonatkozásában.

- A) Az audiovizuális tevékenység. E téren különleges problémákat vetnek fel:
- a) a televíziós sugárzás új technikai feltételei (műholdas sugárzás, kábeltévé stb.),
 - b) a műholdas sugárzás jogi kérdései,¹²⁰
 - c) a piaci erők szabad versenye és a közérdek összeegyeztethetősége,
 - d) a támogatási rendszerek javítása, a közszolgálati jelleg megőrzésének biztosítása,
 - e) a műsorszolgáltatás mint szolgáltatás szabad áramlásának biztosítása,
 - f) az egységes európai audiovizuális¹²¹ térségen belül az európai művek, az európai tartalom meghatározó mértékének biztosítása.
- B) A szerzői jog által felvetett problémákat az alábbiak szerint csoportosíthatjuk: 122
- a) A digitális technika hatása a szerzői jog által védett műfajokra, új műfajok (pl. adatbázisok) keletkezése;
 - b) Az új technikai lehetőségek és a nyilvánosságra hozatal mint személyhez fűződő jog;

¹¹⁶ Wallacher Lajos: Az elektronikus iratok szabályozásának alapjai. In.: Információs társadalom és jogrendszer; szerk.: Glatz Ferenc. MTA, Budapest, 2002. 271. o.

¹¹⁷ Az EU-ban az internethez való hozzáférés alanyi jogon biztosított. (Információs társadalom mindenkinek; 1999.)

¹¹⁸ Verebics János: Leszünk-e az ördög zsákányai? A digitális vihar és a szerzői jog. Forrás: www.extra.hu.verebics.

¹¹⁹ Sárközy Tamás: Az információs társadalom és a jog. 107. jegyzet. 13–21. o.

¹²⁰ Béki Zoltán: Digitális technika és szerzői jog. OTDK dolgozat. PPKE-JÁK 1998. 83–85. o.

¹²¹ Körmendi-Ékes Judit: A médiatörvény fejlesztése és az Európai Unió. L. 107. jegyzet. 59–75. o.

¹²² Az Európai Parlament és a Tanács 2001/29/EK Irányelve fő fejezetei alapján.

- c) A felhasználási módok változásai, az internet;
 - d) A kivételek és korlátozások a felhasználási jogok vonatkozásában, a szabad felhasználás új lehetőségei;
 - e) A szerzői jogi jogsértések új lehetőségei;
 - f) A jogsértések szankció vonatkozásaira.¹²³
- C) Az elektronikus kereskedelem szintén idáig nem látott, első hatásra nehezen kezelhető jogi szabályozási problémákat vet fel. Ezeket az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:
- a) A digitális on line kommunikáció milyen feltételek mellett alkalmas szerződések kötésére és kereskedésre;
 - b) Milyen fogalmi megközelítés alkalmazható az információs társadalmi szolgáltatásokra;
 - c) Az internet szereplőinek jogi felelőssége;
 - d) Mit tekinthetünk az információs társadalmi szolgáltatás jogilag értékelhető módjainak;
 - e) Mikor zárható ki a szolgáltatást nyújtó személynek az információért való felelőssége;¹²⁴
 - f) Hogyan érvényesül a származási ország elve;
 - g) Az elektronikus eszközökkel kötött szerződések létrejöttének feltételei;
 - h) A vitarendezés mechanizmusai.^{125 126}

A jogsértések visszaszorítása

A digitális technika a jogsértések új, technikailag nehezen felismerhető lehetőségeinek új módzatait fejlesztette ki az információs társadalomban. A védekezés körében legjellemzőbbek, legproblematisabbak az alábbiak:

- a) védekezés az informatikai bűnözés ellen,
- b) magántitok és személyes adatok védelme,
- c) a gyermekek jogai és az emberi méltóság védelme,
- d) jogellenes és káros tartalom szűrése,
- e) az euró védelme,
- f) a szellemi alkotások védelme kalózkodás ellen,
- g) a szervezett bűnözés elleni védelem.¹²⁷

¹²³ Faludy Gábor: A digitális technika hatása a magyar szerzői jogra. L. 107. jegyzet. 199–215. § alapján.

¹²⁴ Boytha György: Iparjogvédelem és szerzői jog az Európai Közösség jogában. PPKE–JÁK. Budapest, 2002. 97–102. o.

¹²⁵ Szecskay András: Az internet alapvető jogi problémái. L. 107. jegyzet. 233–255. o.

¹²⁶ Budai Judit: Az elektronikus kereskedelem jogi kérdései, szerződés létrejöttének, teljesítésének szabályai. MIE Közlemények 41/2000. 133–161. o.

¹²⁷ L. bővebben: Szűts Márton: eEurope; Külgazdaság 2002/9.